

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
(Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών – Ι. Τ. Ε)

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΛΟΓΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ

***ΤΑ ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ ΠΡΙΝ, ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ
ΚΑΙ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (1645-1669):***

ΑΠΟ ΤΙΣ ΒΕΝΕΤΙΚΕΣ ΣΤΙΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΤΙΧΩΣΕΙΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2008

Ευχαριστίες

Λένε ότι οι ευχαριστίες αποτελούν μια στιγμή ευδαιμονίας, μια και σε κάνουν να συνειδητοποιείς ότι στη δύσκολη περιπέτεια της έρευνας και της συγγραφής δεν είσαι ποτέ μόνος. Εγώ θα πρόσθετα επίσης, ότι αποτελούν ένα ελάχιστο φόρο τιμής και σεβασμού απέναντι σ' αυτούς που με τον ένα ή άλλο τρόπο βοήθησαν στη συγγραφή της παρούσης εργασίας, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι απεμπολώ την ευθύνη για τα όποια σφάλματα και αστοχίες εντοπίζονται σ' αυτήν.

Ευχαριστώ πρώτα απ' όλα τους γονείς μου για την εμπιστοσύνη και την αγάπη με την οποία με περιέβαλαν, ιδιαίτερα τον αγαπημένο μου αδερφό στον οποίο και αφιερώνω αυτή την εργασία.

Ευχαριστώ τον επόπτη καθηγητή της εργασίας μου, κ. Ηλία Κολοβό, για το μεράκι με το οποίο ασχολήθηκε και κοπίασε για να καταστεί εφικτή η συγγραφή της, όπως επίσης τους καθηγητές μου, κ. Αντώνη Αναστασόπουλο, κ. Μαρίνο Σαρηγιάννη και κ. Gülsün Aksoy-Αϊβαλή, για τις συμβουλές τους αλλά και την παρέα τους πέρα από τις ώρες των μαθημάτων.

Ευχαριστώ τον κ. Χρήστο Παΐδα, πρόεδρο της κοινότητας του Μεγάλου Ρεύματος Κωνσταντινούπολης, για την πατρική φιλοξενία που μου πρόσφερε κατά την εξάμηνη διαμονή μου για σπουδές στην Πόλη, καθώς επίσης και τον κ. Δημήτριο Δεμιρτζή, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Άγκυρας, για τις πολύτιμες συμβουλές και υποδείξεις του.

Ευχαριστώ επίσης, τον προϊστάμενο της 28^{ης} Εφορίας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, κ. Μιχάλη Ανδριανάκη, και τον αναπληρωτή του, κ. Αντώνη Ψαράκη, για τις ειδικές και χρήσιμες συζητήσεις μαζί τους, όπως επίσης την προϊσταμένη και το προσωπικό της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Χανίων, για τον υποδειγματικό τρόπο με τον οποίο μου παρείχαν κάθε δυνατή διευκόλυνση στην έρευνά μου.

Με βαθύτατο σεβασμό αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον Παναγιώτατο Οικουμενικό Πατριάρχη κ.κ. Βαρθολομαίο τόσο για την ευλογία του να δεχτεί τη διαμονή μου στο ειδυλλιακό περιβάλλον του Μεγάλου Ρεύματος όσο και για το προσωπικό του ενδιαφέρον σχετικά με την πρόοδο των ερευνών μου.

Τέλος, απευθύνω θερμές ευχαριστίες στον ορθόδοξο κλήρο των Χανίων, χωρίς τη βοήθεια του οποίου η συγγραφή της εργασίας δεν θα ήταν εφικτή: στον Σεβασμιότατο Μητροπολίτη Κυδωνίας και Αποκορώνου κ.κ. Δαμασκηνό, στους

πανοσιολογιότατους ηγούμενους των Ιερών Μονών Γουβερνέτου κ. Ειρηναίο, Γωνιάς κ. Χρύσανθο, Αγίας Τριάδος κ. Αμφιλόχιο και Καρυδίου κ. Δωρόθεο, στην πανοσιολογιότατη ηγουμένη της Ιεράς Μονής Χρυσοπηγής κ. Θεοξένη, στους αιδεσιμολογιότατους εφημέριους των ενοριών Στύλου π. Ευτύχιο Πετράκη, Μοδίου π. Νικόλαο Παπαρηγοράκη και Νοχιάς π. Γεώργιο Αποστολάκη, όπως επίσης και σ' όλους εκείνους τους κληρικούς με τους οποίους συνεργάστηκα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	1
Κεφάλαιο Α. Τα ορθόδοξα μοναστήρια των Χανίων πριν τον Κρητικό Πόλεμο, σύμφωνα με τη βενετική απογραφή του 1637	6
Κεφάλαιο Β. Τα ορθόδοξα μοναστήρια των Χανίων στη διάρκεια και στο τέλος του Κρητικού Πολέμου	28
1. Τα μοναστήρια των Χανίων σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1650	28
2. Τα μοναστήρια των Χανίων σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1670/71	48
3. Η Μονή του Σαρακηνού (Αγία Μονή): το σκηνικό της αντιπαράθεσης δύο μονών, της Αγίας Τριάδας Χανίων και της Αγίας Λαύρας του Αγίου Όρους, μέσα από την απογραφή του 1670/71	71
Κεφάλαιο Γ. Πτυχές του οικονομικού και κοινωνικού βίου των ορθόδοξων μοναστηριών στη διάρκεια και στο τέλος του Κρητικού Πολέμου	76
1. Έγγειος ιδιοκτησία και μοναστήρια στην οικονομία του πολέμου.	76
2. Σχέσεις των μοναστηριών με την οθωμανική εξουσία, τους αγρότες και τα άλλα μοναστήρια	96
Συμπεράσματα	101
Παραρτήματα	
Α: Μεταγραφή και μετάφραση των οθωμανικών πηγών	108
Β: Κατάλογος χωριών και οικισμών των Χανίων στα 1650-1670/71	121
Γ: Κατάλογος των μοναχών της οθωμανικής περιόδου (1670/71)	125
Χάρτες	128
Βιβλιογραφία	130

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΑΡΚΤΙΚΟΛΕΞΑ

Ε.Ε.Β.Σ	: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
Ε.Ε.Κ.Σ	: Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών
Ε.Ε.Φ.Σ	: Επετηρίς Εταιρείας Φιλοσοφικών Σπουδών
Ι.Β.Ε/Ε.Ι.Ε	: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Κ.Ν.Ε/Ε.Ι.Ε	: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Τ.Ε.Δ.Κ	: Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων

αι.	: αιώνας
αρ.	: αριθμός
βλ.	: βλέπε
εκδ.	: έκδοση
επιμ.	: επιμέλεια
εφημ.	: εφημερίδα
κ.ά.	: και άλλα
μτφρ.	: μετάφραση
ό.π.	: όπως παραπάνω
παρ.	: παράρτημα
πιν.	: πίνακας
σ.	: σελίδα
τ.	: τόμος
τευχ.	: τεύχος
υποσ.	: υποσημείωση
χ.χ.	: χωρίς χρονολογία

Β.Ο.Α.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Τ.Τ.	: Tapu Tahrir

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

α. Αντικείμενο της εργασίας

Αν και οι γνώσεις μας για την ιστορία των ορθόδοξων μοναστηριών της Κρήτης του 17^{ου} αιώνα έχουν πλουτιστεί τις τελευταίες δεκαετίες από επιστημονικά άρθρα και μονογραφίες, οι μελέτες αυτές αφορούν ως επί το πλείστον την περίοδο μετά την πτώση του Χάνδακα στα 1669, οπότε και θεωρητικά ολοκληρώνεται η κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς. Μολονότι προσφέρουν αξιόλογο υλικό για τη διερεύνηση της λειτουργίας των παραπάνω ιδρυμάτων την επαύριον των εχθροπραξιών, δε θίγουν βασικά ερωτήματα που έχουν να κάνουν με το ρόλο των μοναστηριών στα χρόνια αυτά καθαυτά του Κρητικού Πολέμου. Θέματα, όπως η κατάσταση των μονών και η διαδικασία προσαρμογής στις συνθήκες του πολέμου, το έμπυχο τους δυναμικό και η μοναστηριακή περιουσία κατά τη μετάβαση από τη βενετική στην οθωμανική κυριαρχία είναι ελάχιστα γνωστά, για λόγους που κυρίως έχουν να κάνουν με την αδυναμία των ερευνητών να προσεγγίσουν και να αξιοποιήσουν μέχρι πρότινος το ανέκδοτο οθωμανικό υλικό, το οποίο είναι διάσπαρτο σε αρχεία πολλών χωρών.

Η διαπίστωση αυτή, σε συνδυασμό με το ενδιαφέρον μας για τη μοναστηριακή ιστορία της Κρήτης, αποτέλεσαν τα πρώτα εναύσματα για την έρευνα μας, η οποία επικεντρώθηκε τελικά στη μελέτη των ορθόδοξων μονών των Χανίων, πριν, στη διάρκεια και στο τέλος του Κρητικού Πολέμου. Συγκεκριμένα, η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει να προσεγγίσει την εξέλιξη των μοναστηριακών ιδρυμάτων στην πορεία εγκαθίδρυσης της βενετικής και αργότερα οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί, μέσα από τη μελέτη τριών φορολογικών απογραφικών κατάστιχων. Το σημαντικό στην περίπτωση μας είναι ότι οι πρωτογενείς πηγές οριοθετούν το χώρο και τη χρονική περίοδο που καλύπτει η μελέτη, καθώς στη διάθεση μας έχουμε μία δημοσιευμένη βενετική απογραφή του 1637 και δύο ανέκδοτα οθωμανικά απογραφικά κατάστιχα του 1650 και 1670/71. Πρόκειται ουσιαστικά για τη μελέτη των τριών κατάστιχων και τη συγκριτική παράθεση των στοιχείων τους με τις διαθέσιμες από τη δευτερογενή βιβλιογραφία πληροφορίες στην προσπάθειά μας να ανασυνθέσουμε το ιστορικό παρελθόν των ορθόδοξων μοναστηριών των Χανίων στα χρόνια του Κρητικού Πολέμου.

Το θέμα είναι ευρύ με πολλές προεκτάσεις, ωστόσο τα ζητήματα που κυρίως θα μελετήσουμε περιστρέφονται αναγκαστικά γύρω από τη φύση του υλικού, τη δημοσιονομική δηλαδή λειτουργία του κράτους, τους φορολογικούς συντελεστές, το ύψος του φόρου και τη φορολογήσιμη παραγωγή των μοναστηριακών ιδρυμάτων. Με άλλα λόγια, θα επιχειρήσουμε να ορίσουμε το οικονομικό και όχι μόνο γίνεσθαι των μοναστηριών μέσα από την επίσημη δημοσιονομική λειτουργία των βενετικών και οθωμανικών κυρίως αρχών σε τρεις συναπτές χρονικές περιόδους με σημείο αναφοράς τον Κρητικό Πόλεμο: στην ύστερη βενετοκρατία, όπου τα μοναστήρια λειτουργούσαν σε συνθήκες ειρήνης, στη διάρκεια του πολέμου, οπότε και σημειώνουμε την κατακόρυφη μείωση των μονών και στην εγκαθίδρυση αργότερα οργανωμένων κρατικών δομών με τη λήξη των εχθροπραξιών στα 1669, η οποία εγκαινίασε μια νέα εποχή ανάπτυξης των μοναστηριακών ιδρυμάτων.

Αν και οι απογραφές έχουν φορολογικό χαρακτήρα, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν για να αποσαφηνίσουμε κάποια καίρια ζητήματα για τον αριθμό και την οικιστική συγκρότηση των μονών. Η μελέτη ουσιαστικά κινείται γύρω από δύο άξονες, την ιστορική διαδρομή των μοναστηριών στο χρόνο και χώρο και το ρόλο τους στο οικονομικό περιβάλλον την τριακονταπενταετία 1637-1671. Το πεδίο έρευνας θα αφορά αρχικά τα μοναστηριακά ιδρύματα ως πυρήνες εγκατάστασης, κτιριακά συγκροτήματα που ιδρύονται, αναπτύσσονται και εξαφανίζονται μέσα στο χρόνο. Στην κατεύθυνση αυτή θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε κάποια πρώτα ερωτήματα, όπως πότε και σε ποιο χώρο εγκαθιδρύθηκαν, ποια μετόχια και εκκλησιαστικά εξαρτήματα διέθεταν και από πόσους μοναχούς απαρτίζονταν.

Σε σχέση με το δεύτερο άξονα, τρία είναι τα κύρια ερωτήματα που τίθενται στην αφετηρία της παρούσης μελέτης: ποια ήταν η θέση των παραπάνω ιδρυμάτων στο μεταίχμιο της εναλλαγής των ρόλων από τον βενετό στον οθωμανό κυρίαρχο; Η ένταξη στη νέα οικονομική πραγματικότητα που εγκαινίασε η οθωμανική κυριαρχία επιβράδυνε ή έδωσε νέα ώθηση στην οικονομική δραστηριότητα των μονών και ποιος ήταν ο αντίκτυπος στη σχέση τους με την κοινωνία;

Τα ερωτήματα που τίθενται έχουν να κάνουν κυρίως με τον τρόπο που η μοναστηριακή κοινότητα των Χανίων προσαρμόστηκε στο νέο οθωμανικό σύστημα οργάνωσης της γης και των δυνατοτήτων που αυτό προσέφερε για περαιτέρω ανάπτυξη. Ο αγώνας για απόκτηση γης θα είναι ο κοινός παρανομαστής σε όλες τις υποθέσεις που θα τεθούν προς συζήτηση, ωστόσο πρέπει εξ αρχής να τονισθεί ότι δεν

αντιμετωπίζουμε ή δεν πρέπει να αντιμετωπίζουμε όλα τα μοναστήρια ως ένα σύνολο με καθολικά χαρακτηριστικά. Στη βενετική μάλιστα απογραφή γίνεται σαφής η διάκριση σε δύο κατηγορίες μοναστηριών, όπου τα λίγα «πλούσια» μοναστήρια κυριαρχούν στην κατοχή και εκμετάλλευση έγγειας περιουσίας, ενώ τα πολλά «φτωχά» περιορίζονται στην παραγωγή προϊόντων για ίδια και μόνο κατανάλωση. Το πόσα επιβιώνουν και γιατί, είναι ένα ενδιαφέρον ερώτημα, ωστόσο πρέπει να επισημάνω ότι η παρούσα μελέτη δεν θα αναζητήσει απαντήσεις μέσα από τη θρησκευτική πολιτική των κυρίαρχων, ούτε θα αποδώσει τη λειτουργία των μοναστηριών σε τυχόν στρατηγικές επιλογές των πρώτων που κατευθύνονται από θρησκευτικά ιδεώδη αλλά θα επιχειρήσει κατά το δυνατόν να ερμηνεύσει τη θέση των ιδρυμάτων από τη σκοπιά και μόνο της οικονομικής λειτουργίας του οθωμανικού κράτους και των φορολογικών του επιδιώξεων.

β. Δομή της εργασίας

Για την καλύτερη τώρα κατανόηση των παραπάνω, διαίρεσα το κύριο θέμα σε τρία κεφάλαια. Το ζητούμενο στο πρώτο κεφάλαιο είναι να περιγράψουμε τα βασικά χαρακτηριστικά των ορθόδοξων μοναστηριών των Χανίων μέσα από την μελέτη της απογραφής του 1637. Αφού κατανοήσουμε τη φύση του εγγράφου, τις ιδιαιτερότητες του και τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί για την έρευνα μας, θα ερμηνεύσουμε κατά δεύτερο λόγο τα δεδομένα της απογραφής για την οικονομική κατάσταση των μονών, την κατανομή τους στο χώρο και το έμψυχο τους δυναμικό, παραθέτοντας έναν αντίστοιχο πίνακα με τα αποτελέσματα της έρευνάς μας. Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε να ανασυνθέσουμε εν συντομία την ιστορική διαδρομή αυτών των ιδρυμάτων με βάση τα παραπάνω δεδομένα της βενετικής απογραφής και όλων των μέχρι τώρα διαθέσιμων πηγών από τη δευτερογενή βιβλιογραφία.

Το δεύτερο κεφάλαιο θα ακολουθεί το ίδιο μοτίβο, υπό το πρίσμα όμως του Κρητικού Πολέμου και της οθωμανικής κυριαρχίας πάνω στο νησί, μέσα από τη μελέτη των δύο ανέκδοτων οθωμανικών απογραφικών κατάστιχων του 1650 και του 1670/71, που θα απασχολήσουν την πρώτη και δεύτερη αντίστοιχα ενότητα. Αφετηριακό σημείο της έρευνας θα αποτελέσει η μελέτη των νομοθετικών διατάξεων για τη δημοσιονομική λειτουργία του κράτους και ιδίως το πέρασμα από την κρατική ιδιοκτησία της γης στην κατοχύρωση δικαιωμάτων πλήρους κατοχής και εκμετάλλευσης της έγγειας ιδιοκτησίας από ιδιώτες. Η αλλαγή του συστήματος

γαιοκτησίας είναι το σημείο κλειδί για να κατανοήσουμε την αύξηση της μοναστηριακής περιουσίας και τη νέα φάση στην οποία εισέρχονται τα ορθόδοξα μοναστηριακά ιδρύματα. Σε μια τρίτη ενότητα θα μελετήσουμε μια πτυχή της κοινωνικής ιστορίας των μοναστηριών, όπως αυτή καταγράφεται στο κατάστιχο του 1670/71, που αφορά την αντιδικία μεταξύ της Αγίας Τριάδος των Μουρτάρων και της αγιορείτικης Λαύρας για το ιδιοκτησιακό καθεστώς του μοναστηριού της Θεοτόκου, αλλιώς Αγία Μονή ή μονή του Σαρακηνού στις Μουρνιές Χανίων, που και οι δύο το διεκδικούσαν ως μετόχι τους.

Το κατά πόσο η εικόνα που προκύπτει από την αντιδικία αυτή μπορεί να αντανakλά κατ' επέκταση τη σχέση των μοναστηριών με την κοινωνία του νησιού, είναι ένα ερώτημα που θα μας απασχολήσει στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας, το οποίο εστιάζει σε κάποιες βασικές πτυχές του οικονομικού και κοινωνικού βίου των ορθόδοξων μοναστηριών στη διάρκεια και στο τέλος του Κρητικού Πολέμου. Ποια ήταν η οικονομική κατάσταση των μοναστηριών και ποια η θέση τους στην οικονομία του νησιού στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας; Με ποιο τρόπο οι μονές μπορούσαν να αποκτήσουν έγγειο ιδιοκτησία και πώς εξελίχθηκε η μοναστηριακή περιουσία από το 1637 μέχρι το 1670/71; Ποια ήταν τη στάση των μονών απέναντι σε φαινόμενα αυθαιρεσιών και αντιδικιών από αξιωματούχους, αγρότες, όσο και από άλλα μοναστήρια;

Τέλος, στα συμπεράσματα της παρούσας εργασίας θα συνοψίσουμε τα βασικά σημεία της εξέλιξης των μοναστηριών την τριακονταπενταετία 1637-1671 σε σχέση με τον αριθμό εκείνων των ιδρυμάτων που λειτουργούσαν σε κάθε χρονική περίοδο, με το είδος και την ποσότητα των περιουσιακών τους στοιχείων, με το ύψος της φορολογίας, όπως επίσης με τον αριθμό των μοναχών που τα στελέχωναν.

γ. Οι πηγές

Για τη μελέτη αυτή χρησιμοποιήθηκαν τόσο τα δεδομένα των τριών απογραφών όσο και διαθέσιμα στοιχεία από τους σωζόμενους ιεροδικαστικούς κώδικες Ηρακλείου, καθώς οι αντίστοιχοι κώδικες του ιεροδικείου Χανίων έχουν καταστραφεί. Είναι λογικό ότι η αναγωγή στα αρχεία του Ηρακλείου γίνεται με κάποια επιφύλαξη από τη στιγμή που αναφέρονται σε μοναστήρια άλλων περιοχών πλην των Χανίων, ωστόσο τα στοιχεία αυτά είναι ενδεικτικά για την ευρύτερη κατάσταση των ορθόδοξων μονών όλου του νησιού. Το βενετικό κατάστιχο

αντλήθηκε από τη δημοσιευμένη εργασία της Μαρίας Χαιρέτη, ενώ τα δύο ανέκδοτα οθωμανικά κατάστιχα (ΤΤ 820, ΤΤ 825) μελετήθηκαν με βάση αντίγραφα από το Οθωμανικό Αρχείο της Πρωθυπουργίας στην Κωνσταντινούπολη¹ (Β.Ο.Α.).

Η αξιοπιστία των πηγών για την ανασύνθεση του ιστορικού παρελθόντος αλλά και για τη διατύπωση ακόμα και της πιο απλής υπόθεσης αποτελεί αναμφίβολα το μεγαλύτερο ερώτημα σε κάθε ερευνητική προσπάθεια. Το ερώτημα αυτό απασχόλησε ιδιαίτερα την παρούσα εργασία, καθώς το υλικό που χρησιμοποιήθηκε παρουσίαζε κάποιες εγγενείς αδυναμίες, όσον αφορά κυρίως τον τρόπο και τον σκοπό της σύνταξής του. Αν και γίνονται εκτενείς επισημάνσεις στο κυρίως θέμα για την ιδιαιτερότητα των πηγών, βλέπουμε για παράδειγμα, ότι η βενετική απογραφή δεν βασίστηκε στην επιτόπια καταγραφή της περιουσιακής κατάστασης των μοναστηριών από έναν οργανωμένο ελεγκτικό φορέα αλλά στις δηλώσεις των ηγουμένων ή ακόμα και λαϊκών, οι οποίοι εκπροσωπούσαν τα θρησκευτικά ιδρύματα. Επίσης, οι βενετικές αρχές δεν είχαν διευκρινίσει αν η καταγραφή της μοναστηριακής περιουσίας γινόταν για φορολογικούς ή μη σκοπούς. Το αν επομένως τα δηλούμενα στοιχεία ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα ή όχι, αποτελεί ένα κρίσιμο ερώτημα, το οποίο δυστυχώς δεν μπόρεσε να απαντηθεί λόγω της έλλειψης τρίτων πηγών.

Εξίσου σημαντικά προβλήματα αντιμετωπίσαμε με το οθωμανικό κατάστιχο του 1650, το οποίο δεν κατέγραφε αναλυτικά τον αριθμό των μονών και την έγγειο ιδιοκτησία τους αλλά μονάχα την εκτιμώμενη φορολογήσιμη παραγωγή. Αντιθέτως, το κατάστιχο του 1670/71 αποτελεί ένα πιο πρόσφορο πεδίο έρευνας, όχι επειδή απηχεί την μεταπολεμική πραγματικότητα αλλά επειδή αποτελεί μια συγκροτημένη και αναλυτική καταγραφή της έγγειας ιδιοκτησίας, η οποία επιβεβαιώνεται και από τρίτες πηγές, ελληνικές², όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε.

¹ Ευχαριστώ τον Ηλία Κολοβό, Λέκτορα της Οθωμανικής Ιστορίας του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και επόπτη της εργασίας, ο οποίος μου προσέφερε σε αντίγραφο το συγκεκριμένο υλικό από τη συλλογή του.

² Πρόκειται για μια σειρά εκκλησιαστικών εγγράφων, μεταγενέστερων από το κείμενο της απογραφής, που επιβεβαιώνουν ακριβώς τα περιουσιακά δεδομένα της παραπάνω πηγής. Τα έγγραφα αυτά συντάχθηκαν στην πορεία διένεξης των δύο μοναστηριών, της Αγίας Τριάδας των Μουρτάρων και της Αγίας Λαύρας για το ιδιοκτησιακό καθεστώς της Αγίας Μονής των Χανίων, η οποία είχε αποτελέσει αντικείμενο της οθωμανικής απογραφής. Βλ. σελ. 71-75.

Κεφάλαιο Α: Τα ορθόδοξα μοναστήρια των Χανίων πριν τον Κρητικό Πόλεμο, σύμφωνα με τη βενετική απογραφή του 1637

Η βενετική απογραφή των ορθόδοξων ναών και μοναστηριών των Χανίων του 1637, από το αρχείο Consultori in Jure που σήμερα βρίσκεται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας και δημοσιεύτηκε από την Μαρία Χαιρέτη³, θα αποτελέσει όπως είδαμε το αντικείμενο μελέτης του παρόντος πρώτου κεφαλαίου. Με άξονα την παραπάνω απογραφή, στόχος μου είναι να αποτυπώσω την πορεία εξέλιξης των μοναστηριών, από την ίδρυσή τους δηλαδή μέχρι το 1637, καταγράφοντας όσο το δυνατόν τις διαθέσιμες πηγές για την ιστορική τους διαδρομή, το έμπυλο δυναμικό και τα περιουσιακά τους στοιχεία, ώστε να γίνει πιο κατανοητή η μετάβασή τους στις νέες συνθήκες που θα εγκαινιάσει η οθωμανική κυριαρχία στο νησί λίγα χρόνια αργότερα. Το κεφάλαιο αυτό δεν επιχειρεί να απαξιώσει την ήδη πολύτιμη εργασία της Χαιρέτη, ούτε να προχωρήσει σε μια διεξοδική μελέτη του οικονομικού και κοινωνικού ρόλου των μοναστηριών στην περίοδο της βενετοκρατίας αλλά να συγκεντρώσει και να χρησιμοποιήσει κατά το δυνατόν τα καταγεγραμμένα στοιχεία από το δευτερογενές υλικό στην έρευνα για το κυρίως θέμα της εργασίας, αυτό της λειτουργίας των ορθόδοξων μοναστηριών στα χρόνια του Κρητικού Πολέμου.

α) Η απογραφή του 1637 και οι ιδιαιτερότητές της

Η απογραφή του 1637 αποτελεί τη μοναδική γνωστή μέχρι σήμερα επίσημη καταγραφή των ορθόδοξων ναών και των μονών της περιοχής των Χανίων κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας. Οι βενετικές αρχές έδωσαν εντολή να γίνει μια λεπτομερής καταγραφή του συνόλου των ναών και των εισοδημάτων τους με αποτέλεσμα ήδη από το 1635 να γίνεται η προκήρυξη για την απογραφή στο Χάνδακα, έπειτα στη Σητεία, στο Ρέθυμνο και τέλος στα Χανιά. Στόχος τους ήταν να συγκεντρώσουν όλα τα διαθέσιμα κατά το δυνατόν στοιχεία για τους ναούς και τα μοναστήρια, τις ονομασίες τους, τις τοποθεσίες στις οποίες βρίσκονταν εγκατεστημένα, τα εισοδήματα, τα περιουσιακά τους στοιχεία, τα μετόχια, όπως επίσης τους ιερείς και τους μοναχούς οι οποίοι τα στελέχωναν.

³ Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών της περιοχής Χανίων του έτους 1637», *Ε.Ε.Β.Σ.*, 36 (1968), 335-388.

Οι λόγοι για τη διεξαγωγή της απογραφής δε γίνονται γνωστοί στην προκήρυξη της διαταγής, η οποία αναφέρει: «θα εκπονήσετε μετ' ακριβείας πίνακα όλων των ναών του ορθοδόξου δόγματος της Κρήτης, διευκρινίζοντας το ποσό των προσόδων των, είτε βέβαιοι είναι αύται είτε όχι, και σημειώνοντας χωριστά από τους άλλους ναούς τους ανήκοντας εις την ημετέραν αυθεντίαν⁴». Το κείμενο της απογραφής δε συνοδεύεται ούτε από νομοθετικές διατάξεις ή άλλες διευκρινιστικές σημειώσεις που να εξηγούν τα κίνητρα για τη διεξαγωγή της. Οι υποθέσεις όμως, που κατά καιρούς έχουν γίνει από ερευνητές που έχουν ασχοληθεί με την παραπάνω πηγή, όπως η Ρένα Βλαχάκη, συγκλίνουν στο ότι η βασικότερη αιτία για την διεξαγωγή της απογραφής ήταν η ανάγκη για άμεση ροή φορολογικών εσόδων από τη μοναστηριακή περιουσία στα δημόσια ταμεία⁵. Η απειλή μιας οθωμανοβενετικής σύρραξης ήταν προ των θυρών και η Βενετία επιδίωκε να κάνει μια προσεκτική εξέταση της φοροδοτικής ικανότητας των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, σε μια περίοδο μάλιστα που η ίδια βρισκόταν σε δεινή οικονομική θέση. Ο κίνδυνος μιας οθωμανικής επίθεσης στην Κρήτη παρουσιαζόταν ως το μείζον θέμα σε όλες σχεδόν τις εκθέσεις των Βενετών Ρεκτόρων ήδη από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα και αποτελούσε το βασικό επιχείρημα που οι αρμόδιοι αξιωματούχοι επικαλούνταν για να πείσουν την Γαληνοτάτη να χρηματοδοτήσει άμεσα οχυρωματικά και άλλα αμυντικά έργα στο νησί⁶.

Αν αποδεχθούμε ότι η απογραφή είχε διεξαχθεί στο πλαίσιο της φορολογικής πολιτικής του κράτους, μπορούμε να φωτίσουμε περαιτέρω πτυχές της εξεταζόμενης πηγής, όπως το λόγο για τον οποίο η απογραφή περιορίστηκε στα ιδρύματα μόνο του ορθοδόξου δόγματος. Αν οι καθολικές εκκλησίες και οι μονές είχαν συμπεριληφθεί στο κατάστιχο ή είχε διαταχθεί μια ξεχωριστή απογραφή για αυτές, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι γραφειοκρατικές υπηρεσίες προχώρησαν στην

⁴ Χαιρέτη, «Μια απογραφή των ναών και των μονών του διαμερίσματος Χανίων δια το έτος 1637», *E.E.B.Σ.*, 35, 305.

⁵ Ρ. Βλαχάκη, «Οικονομικά στοιχεία της Μονής Αρκαδίου κατά τον 17^ο αιώνα», *Κρητολογικά Γράμματα*, 13 (1997), 81-82.

⁶ Για τις εκθέσεις των Ρεκτόρων και την επισήμανση του οθωμανικού κινδύνου βλ. Στ. Σπανάκης, *Μνημεία της Κρητικής ιστορίας*, τ. Α' - Στ', Ηράκλειο 1940-1976· του ίδιου, «Εκθεση για την στρατιωτική κατάσταση της Κρήτης (1589)», *Κρητικά Χρονικά*, 2 (1948), 235-252· του ίδιου «Ένα έγγραφο της Βενετικής Γερουσίας για την άμυνα του Βασιλείου της Κρήτης (1589)», *Κρητικά Χρονικά*, 2 (1948), 476-486· του ίδιου «Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή Κρήτης Isero Civan του 1639», *Κρητικά Χρονικά*, 21 (1969), 365-458· του ίδιου «Η έκθεση του Δούκα της Κρήτης Ιωάννη Σαγκρέντο (1600)», *Κρητικά Χρονικά*, 25 (1973), 519-534· Χρ. Μαλτέζου, «Νέο άγνωστο χειρόγραφο της Περιγραφής της Κρήτης του Πέτρου Καστροφύλακα (1583) και το πρόβλημα της κριτικής εκδόσεώς της», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1974, 176-183.

ενέργεια αυτή για καθαρά στατιστικούς λόγους, με το σκεπτικό ότι επιδίωκαν να ενημερώσουν την κεντρική διοίκηση για τον αριθμό και την περιουσία όλων των θρησκευτικών ιδρυμάτων που βρίσκονταν στο νησί. Το επιχείρημα αυτό θα ήταν λογικό από τη στιγμή που το κατάστιχο που έχουμε στα χέρια μας δεν κάνει λόγο για τυχόν φορολογικούς συντελεστές ή το φόρο που έπρεπε να καταβληθεί. Το γεγονός όμως ότι τα ιδρύματα του καθολικού δόγματος είχαν απαλλαγεί από την καταβολή του φόρου ήδη από τη σύστασή τους, φαίνεται να αποτέλεσε το βασικό λόγο που ώθησε τη Γαλινοτάτη να τα αποκλείσει από την παραπάνω απογραφή.

Ένα δεύτερο ερώτημα που απασχόλησε τους ερευνητές ήταν γιατί οι απογραφείς κατέγραψαν τους ναούς μόνο 140 χωριών, ενώ κατά την εποχή εκείνη ο αριθμός των χωριών της διοικητικής περιφέρειας των Χανίων ήταν διπλάσιος⁷. Στο κατάστιχο αντιπροσωπεύονταν και οι πέντε επαρχίες, ωστόσο ήταν περιορισμένες κατά πολύ οι καταστιχώσεις των χωριών των Σφακίων και του Σελίνου. Το δυσπρόσιτο του εδάφους πιθανόν να δυσχέραινε το έργο των ελεγκτών, ωστόσο η αιτία πιστεύω ότι πρέπει να αναζητηθεί στην ένδεια των ενοριακών και μη ναών εκείνων των φτωχών επαρχιών. Οι απογραφείς κατά πάσα πιθανότητα ενδιαφέρονταν να καταγράψουν τους ναούς που είχαν κάποιο εισόδημα ή περιουσιακό στοιχείο που θα απέφερε τον αντίστοιχο φόρο στο κρατικό θησαυροφυλάκιο και όχι τους ναούς με μηδενικά εισοδήματα.

Μια σημαντική ιδιαιτερότητα της πηγής, που συνδέεται με τα όσα αναφέραμε πιο πάνω για τη φορολογική χρήση των δεδομένων της, αποτελεί η διάκριση των μοναστηριών σε δύο κατηγορίες με βάση την οικονομική τους επιφάνεια. Οι Βενετοί δεν περιέλαβαν όλα τα μοναστήρια στο ίδιο κατάστιχο αλλά προχώρησαν σε ένα πρώτο διαχωρισμό των πλούσιων από τα φτωχά μοναστήρια τα οποία κατέγραψαν αντιστοίχως σε δύο διαφορετικά κατάστιχα. Στο πρώτο (στο εξής α' κατάστιχο), εντοπίζουμε 42 μοναστήρια με χαμηλά εισοδήματα, τα οποία είχαν περιληφθεί μαζί με τους ενοριακούς ναούς της περιφέρειας των Χανίων και στο δεύτερο (στο εξής β' κατάστιχο), πέντε μονές με σημαντικά περιουσιακά μεγέθη σε χρηματικά εισοδήματα, έγγειο περιουσία αλλά και ζώα. Αυτές ήταν η Χρυσοπηγή, η Αγία Τριάδα των Μουρτάρων, η Αγία Τριάδα των Κήπων, η Αγία Κυριακή στα Βλυχάδια και το Γδερνέττο⁸. Συνολικά αναφερόμαστε σε 47 μοναστήρια.

⁷ Χαϊρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 338.

⁸ Η καταγραφή των πέντε μοναστηριών σε ξεχωριστό κατάστιχο υποδεικνύει μια διάκριση σε ισχυρά και μη, μοναστήρια. Πράγματι, όπως θα διαφανεί στην οθωμανική απογραφή του 1670/71, μόνο τα

Αν εστιάσουμε την προσοχή μας στο κατάστιχο των Χανίων διαπιστώνουμε ότι αυτό περιλάμβανε το σύνολο σχεδόν των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της ομώνυμης περιφέρειας και πιο συγκεκριμένα του Αποκόρωνα, της Κισσάμου, του Σελίνου, των Σφακίων και της πόλης των Χανίων. Οι καταγραφές ακολουθούσαν χρονολογική σειρά, κατά το χρόνο δηλαδή που οι υπεύθυνοι των ναών κατέθεταν τις δηλώσεις στους βενετούς απογραφείς. Η διαδικασία είχε ως εξής: οι Βενετοί ζητούσαν από τους αρμόδιους ιερείς, μοναχούς και επιστάτες των ναών να συντάξουν και μέσα σε 15 μέρες να τους επιδώσουν μια έκθεση σχετικά με τις οικονομικές απολαβές, τον χώρο και τις λοιπές διεργασίες που αφορούσαν τον κάθε ναό. Οι τελευταίοι δήλωναν το όνομά τους, το ναό που είχαν υπό την ευθύνη τους, την τοποθεσία στην οποία βρισκόταν και με λεπτομέρεια κατέγραφαν τα έσοδα από την εκμετάλλευση εκμισθωμένων γαιών από μετόχια, αλλά και τα έξοδα όπως λ.χ. τη μισθοδοσία των ιερέων. Τα έσοδά τους ήταν χρηματικές πρόσοδοι στη νομισματική μονάδα του υπέρπυρου, του δουκάτου και της λίρας και προϊόντα, όπως λάδι, κρασί, σιτηρά και δημητριακά, τα οποία άλλοτε παρουσιάζονται ως ετήσια και άλλοτε παραγόμενα ανά διετία (*un anno con l' altro*). Η μονάδα μέτρησης για τα υγρά ήταν το μίστατο (*mistata*), για τα στερεά το μουζούρι (*muzur*) και για τις μεγάλες ποσότητες κρασιού η μπόττα (*botta*) και η βαρέλλα (*barella*)⁹. Οι δωρεές των πιστών αποτελούσαν ακόμη μια πηγή εσόδων, η οποία όμως δεν μπορούσε να προσδιορισθεί με ακρίβεια, γι' αυτό και τα συγκεκριμένα έσοδα τις περισσότερες φορές μαζί με όλα τα άλλα έσοδα από την αγροτική παραγωγή δηλώνονταν χαρακτηριστικά ως βέβαια και αβέβαια (*entrade certe et incerte*). Ενδεικτικά αναφέρω μία καταγραφή από την

παραπάνω τέσσερα από τα πέντε της ξεχωριστής και τέσσερα από τα 42 μοναστήρια της κύριας απογραφής θα διατηρηθούν μέσα στα νέα δεδομένα της κατάκτησης. Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική για να ερμηνεύσουμε τις προϋποθέσεις και τα χαρακτηριστικά των ιδρυμάτων, βάσει των οποίων αυτά διατηρήθηκαν κάτω από την οθωμανική κυριαρχία.

⁹ Μίστατο: Μέτρο βάρους για το κρασί και το λάδι, κοινό τόσο κατά τη βενετική όσο και κατά την οθωμανική περίοδο στην Κρήτη. Ένα μίστατο κρασιού ήταν ίσο περίπου με 9 έως 12 οκάδες και ένα μίστατο λαδιού με 10 οκάδες (1 οκά υπολογιζόταν περίπου σε 1,28 χλγρ. ή 1,44 λίτρα). Μουζούρι: Μέτρο επιφάνειας γης, περίπου ίσο με 400 τετραγωνικά μέτρα. Ο ίδιος όρος δήλωνε και μέτρο χωρητικότητας για τα σιτηρά και δημητριακά και αντιστοιχούσε με 12 έως 15 οκάδες. Μπόττα: Μέτρο χωρητικότητας εμπορευμάτων στα πλοία. Ισοδυναμούσε με 883,17 λίτρα (610,55 χλγρ.). Η κρητική μπόττα κατά τον Ι. Γιαννόπουλο αντιστοιχούσε το 1570 σε 600,9 lt. ή 469,4 οκάδες. Βαρέλλα: Μέτρο χωρητικότητας για το κρασί, ήταν ίση με 40-60 οκάδες. Για τα βενετικά μέτρα και σταθμά βλ. Μ. Παπαδογιάννης, «Το Μουζούρι και το Μίστατο στην Κρήτη. Συμβολή στη μέχρι τώρα παρουσία τους», *Αμάθεια*, 18 (1987), 71-111· Ε. Καραντζίκου - Π. Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τρίτος Κώδικας*, Ηράκλειο 2003, κζ'-κη'· Δ. Πετρόπουλος, «Συμβολή εις την έρευνα των λαϊκών μέτρων και σταθμών», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 7 (1952), 68 & 81· Ε. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Δημόδους Γραμματείας*, τ. Ι', Θεσσαλονίκη 1988, 79, 82, 165, 193· Ugo Tucci, «Un problema di metrologia navale: La botte veneziana», *Studia Veneziani*, 9 (1967), 201-246· Ι. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα 1978, 72.

επαρχία Κυδωνίας: «ο καλόγερος Ματθαίος Μεγαλοκονόμος που διαμένει στο μοναστήρι του Προφήτη Ηλία, στο χωριό Μουρνιές, δηλώνει ότι στο μοναστήρι μένει ένας ιερομόναχος και ένας καλόγερος και είναι ενοριακό (το μοναστήρι) με έσοδα βέβαια και αβέβαια, 200 μίστατα κρασί, 10 μουζούρια δημητριακά και 3 μίστατα λάδι.¹⁰».

Τα στοιχεία που κατατίθονταν έπρεπε να είναι αληθή, καθώς σε αντίθετη περίπτωση οι υπεύθυνοι των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων αντιμετώπιζαν αυστηρές ποινές. Τα στοιχεία που ανακαλύπτουμε για τον αριθμό των ναών, τη στελέχωσή τους από ιερείς και μοναχούς, τις οικονομικές τους δυνατότητες βασίζονταν αποκλειστικά στις δηλώσεις των υπεύθυνων αυτών των ιδρυμάτων. Δεν υπήρχε ένας οργανωμένος ελεγκτικός φορέας που θα πραγματοποιούσε επιτόπιους ελέγχους για την εξακρίβωση της εγκυρότητας των παραπάνω στοιχείων, πλην κάποιων εξεταστών που επιστατούσαν την εύρυθμη διεξαγωγή της απογραφής. Ως εκ τούτου, οι πληροφορίες, όσο κι αν είναι λεπτομερείς, δεν είναι σίγουρο ότι αποτυπώνουν εκατό τοις εκατό την πραγματικότητα. Η υποκειμενικότητα του ατόμου που αναλάμβανε να δηλώσει τα απαιτούμενα στοιχεία, η προσπάθεια να δηλωθούν λιγότερα έσοδα για να μειωθεί η φορολογική υποχρέωση, ο φόβος για τις απώτερες επιδιώξεις των Βενετών αυτή τη ρευστή περίοδο είναι φυσικό να εγείρουν την προσοχή μας για το κατά πόσον είναι έγκυρα τα στοιχεία της απογραφής.

Επίσης, τα στοιχεία της απογραφής δεν μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε την πορεία απόκτησης των δηλούμενων περιουσιακών στοιχείων και τις αλλαγές που υπέστησαν στην πάροδο του χρόνου, ωστόσο το πρόβλημα αυτό θα μπορούσε να περιοριστεί αν κάναμε αναγωγή σε άλλες πηγές όπως στους κώδικες των μονών. Είτε όμως επειδή δεν διασώζονται, είτε σώζονται αποσπασματικά, οι κώδικες των χανιώτικων μοναστηριών δεν επιβεβαιώνουν την εγκυρότητα των δεδομένων της εξεταζόμενης πηγής. Οι πληροφορίες που αντλούμε από αυτούς αναφέρονται ως επί το πλείστον στους κτήτορες των μονών και λιγότερο στο ιδιοκτησιακό τους καθεστώς, καθώς οι περισσότεροι κώδικες συντάχθηκαν αρκετά χρόνια αργότερα, τέλη του 17^{ου} με αρχές του 18^{ου} αιώνα, είτε επειδή δεν υπήρχαν μέχρι τότε, είτε για να αναπληρώσουν αυτούς που είχαν καταστραφεί ή χαθεί και βασίστηκαν, όπως μπορούμε να υποθέσουμε, σε προφορικές μαρτυρίες¹¹.

¹⁰ Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 349, αρ. 53.

¹¹ Χαρακτηριστικά αναφέρω τον κώδικα της Ζωοδόχου Πηγής (Χρυσοπηγής), ο οποίος άρχισε να συντάσσεται το 1843. Πραγματεύεται με συντομία τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, χωρίς

β) Τα δεδομένα της απογραφής για τα μοναστήρια των Χανίων στα 1637

Σε σύνολο 374 καταγραφών από το α΄ κατάστιχο, οι 42 αφορούν ορθόδοξα μοναστήρια¹². Σε ό,τι αφορά τη γεωγραφική κατανομή, τα δύο τρίτα των μοναστηριών (26 από τα 42) εντοπίζονται στην επαρχία Κυδωνίας. Τα 15 είναι εκτός του αστικού κέντρου των Χανίων, όπως στα Νεροκούρου, στο Γαλατά, στο Ακρωτήρι, στη Σούδα, στον Πλατανιά, στις Στέρνες, στον Κλαδισσό, στα Βαλεδιανά και στις Μουρνιές, σε εύφορες περιοχές με άμεση πρόσβαση είτε στην αστική περίμετρο, είτε στη θάλασσα¹³. Τα υπόλοιπα ένδεκα τοποθετούνται γεωγραφικά στο χώρο των «Χανίων». Δεν μας βοηθάει κάποιο άλλο τοπωνύμιο ή κάποιο στοιχείο για να αποδώσουμε ακριβώς το χώρο εγκατάστασής τους. Πιθανόν να βρίσκονταν στο αστικό κέντρο, καθώς σε δύο καταγραφές δηλώθηκε ότι τα μοναστήρια της Αγίας Άννας και του Αγίου Βασιλείου βρίσκονταν έξω από τα τείχη. Από αυτά, ελάχιστα σώζονται μέχρι σήμερα, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε με ασφάλεια να προβούμε σε εκτιμήσεις για τη διαδρομή τους στο χρόνο: ο Άγιος Ονούφριος, ο ναός του οποίου διατηρείται μέχρι σήμερα και η μονή της Θεοτόκου στις Στέρνες, η οποία κατά τον Μιχάλη Ανδριανάκη λειτουργούσε ως μοναστήρι από τον 16^ο αιώνα¹⁴, εντοπίζονται στα βορειοδυτικά του ακρωτηρίου Μελέχα. Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος στα Βαλεδιανά, ο οποίος εντοπίζεται πολύ αργότερα, μόλις το 1797 σε πατριαρχικό σιγίλιο, να αποτελεί μετόχι της Χρυσοπηγής¹⁵, η Αγία Μονή και ο Προφήτης Ηλίας διατηρούνται μέχρι σήμερα στα νότια του αστικού κέντρου των Χανίων. Τα υπόλοιπα πιθανόν να καταστράφηκαν κατά τον Κρητικό Πόλεμο, καθώς δεν συναντιούνται στις επόμενες οθωμανικές απογραφές, ενώ ούτε η αρχαιολογική έρευνα μπορεί να προχωρήσει σε ασφαλείς υποθέσεις από τη στιγμή που δεν διασώζονται υπολείμματα από τις μοναστηριακές αυτές εγκαταστάσεις.

να κάνει μνεία για την περίοδο της βενετοκρατίας, ενώ αναφέρεται πιο αναλυτικά στα γεγονότα από τον 17^ο αιώνα και έπειτα. Βλ. *Προσκυνητάριο Ι. Μ. Χρυσοπηγής*, Χανιά 2006, 18.

¹² Εκ παραδρομής η Μαρία Χαιρέτη δε συμπεριέλαβε το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου στο Κεφαλάκι (αρ. 257), της Αγίας Φωτιάς στη Ραβδούχα (αρ.261) και του Αγίου Ιωάννη του Ερημίτη στην Σπηλιά (αρ. 266). Επίσης απέδωσε το όνομα της Θεοτόκου *Μαρίας* (αρ.126) ως *Αγία Μαρίνα* και του *Αγίου Θεοδώρου* (αρ. 125) ως *Θεοτόκον*. Γι' αυτό αναφέρει ότι υπάρχουν 38 μοναστήρια. Στην πραγματικότητα καταγράφηκαν 42 μοναστήρια.

¹³ Για τη θέση των χωριών βλέπε: Στ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης*, Ηράκλειο 1991-1993, Νεροκούρου 580, Πύργος Πλατανιά 640-1, Σούδα 730, Μουρνιές 557-8 και Στέρνες 741.

¹⁴ Μ. Ανδριανάκης. *Εφ. Χανιώτικα Νέα*, 09/06/1985

¹⁵ Στ. Ξανθουδίδης, «Δουκικά διατάγματα, πατριαρχικά σιγίλια και γράμματα Χρυσοπηγής», *Χριστιανική Κρήτη*, Β΄ (1913), 223-224.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 ¹⁶							
Τα μοναστήρια των Χανίων το 1637 (α' κατάστιχο)							
Επαρχία Κυδωνίας (26)							
ΑΡ.	ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ	ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	ΜΟΝΑΧΟΙ	ΕΣΟΔΑ	ΛΑΔΙ	ΣΙΤΗΡΑ	ΚΡΑΣΙ
59	Αγία Αικατερίνη	Νεροκούρου	1	2,000	-	-	-
124	Αγία Άννα	Χανιά (εκτός τειχών)	1	50	-	-	-
73	Άγιος Βασίλειος	Χανιά (εκτός τειχών)	15	150	-	-	-
75	Άγιος Βλάσιος	Χανιά	1	250	-	-	-
19	Άγιος Γεώργιος	Ακρωτήρι (Φεγγίτες)	1	25	-	10	-
101	Άγιος Γεώργιος	Γαλατάς	4	1000	-	-	-
286	Άγιος Γεώργιος	Σούδα (Νέος Λιμνή)	- ¹⁷	-	4	15	30
257	Άγιος Γεώργιος	Κεφαλάκι	1	50	-	-	-
107	Άγιος Δημήτριος	Πύργος Πλατανιά	1	-	3	15	-
125	Άγιος Θεόδωρος	Γαλατάς	1	50	-	-	-
126	Θεοτόκος	Γαλατάς	1	100	-	-	-
15	Θεοτόκος	Στέρνες (Περβολίτσι)	4	10	3	20	-
70	Θεοτόκος του Πλαίτη	Χανιά	1	60	3	25	-
74	Θεοτόκος	Χανιά (Ποτιστήρια)	-	-	-	-	-
52	Θεοτόκος Σιών	Χανιά	4	-	20	28	50
55	Θεοτόκος Χρυσο-σπηλιωτίσσης	Χανιά	4	-	15	25	-
147	Άγιος Ιωάννης	Κλαδισσός (Σκλαβόπουλο)	4	50	-	-	-
87	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος	Χανιά	-	-	-	-	-
310	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος	Χανιά	5	-	-	100	-
122	Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος	Βαλεδιανά	3	1000	-	-	-
100	Αγία Μονή	Μουρνιές	8	1000	-	-	-
23	Άγιος Νικόλαος	Χανιά (Θαλασσόσπηλιο)	1	-	-	-	-
72	Άγιος Ονούφριος	Ακρωτήρι (Μελέχα)	3	150	-	-	-
158	Άγιοι Πάντες	Κλαδισσός	1	100	-	-	-
53	Προφήτης Ηλίας	Μουρνιές	2	-	3	10	200
256	Χριστός	Χανιά	1	10	-	-	-
Σύνολο 26 Μοναστήρια			68	6055	51	248	280

Επαρχία Κισσάμου (12)							
214	Άγιος Αντώνιος	Ρόκκα	1	25	-	-	-
316	Άγιος Αντώνιος ¹⁸	Σκορπιός	-	10	-	-	-
259	Άγιος Βασίλειος	Κάτω Δραπανιάς	-	-	-	-	-
42	Θεοτόκος	Καβούσι	1	97	2	14	12

¹⁶ Ο κατάλογος που ακολουθεί, αφορά μια πρώτη ταξινόμηση των μοναστηριών ανά επαρχία και περιλαμβάνει την ονομασία τους, την τοποθεσία όπου αυτά βρίσκονταν, τον αριθμό των μοναχών που τα στελέχωναν, τα χρηματικά εισοδήματα και την αγροτική παραγωγή σε λάδι, σιτηρά-δημητριακά και κρασί και τέλος, τον αριθμό καταχώρισης στην απογραφή του 1637, όπως τη δημοσιεύει η Μαρία Χαιρέτη. Οι πρόσδοδοι αναφέρονται στη χρηματική μονάδα του υπέρπυρου, ενώ η αγροτική παραγωγή σε μουζούρια για τα σιτηρά-δημητριακά και σε μίστατα για το λάδι και το κρασί. Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 335-388.

¹⁷ Δε δηλώνεται η ύπαρξη μοναχού. Τη δήλωση της μονής έκανε ο ιερέας Γιάννης Χαρτοφύλακας. Σε περίπτωση που η μονή δε στελεχωνόταν από κάποιο μοναχό δηλωνόταν από τον ιερέα ή τον λαϊκό που ήταν υπεύθυνος για τη διαχείρισή της.

¹⁸ Μετόχι της Γωνιάς σύμφωνα με τον κώδικα της μονής. Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης*, τ. Β', Ηράκλειο 2002, 586.

106	Θεοτόκος	Γωνιά	22	3,500	-	-	-
137	Οδηγήτρια						
311	Θεοτόκος	Καλυβιανή	1	200	-	-	-
	Οδηγήτρια ¹⁹						
318	Θεοτόκος ²⁰	Τίλισος	3	200	-	-	-
280	Θεοτόκος	Τίλισος	5	-	-	-	4
	Σχοινιώτισσα ²¹						(botta)
275	Άγιος Ιωάννης	Ροδώπου	1	100	-	-	-
266	Άγιος Ιωάννης	Σπηλιά	1	-	-	-	-
	Ερημίτης						
213	Τρεις Εκκλησιές	Των Βαρβάρων	1	100	-	-	-
261	Αγία Φωτιά	Ραβδούχας	1	30	-	-	-
Σύνολο 12 Μοναστήρια			37	4262	2	14	4

Επαρχία Αποκορώνου (3)

249	Θεοτόκος	Αλεξάνδρου (Γιάδενα ²²)	8	-	-	15 ²³	1
							(botta)
121	Άγιος Ιωάννης	Στύλος (μετόχι Πάτμου)	2	150	500 ²⁴	3000	20
							(botta)
176	Αγία Παρασκευή	Καστέλλι Αποκορώνου ²⁵	1	150	-	-	-
Σύνολο 3 Μοναστήρια			11	300	500	3015	21

Επαρχία Σελίνου (1)

301	Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος	Γάζι Περάτσω ²⁶	1	150	-	-	-
-----	------------------------------	----------------------------	---	-----	---	---	---

ΠΙΝΑΚΑΣ 2²⁷

Τα μοναστήρια των Χανίων το 1637 (β' κατάσταση)

ΑΡ.	ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ	ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	ΜΟΝΑΧΟΙ	ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
2	Ζωοδόχος Πηγή (Χρυσοπηγή)	Χανιά	24	500 υπέρπυρα 58 μουζούρια λάδι (από ενοίκια) 100 μουζούρια γης 30 μουζούρια αμπελώνος 2 ελαιοτριβεία οίκημα στην πόλη
4	Άγιος Ιωάννης Γδερνέττου	Ακρωτήρι Χανίων	60	2000 υπέρπυρα 25 βαρέλες κρασί 100 μουζούρια σιτηρά

¹⁹ Μετόχι της Γωνιάς, βλ. *ό.π.*, 583.

²⁰ Μετόχι της Γωνιάς, βλ. *ό.π.*, 583-584.

²¹ Μετόχι της Γωνιάς, βλ. *ό.π.*, 583-584.

²² Πιθανόν να πρόκειται για το Καλαμίτσι Αλεξάνδρου, βλ. Στ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης*, *ό.π.*, 334. Σύμφωνα με τον Ανδριανάκη η ονομασία Γιάδενα αποδόθηκε εκ παραδρομής λανθασμένα. Πρόκειται για την Γρα Κερά, την Αγία Άννα.

²³ Εισόδημα ανά διετία (un anno con l' altro).

²⁴ Εισόδημα ανά διετία (un anno con l' altro).

²⁵ Αναφέρεται ως 1 από τα 5 καστέλια των Χανίων. Στ. Σπανάκης, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, τ. 5^{ος}, 133.

²⁶ Δεν έχω εντοπίσει την τοποθεσία. Υπάρχει όμως Γάζι του Ζάνε και του Ζόρζι. Στ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά*, *ό.π.*, 702.

²⁷ Στο πλαίσιο της ίδιας απογραφής καταγράφονται ξεχωριστά πέντε μοναστήρια των Χανίων, τα οποία, όπως διαφαίνεται από τα οικονομικά τους μεγέθη, είναι από τα πλέον σημαντικά. Μ. Χαιρέτη, «Αι ορθόδοξαι μοναί των Χανίων κατά την απογραφή του έτους 1637», *Ε.Ε.Β.Σ.*, ΛΘ'-Μ' (1972), 563-578.

				300 μουζούρια λάδι ανά διετία
3	Αγία Κυριακή	Χανιά	29	700 υπέρπυρα (350 υπέρ. Χρέη) 400 μουζούρια σιτηρά (καθαρά 310) 100 μουζούρια αμπελώνων και ελαιώνων 25 βαρέλες κρασί 80 μουζούρια δημητριακά
1	Αγία Τριάδα Κήπων	Χανιά	-	70 μιζούρια ελαιώνων 17 μουζούρια αμπελώνων 1 ελαιοτριβείο 4 βοοειδή & 2 ημίονοι
5	Αγία Τριάδα Μουρτάρων	Ακρωτήρι Χανίων	26	200 μουζούρια δημητριακά ανά διετία 20 βαρέλες κρασί ανά διετία ακαθόριστη παραγωγή λαδιού (300 έως 500 μίστατα) 22 μουζούρια γης προς ενοικίαση

Η απουσία γραπτών πηγών ή άλλων τεκμηρίων δυσχεραίνει την ταυτοποίηση των δηλούμενων μοναστηριών και των άλλων τριών επαρχιών. Μετά την Κυδωνία ακολουθεί διαδοχικά η επαρχία Κισσάμου, η οποία φέρεται να περιλαμβάνει δώδεκα μοναστήρια. Τα περισσότερα απ' αυτά βρίσκονταν στα βόρεια παράλια του νησιού, σε εύφορα εδάφη και σε μικρή απόσταση απ' τη θάλασσα, όπως στη Ραβδούχα, στη Γωνιά, στα Ροδωπού, στο Δραπανιά, στη Ρόκα, στο Σκορπιό, στη Σπηλιά και στην Καλυβιανή²⁸. Η Τίλισος δεν απαντά στις πηγές, πιθανόν όμως να ταυτίζεται με την Τίλιφο στα νοτιοδυτικά του ακρωτηρίου της Σπάθας, όπου μέχρι σήμερα διατηρείται ο ναός της Υπαπαντής της Θεοτόκου. Σε κοντινή απόσταση βρίσκεται η Καλυβιανή με το μικρό μοναστήρι της Θεοτόκου, ενώ δύο ακόμη σωζόμενα μοναστήρια είναι η μονή Γωνιάς που οικοδομήθηκε στις αρχές του 17^{ου} αιώνα στους πρόποδες της χερσονήσου Ροδωπού και ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης στο Χωριό Σπηλιά.

Ο Αποκόρωνας εκπροσωπείται με τρία μοναστήρια στη βορειανατολική πλευρά της εξεταζόμενης περιφέρειας, ενώ το Σέλινο, στα νότια των Χανίων, με ένα μοναστήρι. Δεν αναφέρεται μοναστήρι στα Σφακιά. Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος που είχε δηλωθεί στην επαρχία Σελίνου δε διατηρείται, ενώ στον Αποκόρωνα, το μοναδικό σωζόμενο μέχρι σήμερα από τα τρία μοναστήρια της απογραφής είναι το γνωστό μετόχι της Πάτμου στο χωριό Στύλος.

Στο πλαίσιο της ίδιας απογραφής, στο β' κατάστιχο, καταγράφονται ξεχωριστά πέντε μοναστήρια τα οποία, όπως διαφαίνεται από τα οικονομικά τους μεγέθη, είναι απ' τα πλέον σημαντικά. Όλα τοποθετούνται γεωγραφικά εκτός του αστικού κέντρου των Χανίων ενώ, πλην της Αγίας Κυριακής που καταστράφηκε στα

²⁸ Για τη θέση των χωριών βλέπε: Στ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά*, Γωνιά 243-245, Καβούσι 323, Καλυβιανή 345, Κάτω Δραπανιάς 256, Ραβδούχα 669-670, Ροδωπού 685, Ρόκκα 685-686, Σπηλιά 734.

χρόνια του Κρητικού Πολέμου, η Χρυσοπηγή, η Αγία Τριάδα των Μουρτάρων, η Αγία Τριάδα των Κήπων και το Γδερνέττο διατηρούνται μέχρι σήμερα. Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να παρατηρήσουμε σε σχέση με τη μοναστηριακή γεωγραφία ότι η σύνδεση με το αστικό κέντρο και η μορφολογία του εδάφους διαδραμάτιζαν καταλυτικό ρόλο στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης των μοναστηριών. Η πλειονότητα αυτών των ιδρυμάτων βρισκόταν στις πεδινές ή ημιορεινές περιοχές των δύο επαρχιών Κυδωνίας και Κισσάμου, σε αντίθεση με τα Σφακιά, το Σέλινο και τον Αποκόρωνα, οι οποίες αναμφισβήτητα ήταν οικονομικά υποδεέστερες επαρχίες και καλύπτονταν ως επί το πλείστον από ορεινούς όγκους.

Παράλληλα, οι θαλάσσιες συγκοινωνίες από τα νότια του νησιού ήταν επίφοβες λόγω των πειρατικών επιδρομών. Ο φόβος των πειρατικών επιδρομών που μπορεί να δικαιολογήσει μια απροθυμία στην ίδρυση μοναστηριακών ιδρυμάτων φαίνεται να αποτέλεσε την αφορμή για τη φρουριακή μορφή των μοναστηριών και στο βορρά, όπως στο Γδερνέττο, στην Αγία Τριάδα των Μουρτάρων και στη Γωνιά, τα οποία είναι απομονωμένα, σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα και μακριά από το αστικό κέντρο. Ο φρουριακός τύπος αυτών των ιδρυμάτων φαίνεται να ευνοήθηκε και από τη βενετική εξουσία, η οποία χρηματοδοτούσε με κρατικά κονδύλια τη θωράκιση κατά κάποιο τρόπο των μονών σε περιοχές με στρατηγική-αμυντική σημασία, όπως κοντά σε λιμάνια και ακτές²⁹.

Η ανάπτυξη αρκετών για τα δεδομένα της εποχής μοναστηριών, αν αναλογιστούμε ότι μέχρι τις αρχές του 17^{ου} αιώνα οι ενδείξεις για λειτουργία ορθόδοξων μονών στο νησί είναι περιορισμένες και επισφαλείς λόγω έλλειψης πηγών, δεν φαίνεται να συνοδεύεται στις περισσότερες περιπτώσεις από μεγάλους συγκριτικά αριθμούς μοναχών. Τα 42 μοναστήρια, πλην της μονής Γωνιάς Κισσάμου όπου διέμεναν 22 μοναχοί και του Αγίου Βασιλείου Χανίων 15, στελεχώνονταν από ένα μέχρι οκτώ μοναχούς. Εξάιρεση αποτελούσαν τα πέντε μεγαλύτερα σε οικονομικά μεγέθη ιδρύματα του δεύτερου κατάστιχου, η Χρυσοπηγή δηλαδή, η Αγία Τριάδα των Μουρτάρων, η Αγία Τριάδα των Κήπων, η Αγία Κυριακή στα Βλυχάδια και το Γδερνέττο, στα οποία διέμεναν οι 139 από τους 256 συνολικά μοναχούς.

²⁹ Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 607.

Τα δεδομένα της απογραφής του 1637				
Το έμψυχο δυναμικό των μοναστηριών				
α' κατάστιχο	Μοναχοί	β' κατάστιχο	Μοναχοί	
Μονές Κυδωνίας	68	Χρυσοπηγή	24	
Μονές Κισσάμου	37	Γδερνέττο	60	
Μονές Αποκορώνου	11	Αγ. Κυριακή	29	
Μονές Σελίνου	1	Αγ. Τριάδα Κήπων	- ³⁰	
		Αγ. Τριάδα Μουρτάρων	26	
Σύνολο	117	+	139	256

Τα μοναστήρια αυτά δεν είχαν μόνο την αντίστοιχη παραγωγική βάση και τα κτιριακά μεγέθη που προσφέρονται για τη διαμονή περισσότερων μοναχών αλλά λειτουργούσαν, και αυτό είναι σημαντικό, με βάση το κοινοβιακό σύστημα³¹. Το σύστημα αυτό αφορούσε τη λειτουργία μιας καλά ιεραρχημένης και αυστηρά δομημένης μοναστικής κοινότητας με εσωτερικό κανονισμό κατανομής αρμοδιοτήτων και χώρου δράσης για όλα τα μέλη ξεχωριστά. Το σύστημα αυτό ευνοήθηκε από τη Βενετική Δημοκρατία και είναι από τις λίγες περιπτώσεις όπου η ίδια η διοίκηση επεμβαίνει τόσο ενεργά στη λειτουργία των μοναστηριών³². Η πρόθεσή της υποθέτουμε ότι είχε στόχο να βοηθήσει τη δημιουργία λίγων αλλά ισχυρών μοναστηριών, τα οποία θα είχαν αυξημένη παρουσία στις παραγωγικές σχέσεις, άρα και στην παροχή των φορολογικών προσόδων, ιδίως όμως, εξυπηρετούσε την ανάγκη να ελέγχει πιο άμεσα τη λειτουργία τους και να διασφαλίζει τόσο τη νομιμοφροσύνη τους προς την κεντρική εξουσία, όσο και να αποτρέψει την είσοδο στο μοναχικό τάγμα εκείνων που γίνονταν μοναχοί μόνο για να αποφύγουν τις αγγαρείες και τις άλλες υποχρεώσεις της φεουδαρχίας.

Η τελευταία αυτή πρακτική θεωρείται ότι εξηγεί τη δημιουργία πολλών μικρών μοναστηριών. Την περίοδο αυτή, λόγω των βενετοοθωμανικών διενέξεων το κράτος επιζητεί από τους αγρότες να εκτελούν τις αγγαρείες όπως την κωπηλασία στις γαλέρες, την οποία με κάθε τρόπο προσπαθούσαν να αποφύγουν. Η φυγή, ή η τοποθέτηση κάποιου αντισκάρου³³ στη θέση του υπόχρεου για την αγγαρεία ήταν μια

³⁰ Η δήλωση της μονής έγινε από τον οικονόμο Νεκτάριο Ρώσση, ο οποίος για λόγο που δε γνωρίζουμε δεν αναφέρει τον αριθμό των μοναχών που κατοικούσαν σ' αυτήν.

³¹ Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 306.

³² Βλ. πιο κάτω την περίπτωση της Αγίας Τριάδας, σ. 26 (της αυτής εργασίας).

³³ Έτσι ονομαζόταν εκείνος που έναντι αμοιβής αναλάμβανε να εκτελέσει την οριζόμενη αγγαρεία στη θέση του υπόχρεου. Γ. Γρυντάκης, *Η κατάκτηση της δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους*, Ρέθυμνο 1998, 11· Θ. Δετοράκης, «Η αγγαρεία της θάλασσας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητολογία*, 16-19 (1984), 103-139.

λύση. Η πιο εύκολη όμως ήταν η ένδυση του μοναχικού σχήματος, που απάλλαξε το μοναχό από αυτή την υποχρέωση, όπως φαίνεται σε σχετική έκθεση που συνέταξε ο Γενικός Προβλεπτής Κρήτης Ιάκωβος Φοσκαρίνης στα 1574. Σε αυτήν, καυτηριάζει το γεγονός ότι οι αγρότες «...αφού φορέσουν το ένδυμα του καλόγερου, δεν το φορούν για τίποτε άλλο παρά για να απαλλαγούν, κάτω από τη σκέπη του, από τις αγγαρείες και τα κάτεργα...»³⁴. Η πρακτική αυτή πρέπει να ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο, αν λάβουμε υπόψη ένα βενετικό έγγραφο του 1612 που αναφερόταν στους κανονισμούς της κοινοβιακής ζωής³⁵. Σύμφωνα με αυτό, ο Προβλεπτής καταδίκασε την είσοδο στο μοναχισμό εκείνων που δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις, καθώς, κατά τον ίδιο αξιωματούχο πάντα, την περίοδο εκείνη μόνο 400 από τους 8000 μοναχούς ζούσαν κοινοβιακά³⁶.

Για να αντιστρέψει λοιπόν αυτή την κατάσταση, η Βενετία ανέθετε η ίδια σε άτομα που της φαίνονταν αρεστά την οργάνωση και την ηγουμενία των μεγάλων κοινοβιακών μοναστηριών. Πράγματι, τόσο στην Αγία Τριάδα, στο Γδερνέττο, στη Γωνιά όσο και στη Χρυσοπηγή, η βενετική διοίκηση απαίτησε την εγκαθίδρυση του κοινοβιακού συστήματος και στις δύο πρώτες μονές ανέθεσε την ηγουμενία στο ίδιο πρόσωπο, τον Ιερεμία Τζαγκαρόλο. Στη δε Χρυσοπηγή, οι μοναχοί εγκατέλειψαν το μοναστήρι καθώς «προτίμησαν να στερηθούν την άνεση παρά να υπαχθούν στις υποχρεώσεις της κοινοβιακής ζωής³⁷».

Δεύτερον, όπως γίνεται αντιληπτό, η εφαρμογή του κοινοβιακού συστήματος που άρχιζε να εφαρμόζεται από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα θεωρητικά δεν ευνοούσε τη δημιουργία μικρών μοναστηριών, αντιθέτως διευκόλυνε τη συνένωση τους. Αν σταθούμε σ' αυτή τη παρατήρηση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι εκτός των 45 μοναστηριών πιθανόν να υπήρχαν πολλά περισσότερα, χωρίς εισοδήματα κατά κύριο λόγο, τα οποία είτε συνενώθηκαν, είτε διαλύθηκαν, είτε έγιναν μετόχια ενός μεγάλου μοναστηριού, γι' αυτό και δεν καταγράφονταν στην απογραφή. Αν δεχτούμε

³⁴ Στ. Σπανάκης, «Η θρησκευτικό-εκκλησιαστική κατάσταση στην Κρήτη τον 16^ο αιώνα», *Κρητικά Χρονικά*, 21 (1969), ό.π., 147-148.

³⁵ Μ. Χαιρέτη, «Ειδήσεις για τρεις Μονές των Χανίων στις αρχές του ΙΖ' αιώνα», *Θησαυρίσματα*, Β' (1963), 31-32.

³⁶ Το 1613 μάλιστα, η Βενετική Δημοκρατία έδωσε εντολή να τιμωρούνται με αυστηρές ποινές και με συμμετοχή στις αγγαρείες όσοι μοναχοί δεν ανήκαν σε κοινοβιακό μοναστήρι. Βλ. Χαιρέτη, «Ειδήσεις», ό.π., 33.

³⁷ *Ο.π.*, 32. Το ζήτημα αυτό, σχετιζόταν κατά τον Ξανθουδίδη με την αδυναμία ελέγχου του κλήρου και γενικότερα των εκκλησιαστικών πραγμάτων από το οικουμενικό πατριαρχείο, γεγονός που οδηγούσε τον κλήρο «να παρεκκλίνει της σόφρονος και χρηστής πολιτείας». Στ. Ξανθουδίδη, «Πατριαρχική εγκύκλιος του 1401 προς τον κλήρο της Κρήτης», στο *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, 106-108.

περαιτέρω την άποψη της Μαρίας Χαιρέτη ότι δεν αναφέρονταν τα μοναστήρια όλων των χωριών και ότι ακόμα δεν καταγράφονταν όλα τα μετόχια των μοναστηριών, όπως του Γδερνέττου³⁸, οδηγούμαστε εύλογα στο συμπέρασμα ότι και τα μοναστήρια και ο αριθμός των μοναχών που τα στελέχωναν πιθανόν να ήταν ακόμα πιο μεγάλος³⁹.

Αν ο αριθμός των μοναχών είναι ενδεικτικός της δύναμης ενός μοναστηριού, τα περιουσιακά στοιχεία του αποτελούν το πεδίο έρευνας που επιτρέπει πιο έγκυρα συμπεράσματα. Οι ίδιοι οι απογραφείς κατηγοριοποίησαν τα μοναστήρια σε δύο ομάδες με βάση τα οικονομικά τους μεγέθη κάνοντας έτσι αισθητή τη διάκριση σε πλούσια και φτωχά ιδρύματα. Ωστόσο, πρέπει να είμαστε προσεκτικοί για την ακρίβεια των δηλούμενων κάθε φορά περιουσιακών στοιχείων, καθώς, αν πράγματι η απογραφή συντάχθηκε για φορολογικούς λόγους, τότε δεν αποκλείεται οι μοναχοί να απέκρυψαν κάποια στοιχεία και να δήλωσαν μικρότερα από τα πραγματικά εισοδήματα. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση της Αγίας Τριάδας των Μουρτάρων, στην οποία, όπως πολύ σωστά η Μαρία Χαιρέτη επισημαίνει, ο εκπρόσωπος της μονής αποφεύγει να δηλώσει την ακριβή παραγωγή λαδιού : «ενώ άλλοτε δεν φθάνομε ούτε τα τριάντα μίστατα, άλλοτε (παράγουμε) εκατό και διακόσια και άλλοτε πεντακόσια». Με κριτήριο λοιπόν τις αυξημένες χρηματικές προσόδους και τη μεγάλη παραγωγή αγροτικών προϊόντων, μπορούμε να τοποθετήσουμε σε μια θεωρητική πάντα διαβάθμιση την ομάδα των πέντε μοναστηριών, τη Χρυσοπηγή δηλαδή, την Αγία Τριάδα των Μουρτάρων, την Αγία Τριάδα των Κήπων, την Αγία

³⁸ Μ. Χαιρέτη, «Αι ορθόδοξαι μοναί», ό.π., 567.

³⁹ Αξίζει σ' αυτό το σημείο να αναφερθεί, ότι μέχρι τα μέσα του 16^{ου} αιώνα οι καταγραφές για ύπαρξη ορθόδοξων μοναστηριών στο νησί είναι ελάχιστες. Οι μελέτες του Θεοχάρη Δετοράκη, του Νίκου Ψυλάκη και άλλων ερευνητών έχουν φέρει στην επιφάνεια μια σειρά από άγνωστα στις μέρες μας μοναστήρια, τα οποία όμως δεν είναι ικανά να στηρίξουν την υπόθεση ότι μιλάμε για μια ευρεία διάδοση του μοναστηριακού κινήματος. Συνοπτικά, πολλοί ερευνητές θεωρούν ότι, η «απουσία» των ορθόδοξων μονών στο νησί μέχρι την εποχή στην οποία αναφερόμαστε, οφείλεται στην προπαγανδιστική στάση της παπικής εκκλησίας και στην υπονόμηση του ορθόδοξου δόγματος από τη βενετική εξουσία. Η ερμηνεία που κατ' επέκταση δίνουν στην ξαφνική εμφάνιση των ορθόδοξων μονών στα μέσα του 16^{ου} αιώνα αφορά την ανάγκη των Βενετών να έχουν την εύνοια, συμμαχία και οικονομική στήριξη των ορθοδόξων κατοίκων της Κρήτης ενόψει των οθωμανοβενετικών συγκρούσεων. Με άλλα λόγια τα πολιτικά και φορολογικά οφέλη από τη λειτουργία των μονών οδήγησαν τις βενετικές αρχές να επιτρέψουν τη σύσταση των παραπάνω ιδρυμάτων μετά από τέσσερις σχεδόν αιώνες περιορισμού και απαγόρευσης της λειτουργίας τους. Για την εκκλησιαστική πολιτική των Βενετών βλ. Χ. Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας», στο συλλογικό τόμο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Β', Κρήτη, 1988, 130· Ιωάννης Μπολανάκης, «Εκκλησία και εκκλησιαστική παιδεία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, 3, Ρέθυμνο 2002, 40-53· Ν. Τωμαδάκης, «Η θρησκευτική πολιτική της Ενετίας εν Κρήτη έναντι των ορθοδόξων Κρητών από του ΙΓ' έως του ΙΕ' αιώνας», *Ε.Ε.Φ.Σ.*, 20 (1969), 22· Χ. Μαλτέζου, *Η εντολή του δόγη Βενετίας προς τον ρέκτορα Χανίων 1589*, Βενετία 2002, 18· Ζαχ. Τσιρπανλής, «Από τη φιλορθόδοξη πολιτική της Βενετίας στην Ελληνική ανατολή», *Ε.Ε.Β.Σ.*, 39-40 (1972-1973), 295-311.

Κυριακή στα Βλυχάδια και το Γδερνέττο, μαζί με τη μονή της Θεοτόκου στη Γωνιά Κισσάμου, στην κλίμακα των «πλουσιότερων» μοναστηριών.

Πλην της Θεοτόκου που βρισκόταν στην επαρχία Κισσάμου, τα υπόλοιπα μοναστήρια στο σύνολό τους βρίσκονταν στο ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της επαρχίας Χανίων. Όπως προκύπτει από τα οικονομικά τους μεγέθη, τα παραπάνω ιδρύματα δεν περιορίζονταν στην κατοχή μεγάλων εκτάσεων γης και στην παραγωγή λαδιού, κρασιού, σιτηρών και δημητριακών αλλά διαχειρίζονταν και σημαντικές χρηματικές προσόδους από ενοικιάσεις⁴⁰. Πιθανόν να είχαν και αστική περιουσία, καθώς η μονή της Χρυσοπηγής κατείχε ένα οίκημα στην πόλη των Χανίων. Η Χρυσοπηγή, η Αγία Τριάδα των Κήπων και το Γδερνέττο διέθεταν επιπροσθέτως δικό τους ελαιοτριβείο, ενώ όλες οι μονές πλην της Αγίας Κυριακής διέθεταν εκκλησιαστικά εξαρτήματα - μετόχια, εντός και εκτός της επαρχίας στην οποία ήταν εγκατεστημένες.

Τα δεδομένα της απογραφής του 1637			
Τα περιουσιακά στοιχεία των ορθόδοξων μοναστηριών			
	α' κατάστιχο	β' κατάστιχο	Σύνολο
<i>Υπέρπυρα</i>	10767	3200	13967
<i>Λάδι</i>	533 μίστατα	658 έως 858 μίστατα	1191 έως 1391 μίστατα
<i>Σιτηρά</i>	3277 μουζούρια	780 μουζούρια	4057 μουζούρια
<i>Κρασί</i>	284 μίστατα & 21 botta	70 βαρέλες	284 μίστατα 21 botta 70 βαρέλες
<i>Γη</i>	-	122 μουζούρια	122 μουζούρια
<i>Αμπελώνες</i> <i>Ελαιώνες</i>	-	217 μουζούρια	217 μουζούρια

Αξιόλογα έσοδα συγκριτικά είχαν τέσσερις ακόμα μονές, η Αγία Αικατερίνη στα Νεροκούρου με 2000 υπέρπυρα, ο Άγιος Γεώργιος στον Γαλατά, η Αγία Μονή και ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος στα Βαλεδιανά της επαρχίας Χανίων με 1000 υπέρπυρα αντιστοίχως. Στην απογραφή δε φαίνεται να είχαν κάποια άλλη

⁴⁰ Οι καταχωρίσεις των συγκεκριμένων αυτών μοναστηριών δεν ακολουθούσαν ένα συγκεκριμένο τυπικό στη δήλωση των περιουσιών τους, καθώς στη δήλωση της Αγίας Τριάδας των Κήπων δεν σημειώνεται η παραγωγή αλλά η έκταση των γαιών σε μιζούρια τόσο για τις καλλιεργήσιμες γαίες όσο και για τα αμπέλια. Σε άλλες καταχωρίσεις, όπως στη Ζωοδόχο Πηγή και στην Αγία Κυριακή δηλώνεται τόσο η έκταση όσο και η παραγωγή, ενώ στα υπόλοιπα μοναστήρια δηλώνεται μονάχα η παραγωγή. Ως εκ τούτου δε μπορούμε με ασφάλεια να προβούμε σε μια επιμέρους σύγκριση μεταξύ αυτών των έξι μοναστηριών.

παραγωγική δραστηριότητα και επειδή στελεχώνονταν από ένα μικρό αριθμό μοναχών, 16 συνολικά μοναχοί, θεωρώ ότι περισσότερο αντιπροσωπεύουν μια ενδιάμεση ομάδα στη κλίμακα των πλουσιότερων και ισχυρότερων μοναστηριών. Στην πρώτη ή στην ενδιάμεση βαθμίδα θεωρώ ότι πρέπει να τοποθετήσουμε και το μετόχι της Πάτμου, το οποίο, αν και με ελάχιστα εισοδήματα της τάξης των 250 υπέρπυρων, διέθετε το 91,5% της συνολικής παραγωγής σιτηρών (3000 από τα 3277 μουζούρια) και το 93% λαδιού (500 από τα 533 μίστατα) από το σύνολο των 42 μοναστηριών του α΄ κατάστιχου. Παράλληλα, παρήγαγε 20 μπότες κρασιού, που ισοδυναμούσε με 794,9 περίπου μίστατα, όταν η συνολική παραγωγή των 42 μοναστηριών δεν ξεπερνούσε τα 284 μίστατα. Ο Άγιος Ιωάννης στον Στύλο αποτελούσε ανέκαθεν το σιτοβολώνα της Πάτμου, με προνομιακή μεταχείριση όπως θα δούμε παρακάτω.

Φτωχότερα μοναστήρια μπορούν να θεωρηθούν όλα τα υπόλοιπα ιδρύματα (35), 13 εκ των οποίων δήλωναν μηδενική χρηματική πρόσοδο, ενώ τα υπόλοιπα 22 ένα ποσό μεταξύ των 10 και 250 υπέρπυρων. Είχαν μικρή παραγωγή σε αγροτικά προϊόντα, από 0 μέχρι 20 μίστατα λάδι, από 0 έως 100 μίστατα σιτηρά και ελάχιστη παραγωγή κρασιού, καθώς μόλις έξι μοναστήρια διέθεταν από ένα έως διακόσια μίστατα κρασί. Τα σχετικά μικρά ποσοτικά δεδομένα σε σχέση με τα δηλούμενα στοιχεία των πλούσιων μοναστηριών μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτά δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για εμπορευματικούς λόγους αλλά για ίδια χρήση. Πράγματι, οι εκπρόσωποι των μοναστηριών σε ορισμένες δηλώσεις ανέφεραν ρητά ότι η συγκεκριμένη παραγωγή μόλις που συντηρούσε τους μοναχούς, όπως στην περίπτωση της Θεοτόκου της Σχοινιώτισσας, όπου ο ιερομόναχος Λεόντιος Χαρτοφύλακας δήλωσε ότι η μονή, χωρίς άλλα εισοδήματα, παρήγαγε μονάχα 4 *botta* κρασί «*con quello vivono li 5 calogeri*»⁴¹.

Παρακάτω ακολουθεί μια αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων της απογραφής του 1637, καθώς και όλων των διαθέσιμων πηγών για τα μοναστήρια που θα μας απασχολήσουν στα χρόνια του Κρητικού Πολέμου.

α) Ζωοδόχος Πηγή (Χρυσοπηγή Χανίων): Σημαντικό μοναστικό κέντρο των Χανίων μέχρι τις μέρες μας, η μονή της Ζωοδόχου πηγής ή Χρυσοπηγής

⁴¹ Μ. Χαϊρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 366, αρ. 280.

ιδρύθηκε στα τέλη του 16^{ου} αιώνα από το γιατρό Ιωάννη Χαρτοφύλακα⁴². Λίγα χιλιόμετρα μακριά από την πόλη των Χανίων, νοτιοανατολικά του αστικού κέντρου, ιδρύθηκε σε χώρο όπου λειτουργούσε ήδη ένα μικρό μοναστήρι. Η πρώτη πηγή που αναφέρεται στο εξεταζόμενο μοναστήρι είναι η αλληλογραφία των μοναχών με τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μελέτιο Πηγά⁴³ στα 1584, ενώ παράλληλα από το 1608 μέχρι το 1611 σώζονται έγγραφα με τα οποία ο κτήτορας της μονής ζητά να αφιερώσει κτήματα στη μονή⁴⁴. Στα χρόνια αυτά η μονή αναπτύσσεται τόσο οικονομικά, όσο και πνευματικά, αναπτύσσοντας δεσμούς με εξέχουσες προσωπικότητες του εκκλησιαστικού χώρου, όπως τον Κύριλλο Λούκαρη, τότε Πατριάρχη Αλεξανδρείας⁴⁵. Ο θάνατος του Χαρτοφύλακα στα 1612 επέφερε μια σοβαρή κρίση στα πράγματα του μοναστηριού, καθώς οι μοναχοί εγκατέλειψαν το μοναστήρι, επειδή οι Βενετοί επιδίωξαν να υπαγάγουν τα ορθόδοξα μοναστήρια στο κοινοβιακό σύστημα⁴⁶. Πληροφορίες για τα επόμενα χρόνια δεν υπάρχουν μέχρι το 1637, οπότε διενεργήθηκε η γνωστή βενετική απογραφή. Σύμφωνα με τη δήλωση που κατέθεσε ο ηγούμενος Νεόφυτος Σκορδύλης, η μονή είχε 24 μοναχούς, γη, αμπέλια, ελαιόδεντρα, ελαιοτριβεία, οίκημα στην πόλη των Χανίων και ετήσια εισοδήματα που έφταναν τα 500 υπέρπυρα⁴⁷. Παράλληλα, κατείχε δύο μετόχια, την Αγία Κυριακή και τη μονή των Επτά Κοιμωμένων Παίδων στα Ποτιστήρια Περιβολίων, στα οποία μόναζαν τέσσερις μοναχοί.

β) Θεοτόκος Οδηγήτρια (Γωνιά): Το μοναστήρι της Γωνιάς προς τιμήν της Θεοτόκου οικοδομήθηκε στις αρχές του 17^{ου} αιώνα στα βορειοδυτικά παράλια της επαρχίας Κισσάμου Χανίων⁴⁸. Μια επιγραφή στον τρούλο αποτελεί την πρώτη ένδειξη για μια πιο ακριβή προσέγγιση του έτους ίδρυσης της μονής, που την τοποθετεί στα 1634⁴⁹. Ιδρυτής της φέρεται ο Βλάσιος ο Κύπριος, ο οποίος άρχισε τη θεμελίωσή της στα 1618, ενώ, μετά το θάνατό του στα 1631, επιφανή μέλη της κρητικής αριστοκρατίας, ο Βενέδικτος και ο Ιωακείμ Τζαγκαρόλος, συνέβαλαν

⁴² Μ. Χαϊρέτη, «Ειδήσεις», ό.π., 4-7· Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 256-257· *Προσκυνητάριο Ιεράς Μονής Χρυσοπηγής*, ό.π., 22-25.

⁴³ Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 256.

⁴⁴ Μ. Χαϊρέτη, «Ειδήσεις», ό.π., 16-18· Στ. Ξανθοδίδης, «Δουκικά διατάγματα», ό.π., 207-208.

⁴⁵ Σ. Ξανθοδίδης, «Δουκικά διατάγματα», ό.π., 204.

⁴⁶ Μ. Χαϊρέτη, «Ειδήσεις», ό.π., 32· Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 258-259.

⁴⁷ Μ. Χαϊρέτη, «Αι ορθόδοξαι μοναί», ό.π., 571 & 575.

⁴⁸ Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 586-591.

⁴⁹ Σ. Ξανθοδίδης, «Η Κυρία Γωνιά», στο *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, 109-111.

αποφασιστικά στην ολοκλήρωσή της⁵⁰. Η πιο σημαντική πηγή που φωτίζει την ιστορία του μοναστηριού την περίοδο που εξετάζουμε είναι ο κώδικας της μονής, που περιγράφει την ανάδειξή της σε ένα ισχυρό πνευματικά και οικονομικά κέντρο που δεχόταν σημαντικές αφιερώσεις εκ μέρους των πιστών⁵¹. Τις οικονομικές της δυνατότητες αλλά και τον αξιόλογο για την εποχή αριθμό των μοναχών που την στελέχωναν αποδεικνύει η δήλωση του 1637 την οποία έκανε ο ίδιος ο Βενέδικτος⁵². Σύμφωνα με αυτή, το μοναστήρι απαρτιζόταν από 22 μοναχούς, είχε στην κατοχή του τρία μετόχια, τον Άγιο Αντώνιο στην Αγρελιά (Γρά Κερά), την Αγία Ειρήνη και τον Άγιο Αντώνιο στη Γωνιά και ετήσια εισοδήματα που ανέρχονταν σε 3.500 υπέρπυρα.

γ) **Άγιος Ιωάννης Γδερνέττου (Ακρωτήρι Χανίων):** Σε κοντινή απόσταση από την Αγία Τριάδα των Μουρτάρων μέσα στα βουνά του ακρωτηρίου βρίσκεται το άλλο μεγάλο μοναστήρι των Χανίων, η μονή του Γδερνέττου αφιερωμένη στην Θεοτόκο. Το φρουριακής μορφής⁵³ κτιριακό συγκρότημα, σύμφωνα με σωζόμενες επιγραφές φέρεται να κτίσθηκε προς τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, μεταξύ του 1537 και 1548⁵⁴. Σημαντική μορφή του μοναστηριού αποτέλεσε ο ιερομόναχος Μητροφάνης Φασιδώνης, υποστηρικτής των βενετικών συμφερόντων, γεγονός το οποίο ώθησε τις βενετικές αρχές να έχουν μια άκρως ευνοϊκή συμπεριφορά απέναντι σε αυτόν και τη μονή⁵⁵. Σύμφωνα με βενετικές αναφορές των αρχών του 17^{ου} αιώνα, η Γαληνοτάτη του πρόσφερε ένα βοήθημα το οποίο μετά το θάνατό του καταβαλλόταν προς το μοναστήρι⁵⁶. Με τη μονή αυτή θα συνδεθεί και ο προαναφερθείς ηγούμενος της Αγίας Τριάδος Ιερεμίας Τζαγκαρόλος, ο οποίος στα 1621 θα κληθεί να ηγουμενεύσει και στο Γδερνέττο⁵⁷. Στα χρόνια της ηγουμενίας του το Γδερνέττο θα παρουσιάσει αξιοσημείωτη ακμή, πνευματική αλλά και οικονομική, όπως θα διαφανεί από την απογραφή του 1637. Σύμφωνα με αυτή, η μονή στελεχωνόταν από 60 μοναχούς, κατείχε δέκα μετόχια και άλλη περιουσία⁵⁸.

⁵⁰ Α. Λελεδάκης, «Περί της εν τη επαρχία Κισσάμου της Κρήτης ιεράς σταυροπηγιακής μονής της Υπεραγίας Δεσποίνης ημών Θεοτόκου, της Κυρίας Οδηγήτριας της επικαλουμένης Γωνιάς», *Χριστιανική Κρήτη*, Β' (1913), 4-5· Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 586-590.

⁵¹ Α. Λελεδάκης, «Περί της εν τη επαρχία Κισσάμου», ό.π., 83-84· Ν. Τωμαδάκης, *Τυπικόν της Ι. Μ. Οδηγήτριας Γωνιάς Κισσάμου*, Κρητολογία, 9 (1979), 5-22.

⁵² Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 353 & 356.

⁵³ Μ. Ανδριανάκης, *Μοναστήρια*, ό.π., 08/06/1985.

⁵⁴ Μ. Ανδριανάκης, «Ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης και η μονή Γδερνέττου», *Πεπραγμένα Ε' Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 1985, 18-20.

⁵⁵ Ν. Τωμαδάκης, «Νέες ειδήσεις περί της Εκκλησίας της Κρήτης», *Μνημοσύνη*, Α' (1967), 4.

⁵⁶ Μ. Χαιρέτη, «Ειδήσεις», ό.π., 8-9, 21-25, 40.

⁵⁷ Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 209.

⁵⁸ Αυτά ήταν τα εξής: Ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης (καθολικό), η Θεοτόκος Αρκουδιάς, ο Άγιος Αντώνιος στο Ακρωτήρι Χανίων, ο Άγιος Βασίλειος στα Περιβόλια, ο Άγιος Ιωάννης ο Βαπτιστής

δ) Άγιος Ιωάννης Στύλος (μετόχι Πάτμου) : Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος αποτελούσε μια από τις λίγες εξαιρέσεις μονών που συνέχισαν να λειτουργούν σε όλη τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας⁵⁹. Μετόχι της Πάτμου, το μοναστήρι του Στύλου υπήρχε ήδη από την ύστερη βυζαντινή περίοδο της Κρήτης, καθώς η πρώτη αναφορά για αυτό εντοπίζεται γύρω στα 1182⁶⁰. Πολύ γρήγορα άρχισε να αναδύεται σε ισχυρό οικονομικό παράγοντα του τόπου με πολλές αφιερώσεις από κρητικούς ευγενείς, κυρίως όμως χάρη στην εύνοια των βενετικών αρχών απέναντί του⁶¹. Με διάφορα διατάγματα, όπως του 1219, του 1267, του 1307, του 1385, του 1485 και του 1577, οι Βενετοί επικύρωναν πράξεις παραχώρησης γης στο μετόχι και το προίκιζαν με προνόμια, όπως το δικαίωμα να μη συμμετέχουν εργάτες του μοναστηριού στις διάφορες «αγγαρείες» στο πλαίσιο του φεουδαλικού συστήματος και να μη καταβάλλουν φόρο στον τοπικό φεουδάρχη⁶². Μια από τις τελευταίες πηγές πληροφόρησης για το εξεταζόμενο μετόχι αποτελεί η απογραφή του 1637, όπου σύμφωνα με τη δήλωση που έκανε ο οικονόμος Ιερεμίας Καλαβάτης η μονή στελεχωνόταν από δύο καλόγερους και είχε μεγάλα εισοδήματα σε δημητριακά, λάδι και κρασί⁶³.

ε) Αγία Κυριακή στα Βλυχάδια: Ένα από τα παλαιότερα μοναστήρια των Χανίων, η Αγία Κυριακή στα Βλυχάδια (σήμερα Ταμπακαριά) πιθανόν να ιδρύθηκε στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, καθώς σε βενετικό έγγραφο του 1612 πληροφορούμαστε

στον Κουρνά Αποκορώνου, η Αγία Ειρήνη στο Νέο Λιμένα Σούδας, η Θεοτόκος Οδηγήτρια και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ στην Κίσσαμο, ο Άγιος Ιωάννης ο Βαπτιστής στα Νοπήγια και ο Άγιος Ιωάννης ο Βαπτιστής στα Νοχιά. Βλ. Μ. Χαιρέτη, «Αι ορθόδοξαι μοναί», ό.π., 567-568.

⁵⁹ Αν και δεν είναι της παρούσης η διερεύνηση των λόγων που επέτρεψαν τη διατήρηση του μετοχιού σε όλη την περίοδο της βενετοκρατίας τη στιγμή που ελάχιστες ορθόδοξες μονές επέζησαν της βενετικής κατάκτησης, εντύπωση κάνει η έκθεση του Γεν. Προβλεπτή Φοσκαρίνη στα 1577, ότι «οι καλόγεροι της Πάτμου...δίδουν πάντοτε πληροφορίες για τα τουρκικά ζητήματα». Αν ερμηνεύσουμε την παραπάνω φράση ως παροχή πληροφοριών για τα δρώμενα στο αντίπαλο στρατόπεδο, τότε πρέπει να αναρωτηθούμε αν αυτός είναι ο λόγος που την ίδια χρονιά ο Δούκας της Κρήτης απάλλαξε το μετόχι από το φόρο της δεκάτης και από άλλες φορολογικές απαιτήσεις. Βλ. Στ. Σπανάκης, «Η θρησκευτικό-εκκλησιαστική κατάσταση», ό.π., 149· Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 333.

⁶⁰ Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 331. Για μια συνολική εικόνα της μονής με τις διαθέσιμες πηγές για τη βενετική περίοδο βλ. Λ. Καλλιβρετάκης, «Το μετόχι της Πάτμου στον Στύλο Αποκορώνου και η αυτοκρατορική λύσις του 1196», στον τόμο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου, Τετράδια Εργασίας* 18, Αθήνα 2003, 91-132.

⁶¹ Ζ. Τσιρπανλής, *Το κληροδόχημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος, για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης*, Θεσσαλονίκη 1967, 74· Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη 13^{ος}-14^{ος} αιώνας*, Αθήνα 1997, 27. Σε έγγραφο μάλιστα του 1321 οριοθετούνται αναλυτικά τα όρια δικαιοδοσίας του μετοχιού. Βλ. Χ. Μαλτέζου, «Τα λατινικά έγγραφα του πατριαρχείου», *Σύμμεικτα*, 2 (1970), 361-362.

⁶² Για τα διατάγματα βλ. Ι. Μπολανάκης, «Εκκλησία και εκκλησιαστική παιδεία», ό.π., 74· Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 333· Λ. Καλλιβρετάκης, «Το μετόχι της Πάτμου», ό.π., 106-108.

⁶³ Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 354.

ότι ήταν «μοναστήρι περισσότερο από εκατό έτη παλαιό»⁶⁴. Η συμβολή του στα μοναστικά πράγματα των Χανίων ήταν ιδιαίτερα σημαντική, καθώς δικά του μέλη ανάλαβαν την οργάνωση του κοινοβιακού συστήματος σε άλλα ορθόδοξα μοναστήρια, όπως στο Γδερνέττο, στην Αγία Τριάδα και στη γυναικεία μονή του Αγίου Γεώργιου του Κερατιδιώτη⁶⁵. Το 1612 στελεχωνόταν από 20 μοναχούς, ενώ μια σημαντική παράμετρος αφορούσε την προνομιακή μεταχείρισή του από τις βενετικές αρχές, καθώς ήταν απαλλαγμένο από φορολογικές ή άλλες φεουδαρχικές υποχρεώσεις⁶⁶. Στην απογραφή του 1637 η μονή είχε 29 μοναχούς, δύο μετόχια, τον Σωτήρα Χριστό στον Ασπαλαθέ της Σούδας και την Αγία Τριάδα στον Κλαδισσό και σημαντική περιουσία σε αμπέλια, ελαιόδεντρα και χωράφια. Παράλληλα, δήλωνε και χρηματικό εισόδημα ύψους 700 υπέρπυρων από ενοίκια⁶⁷. Το συγκρότημα της μονής καταστράφηκε κατά πάσα πιθανότητα στη διάρκεια της πολιορκίας των Χανίων με αποτέλεσμα σήμερα να διατηρούνται μόνο τα ερείπια και ο μικρός σπηλαιοειδής ναός της Αγίας Κυριακής.

στ) Αγία Μονή (Μουρνιές Χανίων) : Μετόχι της Αγίας Λαύρας, η Αγία Μονή ή αλλιώς Μονή του Σαρακηνού, αφιερωμένη στη Θεοτόκο, ιδρύθηκε πιθανόν κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, στον ίδιο γεωγραφικό χώρο με τα μοναστήρια της Χρυσοπηγής και του Προφήτη Ηλία⁶⁸. Η πρώτη αναφορά για την Αγία Μονή προέρχεται από μια διαθήκη του 1542⁶⁹, όπου κληρονόμος φέρεται να είναι ο ιερομόναχος της ίδιας μονής, ενώ η επόμενη, που είναι η απογραφή του 1637, παρουσιάζει το εξεταζόμενο μοναστήρι ως ανεξάρτητο ίδρυμα με οκτώ μοναχούς και με σημαντικά έσοδα που έφταναν τα 1000 υπέρπυρα⁷⁰. Για τους ερευνητές από την άλλη, το εξεταζόμενο ίδρυμα αποτελεί αντικείμενο μελέτης και ερμηνείας μιας πολύχρονης διαμάχης μεταξύ δυο μονών, της Αγίας Λαύρας και της Αγίας Τριάδος Χανίων, οι οποίες θα αμφισβητήσουν το ιδιοκτησιακό καθεστώς της⁷¹. Η διαμάχη αυτή, τα βαθύτερα αίτια και η πορεία προς το συμβιβασμό θα εξετασθούν στη συνέχεια της εργασίας σε μια ξεχωριστή υποενότητα, καθώς στο κατάστιχο της

⁶⁴ Μ. Χαιρέτη, «Ειδήσεις», ό.π., 27.

⁶⁵ Μ. Χαιρέτη, «Η εν Ακρωτηρίω Κυδωνίας γυναικεία μονή του Αγίου Γεωργίου Κερατιδιώτη και η οικογένεια του Γαβριήλ Σεβήρου. Ελληνικά έγγραφα (1596-1615)», *Θησαυρίσματα*, 6 (1969), 174.

⁶⁶ Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 306.

⁶⁷ Μ. Χαιρέτη, «Αι ορθόδοξαι μοναί», ό.π., 576.

⁶⁸ Η ίδρυσή της συνδέεται με την κατάκτηση της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά στα 961. βλ. Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 317.

⁶⁹ Π. Μαρεντάκης, *Η Αγία Μονή του Σαρακηνού, το μετόχι της Αγίας Λαύρας στις Μουρνιές Χανίων*, Χανιά 2005, 61.

⁷⁰ Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 352.

⁷¹ Ν. Τωμαδάκης, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κρήτης επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1974, 276-276.

οθωμανικής απογραφής του 1670/71 σώζεται μία και μοναδική σημείωση που περιγράφει την παραπάνω διαμάχη και τη θέση της οθωμανικής διοίκησης σε αυτή.

ζ) Προφήτης Ηλίας (Μουρνιές Χανίων): Η μονή του Προφήτη Ηλία, από την οποία σήμερα διασώζεται μόνο ο κύριος ναός, βρίσκεται στις Μουρνιές, λίγα χιλιόμετρα μακριά από το αστικό κέντρο των Χανίων. Η πρώτη επίσημη αναφορά για τη μονή αυτή κατά τη βενετική περίοδο προέρχεται από την απογραφή του 1637⁷². Σύμφωνα με αυτή, το ίδρυμα δηλώθηκε από τον Ματθαίο Μεγαλοκονόμο, είχε μικρά εισοδήματα και δεν αποτελούσε εξάρτημα κάποιου άλλου μοναστηριού. Η δεύτερη και εξίσου σημαντική πηγή πληροφόρησης είναι μία επιγραφή - οικόσημο στο ναό που φέρει το όνομα «Καλλιέργηνη»⁷³. Το όνομα αυτό πιθανόν να αναφέρεται στον κτήτορα του ναού και πιο συγκεκριμένα στη γνωστή οικογένεια των Καλλέργηδων, που πρωταγωνίστησαν σε μια σειρά από επαναστάσεις κατά τον 13^ο αιώνα⁷⁴. Αν η υπόθεση αυτή αληθεύει, ο ναός πρέπει να οικοδομήθηκε σε χώρο που ανήκε στην ίδια οικογένεια, στο μετόχι των Καλλέργηδων, το οποίο επιβεβαιώνεται και από την οθωμανική απογραφή του 1670/71 που θα παρουσιάσω στην επόμενη ενότητα. Σε αυτήν, το μοναστήρι του Γδερνέττου φέρεται να κατέχει περιουσία στο μετόχι των *Καλλέργηδων* στις Μουρνιές. Επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το μετόχι του 1670/71 δεν είναι παρά η έκταση πάνω στην οποία κατά τη συνήθη πρακτική οι πλούσιοι γαιοκτήμονες έκτιζαν δικούς τους ναούς, στην προκειμένη περίπτωση τον προαναφερθέντα ναό του Προφήτη Ηλία.

η) Αγία Τριάδα των Κήπων (Χανιά): Μετόχι της Αγίας Αικατερίνης του Σινά, η Αγία Τριάδα βρίσκεται στα νότια της πόλης των Χανίων. Η ιστορία της δεν είναι γνωστή λόγω έλλειψης πηγών, πλην της απογραφής του 1637. Η απογραφή αυτή είναι η μοναδική έως τώρα πηγή για το εξεταζόμενο μοναστήρι κατά τα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας, χωρίς να υπάρχουν άλλες ενδείξεις για την ακριβή χρονολογία της ίδρυσής του. Σύμφωνα μ' αυτήν, ο ιερομόναχος Νεκτάριος Ρώσσης, χωρίς να κάνει καμία αναφορά στην ύπαρξη άλλων μοναχών, δήλωσε ότι η μονή κατείχε βοοειδή, ημίονους, ελαιώνες, ένα αμπέλι και εισοδήματα από εκμισθώσεις ακινήτων που έφταναν τα 1000 υπέρπυρα⁷⁵. Η μοναδική επιγραφή που σώζεται μέχρι

⁷² Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 349.

⁷³ Στ. Ξανθουδίδης, «Έρευνα περί των Καλλέργων εν Μυλοποτάμω» στο *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, 131.

⁷⁴ Στ. Ξανθουδίδης, «Οι Άρχοντες Βαρούχαι ως Φεουδάρχαι» στο *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, 94.

⁷⁵ Μ. Χαιρέτη, «Αι ορθόδοξαι μοναί», ό.π., 574.

σήμερα στο μοναστήρι καταγράφει το όνομα κάποιου ιερομόναχου Αναστάσιου κατά το έτος 1643⁷⁶.

Θ) Αγία Τριάδα Μουρτάρων (Ακρωτήρι Χανίων): Η μονή της Αγίας Τριάδος στο ακρωτήριο Μελέχα των Χανίων⁷⁷ αποτελεί το έτερο μεγάλο μοναστηριακό συγκρότημα μετά το Γδερνέττο. Τα ιστορικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας τοποθετούν την ίδρυση του ναού στα τέλη του 16^{ου} αιώνα από τον ιερομόναχο Ιωακείμ Σοφιανό και δύο αδέρφια, τους Μουρτάρους ή Τζαγκαρόλους. Ο νεότερος κώδικας της μονής και άλλα βενετικά καθώς και εκκλησιαστικά έγγραφα αναφέρουν ότι ο Σοφιανός ήταν εκείνος που ξεκίνησε και συνέχισε την ανέγερση της μονής μέχρι το 1610, όταν κρατικοί επίτροποι που επόπτευαν τα ορθόδοξα μοναστήρια υπέβαλαν αίτηση στο Ρέκτορα Χανίων να ανατεθεί η οργάνωση της μονής με βάση το κοινοβιακό σύστημα στον Ιερεμία Τζαγκαρόλο, ο οποίος θα αποτελέσει και τον πρώτο ηγούμενο της μονής⁷⁸. Από εκείνη τη χρονική στιγμή άρχισε και η κατασκευή των μοναστηριακών οικοδομημάτων που θα συνεχιστούν μετά το θάνατο του Ιερεμία από τον αδερφό του Λαυρέντιο⁷⁹. Ο νεότερος κώδικας της μονής περιγράφει λεπτομερώς τα στάδια της ανέγερσης της μονής, τα οποία φωτίζονται περισσότερο από τις σωζόμενες επιγραφές, η αρχαιότερη εκ των οποίων φέρει τη χρονολογία 1613⁸⁰. Η σημαντικότερη όμως πηγή για τα χρόνια που μελετάμε είναι η απογραφή του 1637, κατά την οποία η μονή κατείχε δύο μετόχια, τον Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα πιθανόν στο Γαλαγκάδο Ακρωτηρίου και τον Άγιο Νικόλαο στο Φουνρόσχιμα, γη προς ενοικίαση και μεγάλη παραγωγή σε κρασί, σιτηρά και λάδι⁸¹.

Η συγκέντρωση των ιστορικών στοιχείων σχετικά με την ύπαρξη και λειτουργία των μοναστηριών την περίοδο που εξετάζουμε υπογραμμίζουν σε γενικές γραμμές μια δυναμική παρουσία των παραπάνω ιδρυμάτων σε σχέση με την αφάνεια των προηγούμενων αιώνων. Η «ανάπτυξη», ίσως είναι παρακινδυνευμένος όρος, από τη στιγμή που γίνεται λόγος για λίγα πλούσια μοναστήρια, ωστόσο μπορεί να

⁷⁶ Στ. Ξανθουδίδης, «Χριστιανικά επιγραφαί εκ Κρήτης», *Αθηνά*, 15 (1903), 100.

⁷⁷ Για την Αγία Τριάδα βλ. Γρ. Παπαδοπετράκης, «Ιστορία της Ιεράς Μονής Αγίας Τριάδος επονομαζόμενης των Ζαγκαρολών», *Κρητικά Χρονικά*, Κ' (1966), 17-162· Νικόλαος Τωμαδάκης, «Η Ιερά Μονή Αγίας Τριάδος εν Ακρωτηρίω Μελέχα Κρήτης», *Ε.Ε.Β.Σ.*, Θ' (1932), 289-350· του ίδιου, «Η Αγία Τριάδα των Μουρτάρων ή Τζαγκαρολών και οι ιδρυταί αυτής», *Ε.Ε.Β.Σ.*, ΛΕ' (1966), 1-16.

⁷⁸ Ν. Τωμαδάκης, «Η Αγία Τριάδα», *ό.π.*, 2-3.

⁷⁹ Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, *ό.π.*, 228.

⁸⁰ Ν. Τωμαδάκης, «Η Ιερά Μονή», *ό.π.*, 305-306.

⁸¹ Μ. Χαιρέτη, «Αι ορθόδοξαι μοναί», *ό.π.*, 578.

χρησιμοποιηθεί για να περιγράψουμε τη συμμετοχή των μοναστηριών στο οικονομικό γίγνεσθαι με την κατοχή και εκμετάλλευση έγγειας ιδιοκτησίας και την απρόσκοπτη λειτουργία τους. Η ύπαρξη πολλών μοναστηριών σε όλο το μήκος και πλάτος της χανιώτικης περιφέρειας υποδεικνύει πράγματι μια ελευθερία στην εγκαθίδρυση αυτών των ιδρυμάτων αλλά τα περιορισμένα οικονομικά τους μεγέθη δεν μας επιτρέπουν να προσδώσουμε καθολικά χαρακτηριστικά σε ένα μοναστικό κίνημα ουσιαστικά «δύο ταχυτήτων» με τα πολλά φτωχά και λίγα πλούσια μοναστήρια.

Κεφάλαιο Β: Τα ορθόδοξα μοναστήρια των Χανίων στη διάρκεια και στο τέλος του Κρητικού Πολέμου

1. Τα μοναστήρια των Χανίων σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1650

Ο Κρητικός Πόλεμος, όπως ονομάζεται ο μακροχρόνιος αγώνας μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των Βενετών στην Κρήτη, ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1645 με την απόβαση των οθωμανικών στρατευμάτων στα βορειοδυτικά παράλια των Χανίων, στον κόλπο του Κολυμπαρίου⁸². Η πόλη των Χανίων παραδόθηκε στις 22 Αυγούστου του 1645, ένα χρόνο αργότερα ακολούθησε η παράδοση του Ρεθύμνου, ενώ η πτώση του Χάνδακα στα 1669 ολοκλήρωσε και τυπικά την οθωμανική κατάκτηση του νησιού. Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι να εξετασθούν τα νέα δεδομένα που δημιούργησε η οθωμανική κατάκτηση για τα ορθόδοξα μοναστήρια των Χανίων μέσα από τη μελέτη δύο ανέκδοτων οθωμανικών απογραφικών κατάστιχων (*tahrir defterleri*), του 1650 και του 1670, που θα απασχολήσουν την πρώτη και δεύτερη αντίστοιχα ενότητα. Τα ορθόδοξα μοναστήρια θα μελετηθούν υπό το πρίσμα της δημοσιονομικής λειτουργίας του κράτους και πιο συγκεκριμένα μέσα από τα δεδομένα που μας προσφέρουν τα κατάστιχα σε αντιστοιχία με τις νομοθετικές διατάξεις (*kanunname*) που τα πλαισιώναν. Ζητούμενο είναι να αντλήσουμε όσο το δυνατόν περισσότερα στοιχεία για τα ορθόδοξα μοναστήρια, ώστε να σκιαγραφήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο τη θέση και το ρόλο τους στο νέο περιβάλλον, σε μια πορεία 20 χρόνων, στη διάρκεια δηλαδή και στο τέλος του Κρητικού Πολέμου.

⁸² Η κινητοποίηση των οθωμανικών στρατευμάτων εναντίον της Κρήτης έγινε με αφορμή την πειρατεία ενός οθωμανικού πλοίου από Μαλτέζους, οι οποίοι εν συνεχεία, σύμφωνα με τις αιτιάσεις των Οθωμανών, βρήκαν καταφύγιο στη βενετική Κρήτη. Για την κατάκτηση της Κρήτης και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας βλ. E. Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Κωνσταντινούπολη 2004, 23-184· M. Greene, *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρόιμων νεότερων χρόνων*, Αθήνα 2005, 59-65· Γ. Γρυντάκης, *Η κατάκτηση της δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους*, Ρέθυμνο 1998. Για τις οθωμανικές πηγές που αναφέρονται στον Κρητικό Πόλεμο, πολύτιμες πληροφορίες παρέχει το υπό δημοσίευση άρθρο των Ηλία Κολοβού και Μαρίνου Σαρηγιάννη, «Οθωμανικές πηγές για τον Κρητικό Πόλεμο: μια επισκόπηση».

Η διαταγή για τη διενέργεια της απογραφής του 1650 και οι νομοθετικές διατάξεις (kanunname) που την πλαισιώναν σε ό,τι αφορά τα μοναστήρια

Στο επίπεδο της δημοσιονομικής διοίκησης, η εδραίωση της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί, όπως και σε κάθε νέα κτήση⁸³, συνεπαγόταν τη διενέργεια φορολογικών απογραφών από τη στιγμή που η νέα εξουσία έπρεπε να έχει μια σαφή εικόνα για το παραγωγικό δυναμικό του νησιού το οποίο έπρεπε να φορολογήσει. Η φορολογία αποτελούσε πρώτιστο μέλημα της οθωμανικής διοίκησης, καθώς αυτή λειτουργούσε στη βάση του τιμαριωτικού συστήματος, της διανομής δηλαδή των φορολογικών εσόδων μιας περιοχής στους τιμαριούχους σπαχήδες έναντι της στρατιωτικής τους υπηρεσίας προς το κράτος⁸⁴. Η εφαρμογή κατ' επέκταση αυτού του συστήματος βασιζόταν στην ύπαρξη μιας οργανωμένης υπηρεσίας που υπολόγιζε τις εισοδηματικές πηγές της υπαίθρου και τους φορολογικούς της πόρους και η οποία εν συνεχεία κατέγραφε τα δεδομένα σε ειδικά απογραφικά κατάστιχα (*tahrir defterleri*)⁸⁵, που διακρίνονταν σε αναλυτικά (*mufassal*) και περιληπτικά (*icmal*).

Στα αναλυτικά κατάστιχα καταγράφονταν ονομαστικά μόνο οι δημοσιονομικά υπεύθυνοι (επικεφαλής των νοικοκυριών: *hane*⁸⁶), άνδρες ή χήρες (*bive*), οι ενήλικοι άγαμοι (*mücerred*) και το σύνολο των περιουσιακών στοιχείων που απέφεραν κάποια φορολογική πρόσοδο στο επίπεδο του χωριού⁸⁷. Στο τέλος κάθε καταχώρισης οι

⁸³ H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest" στο *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Λονδίνο 1978, 103-129· του ίδιου, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή 1300-1600*, Αθήνα 1995, 190.

⁸⁴ Για τη λειτουργία του τιμαριωτικού συστήματος βλ. V. Moutafchieva, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία (15^{ος}-16^{ος} αι.)*, Αθήνα 1990, 17-107· H. İnalcık, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία*, ό.π., 183-207· Τον 17^ο αιώνα το τιμαριωτικό σύστημα έχει ουσιαστικά αποδιοργανωθεί ως σύστημα. Η επαρχιακή διακυβέρνηση βρίσκεται σε μετασχηματισμό και ο τιμαριωτισμός αντικαθίσταται από την εκμίσθωση των φορολογικών προσόδων. Για τον μετασχηματισμό βλ. L. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1550-1650*, Λέιντεν 1996· I. M. Kunt, *Οι υπηρέτες του Σουλτάνου. Ο μετασχηματισμός της οθωμανικής επαρχιακής διακυβέρνησης, 1550-1650*, Αθήνα 2001.

⁸⁵ Για τα απογραφικά κατάστιχα βλ. H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", ό.π., 107-112· του ίδιου, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", στο H. İnalcık και D. Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Κέιμπριτζ 1994, 132-139· H. W. Lowry, "The Ottoman Tapu Defterleri as a Source For Social And Economic History: Pitfalls and Limitations", στο H. W. Lowry, *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Κωνσταντινούπολη 1992, 3-18· R. Murphey, "Ottoman Census Methods in the Mid-Sixteenth Century: Three Case Histories", *Studia Islamica*, 71 (1990), 115-126· B. A. Cvetkova, "Early Ottoman Tahrir Defters as a Source for Studies on the History of Bulgaria and the Balkans", *Archivum Ottomanicum*, 8 (1983), 133-214.

⁸⁶ Για τη σπουδαιότητα της διατήρησης της φορολογικής μονάδας της οικογένειας (*hane*) ως τον κύριο άξονα καταγραφής και φορολόγησης των υπηκόων των Οθωμανών μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνα βλ. H. İnalcık, "The Çift Hâne System and Peasant Taxation", *Analecta Isiana*, XIX (1995), 61-72.

⁸⁷ Οι απογραφές αυτές δεν έχουν την πληρότητα των σύγχρονων απογραφών, καθώς έγιναν μόνο για φορολογικούς λόγους. Ως εκ τούτου, η εξαγωγή ακριβών δεδομένων για τη μελέτη λ.χ. της δημογραφίας είναι επισφαλής. Βλ. υποσ. 120.

απογραφείς συμπλήρωναν το σύνολο των εσόδων που απέδιδε η δεκάτη, τον έγγειο φόρο που καταβαλλόταν σε χρήμα και διάφορους επίσης χρηματικούς τιμαριωτικούς φόρους, έκτακτους και μη, τους οποίους θα δούμε παρακάτω. Στη συνέχεια, καταρτιζόταν ένα δεύτερο κατάστιχο, περιληπτικό, που κατένεμε τις προσόδους ανά δικαιούχο της τάξης των ασκερί. Παράλληλα, η οθωμανική διοίκηση συνέτασσε και καταχωρούσε στην αρχή του αναλυτικού κατάστιχου έναν κανονισμό (*kanunname*), ο οποίος περιλάμβανε τις νομοθετικές διατάξεις του σουλτάνου για τη φορολογία και πιο συγκεκριμένα το είδος και το ύψος της, τους υπόχρεους και τον τρόπο καταβολής της, αφού λάμβανε υπόψη τις ιδιαίτερες συνθήκες της κάθε περιοχής⁸⁸.

Η διενέργεια της απογραφής ήταν ιδιαίτερα σημαντική για την κεντρική διοίκηση, καθώς όχι μόνο εξασφάλιζε πληροφορίες σχετικά με τη φοροδοτική ικανότητα των υπηκόων της, αλλά σε συμβολικό επίπεδο αποτελούσε ένα μηχανισμό νομιμοποίησης της κυριαρχίας της. Οι Οθωμανοί λοιπόν, δεν περίμεναν να ολοκληρώσουν την κατάκτηση της Κρήτης και μετά να προχωρήσουν στην απογραφή αλλά μόλις το 1647, ένα χρόνο μετά την πτώση του Ρεθύμνου, η κεντρική διοίκηση έδωσε τη διαταγή για τη διενέργειά της στο σύνολο των κατακτημένων περιοχών του νησιού⁸⁹. Ο οθωμανός ιστορικός Ναϊμά αναφέρει ότι ο Σαμπάν Εφέντη επιφορτίστηκε με το έργο της απογραφής και γι' αυτό διορίστηκε ντεφτερντάρης (δημοσιονομικός έφορος) της Κρήτης. Ωστόσο, ο αρχιστράτηγος Χουσεϊν Πασά δεν έδωσε τη συγκατάθεσή του στο σχεδιαζόμενο εγχείρημα θεωρώντας ότι αυτό θα είχε αρνητικό αντίκτυπο στο ντόπιο πληθυσμό τον οποίο προσπαθούσε να προσεταιριστεί: «Δεν έχουμε κατακτήσει όλο το νησί και προς το παρόν προσπαθούμε να κερδίσουμε τους ραγιάδες με το μέρος μας και να τους πείσουμε να υποταχθούν»⁹⁰. Τελικά, μετά από πολλές πιέσεις και την επιμονή του Καπουντάν Πασά, όπως χαρακτηριστικά

⁸⁸ Για τους κανονισμούς (*kanunname*) βλ. Ö. I .L. Barkan, *XV ve XVIinci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları*, τ. I, Kanunlar, Κωνσταντινούπολη 1943· H. İnalcık, "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, I (1969), 105-138· H. İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century*, Λέιντεν 1994· J. Alexander, *Toward a History of Post-byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500-circa 1600*, Αθήνα 1985· Β. Δημητριάδης, «Ο Kanunnâme και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *Μακεδονικά*, 19 (1979), 328-376· J. Kabrda, «Ο τουρκικός κώδικας (*kanunname*) της Λαμίας», *Ελληνικά*, 17 (1960), 202-218.

⁸⁹ Σύμφωνα με τον Kâtib Çelebi η απογραφή περιλάμβανε μόνο τα κτήματα των καθολικών που είχαν περιέλθει στο οθωμανικό δημόσιο μετά το θάνατο των ιδιοκτητών τους. Βλ. Kâtib Çelebi, *Fezleke*, τ. II, 294.

⁹⁰ *Tarih-i Naima*, τ. 4^{ος}, Κωνσταντινούπολη 1280, 230-231· N. Adıyeke, N. Adıyeke και E. Balta, "The Poll Tax in the Years of the Cretan War: Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance", *Θησαυρίσματα*, 31 (2001), 332-333· Ν. Σταυρινίδης, «Απογραφικοί πίνακες της Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά*, KB' (1970), 119-122.

αναφέρει ο Ναϊμά, η απογραφή διενεργήθηκε αλλά περιορίστηκε στην περιοχή των Χανίων⁹¹.

Τρία χρόνια αργότερα στα 1650, η Κωνσταντινούπολη διέταξε τη διενέργεια μιας νέας απογραφής, η οποία αυτή τη φορά κάλυπτε το σύνολο των κατακτημένων περιοχών του νησιού. Η διαταγή επιδόθηκε στις 13 Μαρτίου του 1650 στον Μεχμέτ Πασά, ντεφτερντάρη του νησιού και μπεηλέρμπεη των Χανίων, ο οποίος ολοκλήρωσε το έργο μέσα σε ένα σχεδόν χρόνο, μεταξύ Δεκέμβρη του 1650 και Γενάρη του επόμενου έτους⁹².

Ο κανουναμές που είχε καταχωρηθεί στην αρχή του κατάστιχου ρύθμιζε εν πολλοίς το πλαίσιο λειτουργίας της οικονομικής ζωής όλου του νησιού, καθορίζοντας συν τοις άλλοις τους δασμούς του εμπορίου, των αγορών και τα τέλη αγοραπωλησίας ζώων. Σε ό,τι αφορά το αντικείμενο της μελέτης μας, ο κανουναμές όριζε τα εξής⁹³: Χώριζε τις φορολογικές προσόδους που παραχωρούνταν στους σπαχήδες και σε αξιωματούχους της οθωμανικής διοίκησης σε τρεις κύριες κατηγορίες ανάλογα με το ύψος του ετήσιου φορολογικού εισοδήματος. Η πρώτη αφορούσε τα τιμάρια με ύψος έως 20.000 άσπρα (*akçe*), η δεύτερη τα ζιαμέτια μέχρι 100.000 άσπρα, ενώ η τρίτη τα χάσια, από 100.000 άσπρα και πλέον ως ύψος ετήσιου φορολογικού εισοδήματος. Εν συνεχεία όριζε τη φορολογική υποχρέωση των ραγιάδων σε είδος και σε χρήμα. Η πρώτη αφορούσε την καταβολή της δεκάτης (*öşür*) και σαλαριγέ (*salarıye*) ύψους 2/15 (ή 13.33%) επί του συνόλου της αγροτικής παραγωγής. Το σαλαριγέ (οφειλή στον άρχοντα) αφορούσε ένα φόρο που υπολογιζόταν κατά κύριο λόγο επί των δημητριακών και του μούστου⁹⁴. Η δεύτερη αφορούσε διάφορους φόρους σε χρήμα (*resm-i raiyet*). Οι τελευταίοι ήταν τιμαριωτικοί και περιλάμβαναν τον φόρο παραχώρησης γης (*resm-i tapu*), το φόρο προβάτων (*resm-i ağnâm*), το φόρο κυψελών (*resm-i künnâre*), τον γαμήλιο φόρο (*resm-i ârusâne*), το φόρο των υδρόμυλων (*resm-i âsiyâb*), αγροφυλακής (*resm-i deştânî*), βοσκής (*resm-i otlak*), χειμαδιών (*resm-i kişlak*) και θερινών βοσκοτόπων (*resm-i yaylak*), αδικημάτων και εγκλημάτων (*cürum ve cinayet*), και άλλων φόρων (*bâd-i hevâ*). Επιπλέον, ο κανουναμές περιείχε επιμέρους διατάξεις για φόρους, όπως πάνω σε νέα αμπέλια που

⁹¹ E. Gülsoy, “Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim Örneği: Girit Eyâleti’ nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları”, στο *Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Χάαρλεμ, Άγκυρα 2001, 185.

⁹² *Ο.π.*, 186.

⁹³ *Ο.π.*, 186-190· του ίδιου, *Girit'in Fethi*, *ό.π.*, 282-283 & 315-317.

⁹⁴ J. Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece*, *ό.π.*, 490-496.

φυτεύονταν, όπως επίσης και πρόστιμα (*çift-bozan*) σε αυτούς που εγκατέλειπαν το τιμάριο του σπαχή ή εντάσσονταν σε νέο τιμάριο⁹⁵.

Όπως γίνεται αντιληπτό, το παραπάνω πλαίσιο των φορολογικών υποχρεώσεων ήταν στενά συνδεδεμένο με το παραδοσιακό τιμαριωτικό σύστημα, το οποίο περιστρεφόταν γύρω από την αντίληψη ότι το σύνολο της γης ήταν κτήση του σουλτάνου (γη *miri*)⁹⁶. Ο σουλτάνος ήταν εκείνος που διένεμε τις φορολογικές προσόδους στα μέλη της στρατιωτικής τάξης (ασκερί), με αντάλλαγμα οι τελευταίοι να διατηρούν την έννομη τάξη και να συμμετέχουν στις πολεμικές επιχειρήσεις όταν αυτές λάμβαναν χώρα. Με το σύστημα αυτό και τον ιδιαίτερο ρόλο του σπαχή συνδέονταν λοιπόν οι προαναφερθέντες τιμαριωτικοί φόροι που δημιουργήθηκαν ακριβώς για τη συντήρηση του τελευταίου. Με άλλα λόγια, η ανάγκη για διατήρηση του τιμαριωτισμού ως το θεμέλιο της διοικητικής και στρατιωτικής λειτουργίας του κράτους, προσδιόριζε τη δημοσιονομική - φορολογική πολιτική της κεντρικής εξουσίας. Η πολιτική όμως αυτή δεν ήταν στατική. Με σειρά διαταγμάτων η Πύλη μπορούσε να απαλλάξει ολόκληρα χωριά από συγκεκριμένους φόρους, επειδή, για παράδειγμα, οι φορολογικές πρόσοδοι αποδίδονταν σε βακούφια και όχι σε τιμαριούχους⁹⁷. Με τις διατάξεις του κανονιστικού απαλλάσσονταν από τους έκτακτους φόρους κάποιες ομάδες υπηκόων στην Κρήτη, όπως οι ιεροκήρυκες (*hatîb*), οι ιμάμηδες (*imâm*), οι μουεζίνηδες (*mü'ezzin*), οι κεχαγιάδες (*köy kethüdası*) οι παπάδες (*paras*), οι πρωτόγεροι των χωριών (*purutugerz*) οι τυφλοί (*â'mâ*), οι χωλοί (*â'rec*) και οι ανάπηροι (*sakîm*)⁹⁸.

Πέρα από τις προαναφερθείσες φορολογικές υποχρεώσεις, οι μη μουσουλμάνοι ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν και τον κεφαλικό φόρο σε ετήσια βάση⁹⁹. Σύμφωνα με ένα παραχωρητήριο έγγραφο (*berat*) του 1651, το ύψος του

⁹⁵ Ο φόρος επί της καλλιέργειας νέων αμπελώνων ανερχόταν στα 20 άσπρα, ενώ το *çift-bozan* στα 300 άσπρα. Σε περίπτωση που ο ραγιάς εντασσόταν σε νέο τιμάριο, κατέβαλλε δύο φορές το φόρο της δεκάτης επί της νέας παραγωγής (*iki özüir ödeyeceklerdi*). E. Gülsoy, “Girit Eyaleti”, ό.π., 188. Για το *çift-bozan* βλ. H. İnalçık, “Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600”, στο H. İnalçık και D. Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Κέμπριτζ 1994, 149-153.

⁹⁶ Για το λεγόμενο κλασικό γαιοκτητικό σύστημα βλ. ό.π., V. Moutafchieva, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία (15^{ος}-16^{ος} αι.)*.

⁹⁷ N. Adıyeke, N. Adıyeke and E. Balta, “The Poll Tax”, ό.π., 334-335. Τα χωριά Πρασές και Χρωμοναστήρι Ρεθύμνου ήταν για παράδειγμα βακούφια μουσουλμανικών τεμενών στο Ρέθυμνο και στην Κίσαμο Χανίων. Για το λόγο αυτό, οι κάτοικοι των συγκεκριμένων χωριών ήταν απαλλαγμένοι από αγγαρείες, από το φόρο αλατιού, σιτηρών και από άλλους τιμαριωτικούς φόρους.

⁹⁸ E. Gülsoy, “Girit Eyaleti”, ό.π., 199. Διατηρήθηκε η απόδοση του εκδότη.

⁹⁹ Για τον κεφαλικό φόρο: H. İnalçık, λήμμα “*Djizya*”, *EF*², τ. 2^{ος}, 562-566. V. Moutafchieva, *Αγροτικές σχέσεις*, ό.π., 288. Πρέπει να σημειωθεί ότι το ύψος του κεφαλικού φόρου δεν ήταν το ίδιο για όλη την επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά διέφερε από περιοχή σε περιοχή.

κεφαλικού φόρου για τους ζιμμί του Ρεθύμνου ανερχόταν στα δύο γρόσια ανά δημοσιονομικά οριζόμενο φορολογούμενο¹⁰⁰. Σε αυτό το ποσό η οθωμανική διοίκηση προσέθετε άλλα 60 άσπρα για την κάλυψη της μισθοδοσίας και των λοιπών εξόδων των φοροεισπρακτόρων, ενώ σε περίπτωση που ο φορολογούμενος κατέβαλλε τον κεφαλικό φόρο σε νόμισμα άλλο από το άσπρο (*akçe*) πλήρωνε επιπροσθέτως ένα μικρό ποσό (*tefavüt-i hasene*). Αυτό κυμαινόταν από ένα έως δύο άσπρα ανά νόμισμα ως αντιστάθμισμα για την απώλεια εσόδων από τα υποτιμημένα νομίσματα. Το ύψος όμως του κεφαλικού φόρου δεν ήταν σταθερό, καθώς επτά χρόνια αργότερα, το 1658 στο ναχιγέ του Αγίου Βασιλείου, είχε σχεδόν διπλασιαστεί οριζόμενος σε τέσσερα γρόσια ανά φορολογούμενο¹⁰¹. Παράλληλα με τους ζιμμί, η οθωμανική διοίκηση διατηρούσε ξεχωριστά κατάστιχα για δύο διακριτές κατηγορίες ατόμων που πλήρωναν κεφαλικό φόρο, αυτούς που είτε μόνιμα (*yane cizye*), είτε παροδικά (*perakende*) διέμεναν σε τόπο διαφορετικό από τον τόπο της καταγωγής τους τη στιγμή της απογραφής. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι από τον κεφαλικό φόρο απαλλάσσονταν οι ανάπηροι, όσοι πρόσφεραν υπηρεσίες στους Οθωμανούς κατά τη διάρκεια του πολέμου και ο κλήρος, για τον οποίο οι Nükhet και Nuri Adiyeke και η Ευαγγελία Μπαλτά υποθέτουν ότι δεν κατάβαλλε το συγκεκριμένο φόρο μέχρι και την πτώση του Χάνδακα¹⁰². Την υπόθεση αυτή ενισχύουν ιεροδικαστικές αποφάσεις που κατοχύρωναν στον κλήρο την προνομιακή αυτή μεταχείριση¹⁰³. Μεταξύ του κλήρου εντάσσουμε και τους μοναχούς, καθώς δεν γινόταν ιδιαίτερη διάκριση από την κεντρική διοίκηση.

Τα μοναστήρια των Χανίων στο αναλυτικό κατάστιχο του 1650

Στο αναλυτικό τώρα κατάστιχο αντιπροσωπεύονταν όλες οι περιφέρειες του νησιού που είχαν μέχρι τότε περιέλθει στον έλεγχο των Οθωμανών. Γι' αυτό η καταγραφή των δεδομένων γινόταν ανά επαρχία (σαντζάκι), με τα χωριά δηλαδή, τον

¹⁰⁰ N. Adiyeke, N. Adiyeke and E. Balta, "The Poll Tax", ό.π., 333-334.

¹⁰¹ Ό.π., 337.

¹⁰² Ό.π., 341-345.

¹⁰³ Σε έγγραφο μάλιστα του 1110/1689, ο καδής αποδέχεται μετά από καταγγελία ενός μοναχού της μονής Αγίου Γεωργίου της επαρχίας Μεραμπέλλου ότι «δεν είναι επιτετραμμένον παρά του Ιερού Νόμου να πληρώνουν κεφαλικόν φόρον οι εν ταις Μοναίς διαμένοντες...». Βλ. Ν. Σταυρινίδη, *Μεταφράσεις Τουρκικών Ιστορικών Εγγράφων*, τ. Β' (περίοδος 1672-1694), 319-320, αρ. 961. Πέντε χρόνια αργότερα, το 1694, με φερμάνι ο κλήρος θα απολέσει αυτό το προνόμιο. Ν. Σταυρινίδη, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Β', 447-448, αρ.1149. Κατά την Ελισάβετ Ζαχαριάδου, η απαλλαγή του κλήρου από την καταβολή του κεφαλικού φόρου δεν αποτελούσε γενικό κανόνα για όλο τον ελλαδικό χώρο. Ε. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα 1996, 80-81 & 90.

πληθυσμό και τα εκκλησιαστικά ιδρύματα που αυτή περιλάμβανε. Τα μοναστήρια αποτελούσαν εξαίρεση, καθώς ο απογραφέας συμπεριέλαβε ανεξαρτήτως γεωγραφικού προσδιορισμού το σύνολο των μοναστηριών της Κρήτης σε μια ξεχωριστή ενότητα. Σε αυτήν μπορούμε να διακρίνουμε συγκεντρωτικά 33 μοναστηριακά ιδρύματα από τα σαντζάκια του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και της Σητείας, εκτός όμως από το σαντζάκι των Χανίων¹⁰⁴. Ο απογραφέας καταχώρισε τα μοναστήρια των Χανίων σε ξεχωριστή ενότητα και σελίδα, κάνοντας έτσι σαφή τη διάκριση μεταξύ των δύο αυτών γεωγραφικών συνόλων¹⁰⁵.

Η ιδιαιτερότητα αυτή έχει πιθανόν σχέση με το φορολογικό καθεστώς των μοναστηριών. Τα 33 μοναστήρια της Κρήτης που καταγράφονταν συγκεντρωτικά αποτελούσαν σουλτανικό χάσι¹⁰⁶, σε αντίθεση με τα μοναστήρια των Χανίων, για τα οποία δεν είχε προσδιορισθεί στο αναλυτικό κατάστιχο η χρήση τους. Ως εκ τούτου αναφερόμαστε σε δύο ομάδες μοναστηριών που διαφοροποιούνταν από τη χρήση της φορολογικής τους προσόδου. Η διαφοροποίηση αυτή ενισχύεται από την ύπαρξη μιας μεταγενέστερης σημείωσης που χρονολογείται το 1076/1666, κατά την οποία τα τρία μοναστήρια ορίζονταν από το χρονικό σημείο εκείνο και έπειτα ως χάσι του σουλτάνου¹⁰⁷. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η ύπαρξη αυτής της σημείωσης 16 χρόνια μετά τη σύνταξη του αναλυτικού κατάστιχου δηλώνει ότι τα κατάστιχα αυτά είχαν χρηστική αξία μέσα στην επόμενη 15ετία τουλάχιστον. Η δήλωση αυτή συνοδεύεται από συμπληρωματικές σημειώσεις στις καταστιχώσεις αυτών των μοναστηριών, στις οποίες ο απογραφέας Χασάν δήλωνε ότι είχε εισπράξει από τα μοναστήρια το «έθιμο

¹⁰⁴ Για το σαντζάκι βλ. I. Metin Kunt, *Οι υπηρέτες του σουλτάνου*, ό.π., 75. Για τη διοικητική διαίρεση της Κρήτης αμέσως μετά την οθωμανική κατάκτηση βλ. E. Gülsoy, *Girit'in Fethi*, ό.π., 223-227. Α. Αναστασόπουλος, «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», *Κρητολογικά Γράμματα*, 17 (2001), 97-109. Ο όρος ναχιγιέ αφορά υποδιαίρεση μιας επαρχιακής περιφέρειας (σαντζάκι) ενώ από τον 15^ο αιώνα και έπειτα καθίσταται η συγκεκριμένη ονομασία για την υποδιαίρεση του καζά. Βλ. F. Babinger, “Nāhiye”, *EF²*, τ. 7^{ος}, 906.

¹⁰⁵ B.O.A, TT 820, 63-64 & TT 820, 487.

¹⁰⁶ Όπως αναφέρει το κατάστιχο «Ο κατ' αποκοπή φόρος των μοναχών που κατοικούν στα μοναστήρια της Κρήτης αποτελεί σουλτανικό χάσι» (*mukataat-ı manastıran der cezire-i Girit der uhde-i ruhbanan-ı manastır hass-ı hümayun*). B.O.A, TT 820, 63.

¹⁰⁷ B.O.A, TT 820, 487: *Zikr olan üç manastır dahı icmalde şerh olınuđı üzere havass-ı hümayuna aqah olınmıřtır tahrıren fı evail şehri-i řaban il- muazzam li sene sitte ve seb'ain ve elf*. Βλ. Παραρτημα, σ. 109.

των προβάτων» (*'adet-i aḡnām*)¹⁰⁸, φόρο που προοριζόταν αποκλειστικά για το σουλτανικό θησαυροφυλάκιο¹⁰⁹.

Η καταχώρηση των μοναστηριών των Χανίων εντοπίζεται στο ναχιγέ του Αποκόρωνα, κάτω ακριβώς από την καταχώρηση του χωριού Στύλος Αποκορώνου εκεί όπου βρισκόταν το μετόχι του Αγίου Ιωάννου της Πάτμου. Κάτω ακριβώς από τα φορολογικά δεδομένα του χωριού ο απογραφέας καταχώρισε πρώτα το μετόχι που βρισκόταν σε αυτό το χωριό και έπειτα συνέχισε με τα υπόλοιπα χανιώτικα μοναστικά ιδρύματα. Ο λόγος για τον οποίο τα μοναστήρια καταγράφονται σ' αυτό το σημείο πιθανόν να οφείλεται στη φορολογική τους χρήση και πιο συγκεκριμένα, στο ότι είχαν περιληφθεί στο ίδιο τιμάριο μαζί με το παραπάνω χωριό, γι' αυτό και καταγράφονται μαζί με αυτό. Η άποψη αυτή ενισχύεται από τη σημείωση που μόλις είδαμε, σύμφωνα με την οποία τα τρία αυτά ιδρύματα μαζί με το χωριό αυτό μετατρέπονται 16 χρόνια αργότερα σε σουλτανικά χάσια.

Το κατάστιχο των Χανίων περιλάμβανε μόνο τρία μοναστήρια, την Παναγιά του Παλιόκαστρου στο ναχιγέ Αποκορώνου, η οποία ταυτίζεται όπως θα δούμε παρακάτω με τον Άγιο Ιωάννη, το γνωστό μετόχι της Πάτμου στον Στύλο, την Αγία Τριάδα των Μουρτάρων και το Γδερνέττο στο ναχιγέ Χανίων, τα οποία καταχωρίζονταν ως εξής: Δηλώνόταν η ονομασία του μοναστηριού, ακολουθούσαν τα μετόχια της μονής, ο τόπος όπου αυτή ήταν εγκατεστημένη και στην τελευταία σειρά της καταχώρισης το ποσό που καλούνταν να καταβάλλει η μονή στον τιμαριούχο. Επίσης, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, σε ξεχωριστή σημείωση πάνω από την καταχώριση του μοναστηριού που τοποθετείται στα 1666, ο απογραφέας δήλωνε ότι ο εθιμικός φόρος επί των προβάτων είχε καταβληθεί από το παραπάνω ίδρυμα στον απογραφέα Χασάν, ενώ στο τέλος της σελίδας ο αρμόδιος απογραφέας με την υπογραφή του επισήμαινε ότι η φορολογική πρόσδοδος αυτών των ιδρυμάτων αποτελούσε αυτοκρατορικό χάσι.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι ο κατ' αποκοπή φόρος στο τέλος της κάθε μίας από τις τρεις καταχωρίσεις διαγράφηκε το 1666 με μία παύλα και δίπλα αναγράφηκε ένα άλλο ποσό αυξημένο κατά 10%. Η προσαύξηση αυτή δεν ήταν άλλη

¹⁰⁸ B.O.A, TT 820, 487. (*'Adet-i aḡnam katib Hasana*). Ο *'adet-i aḡnām* τον 16^ο αιώνα δεν ήταν σταθερός αλλά κυμαινόταν από περιοχή σε περιοχή κατά προσέγγιση στα 2 περίπου άσπρα για κάθε πρόβατο ξεχωριστά βλ. J. Alexander, *Kanunnames for the Greek Lands*, ό.π., 475· H. W. Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*, Κωνσταντινούπολη 2002, 109-111.

¹⁰⁹ E. Gülsoy, *Girit'in Fethi*, ό.π., 301-302. Το συνολικό ύψος του φόρου σε όλη την Κρήτη στα 1650 ανερχόταν στα 320,000 άσπρα.

από τον φόρο επί των προβάτων. Μπορούμε με ασφάλεια να προβούμε σ' αυτή την υπόθεση αν ανατρέξουμε στη φορολογική πρόσοδο που καλούνταν να καταβάλλει και το ίδιο το χωριό Στύλος με τα περίχωρά του (*İstilos ve perihora*)¹¹⁰. Με την ίδια διαδικασία, το χωριό μετατράπηκε σε σουλτανικό χάσι τον Μάρτιο του 1666 (*karye-i mezbur...havass-ı hümayuna aqah olinmiştir*) και ο απογραφέας πρόσθεσε τον φόρο επι των προβάτων που ορίστηκε σε 300 άσπρα. Την ίδια στιγμή ο κατ' αποκοπή φόρος διαγράφηκε και αυξήθηκε κατά 300 άσπρα, από 5.200 σε 5.500.

Προγενέστερα αναλυτικά κατάστιχα δείχνουν ότι η καθιερωμένη πρακτική των οθωμανών απογραφών ήταν να τοποθετούν τη σοδειά του μοναστηριού μαζί με την παραγωγή του χωριού στο οποίο υπαγόταν και έπειτα να εισπράττουν την αντίστοιχη δεκάτη συνολικά¹¹¹. Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει στην περίπτωση μας, καθώς οι απογραφείς διαχώρισαν τα μοναστήρια από τα χωριά στα οποία ήταν εγκατεστημένα και τα καταχώρισαν συγκεντρωτικά σε δύο ομάδες ανεξαρτήτως ναχιγέ με βάση τη χρήση της φορολογικής τους προσόδου¹¹². Στο πλαίσιο αυτής της διάκρισης φαίνεται ότι ο οθωμανός απογραφέας δεν επιδίωξε να καταγράψει τα περιουσιακά στοιχεία των χανιώτικων μοναστηριών με αποτέλεσμα να δίνεται μία συνοπτική πληροφόρηση για αυτά. Έτσι, απουσιάζει η καταγραφή των περιουσιακών τους στοιχείων που απέφεραν κάποιο εισόδημα βάσει του οποίου θα υπολογίζεται και θα αναγράφεται ο φόρος, με συνέπεια να μη γίνεται καμία αναγωγή στη φορολογήσιμη παραγωγή. Το στοιχείο αυτό διαφοροποιεί τα μοναστήρια των Χανίων από τα υπόλοιπα ιδρύματα που, όπως είδαμε ήταν σουλτανικά χάσια, καθώς στις καταχωρίσεις των τελευταίων γίνεται μια λεπτομερειακή παρουσίαση των περιουσιακών δεδομένων που επρόκειτο να φορολογηθούν ανά μουζούρια (*muzur*)¹¹³

¹¹⁰ B.O.A, TT 820, 487.

¹¹¹ Στο κατάστιχο της Λήμνου του 16^{ου} αι. για παράδειγμα, προηγείται το χωριό «*Kondia*» με τους δημοσιονομικά υπόχρεους και ακολουθεί η καταχώριση των περιουσιακών στοιχείων της μονής Λαύρας στο νησί, με τη σημείωση ότι περιλαμβάνει συνολικά τα εισοδήματα και την πρόσοδο τόσο του μοναστηριού όσο και του χωριού: «*Hasil cümle mahsubdir*». Η διαδικασία αυτή ακολουθείται για όλες τις καταχωρίσεις των μονών. Βλ. H. W. Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities*, ό.π., 230.

¹¹² Η Παναγιά του Παλιόκαστρου είναι το μοναδικό μοναστήρι στο αναλυτικό κατάστιχο που καταγράφεται μαζί με το χωριό στο οποίο υπάγεται γεωγραφικά, τον Στύλο Αποκορώνου. Όμως, οι Οθωμανοί διαχωρίζουν τον κατ' αποκοπή φόρο της μονής από το φόρο του χωριού.

¹¹³ Μουζούρι: Δοχείο, μέτρο χωρητικότητας και μέτρο έκτασης γαιών. Βλ. Ε. Κριαρά, *Λεξικό της Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1988, 165. Για τα μέτρα και σταθμά βλ. Η. İnalçık, "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica*, 15 (1983), 311-348.

καλλιεργήσιμης γης και αμπελώνων, ανά ελαιόδεντρα (*diraht-i zeytun*), ανά κυψέλες μελισσών (*kovan*), ανά μύλους (*değirmen*) και ζευγάρια βοδιών (*çift*)¹¹⁴.

Μια δεύτερη διάκριση μπορεί να εντοπισθεί στην υποχρέωση των 33 μοναστηριών να καταβάλλουν το φόρο σε γρόσια (*kuruş*) και όχι σε άσπρα (*akçe*) όπως οι μονές των Χανίων. Την περίοδο αυτή το άσπρο ήταν λογιστικό νόμισμα λόγω της υποτίμησής του και η πληρωμή του φόρου γινόταν σε γρόσια, με την ισοτιμία να κυμαίνεται στα 80 άσπρα περίπου για κάθε γρόσι¹¹⁵. Τα 33 όμως μοναστήρια κατέβαλλαν το φόρο απευθείας στον σουλτάνο, γι' αυτό και ο απογραφέας τον υπολόγιζε σε γρόσια, σε αντίθεση με τα χανιώτικα μοναστήρια που κατέβαλλαν την πρόσοδο σε άλλο δικαιούχο, πιθανόν τιμαριώτη. Σ' αυτή την περίπτωση, ο φόρος υπολογιζόταν στη βάση της λογιστικής αξίας του ακτσέ, βάσει του οποίου γίνονταν οι παραχωρήσεις των τιμαριών.

Τα μοναστήρια φορολογούνταν όπως έχει ήδη αναφερθεί με το σύστημα της αποκοπής (*mukataa/maktu*)¹¹⁶. Κατέβαλλαν δηλαδή ένα σταθερό ποσό αντί να φορολογούνται επί της παραγωγής, χωρίς να υπόκεινται έτσι σε διακυμάνσεις από έτος σε έτος. Όσον αφορά το εξεταζόμενο κατάστιχο, δεν είναι σαφές πώς υπολογιζόταν ο κατ' αποκοπή φόρος για τις εξεταζόμενες μονές, ωστόσο πρέπει να αποτελούσε συνάρτηση εκτίμησης για τη σοδειά των καλλιεργούμενων γαιών τους, με βάση ίσως το μέγεθος των περιουσιακών στοιχείων όπως παρουσιάζονται στην καταχώριση των εκτός Χανίων μοναστηριών¹¹⁷.

¹¹⁴ Τα 33 μοναστήρια κατείχαν συνολικά 626 μουζούρια αμπέλια, 66 μουζούρια δεντρόκηπους, 31 μύλους, 4,532 ελαιόδεντρα, 1,211 κυψέλες και 68 ζευγάρια βόδια. Κατέβαλλαν φόρο 884 *kuruş* (70,720 *akçe*). E. Gülsoy, *Girit'in Fethi*, ό.π., 301, υποσ. 290.

¹¹⁵ Για την κυκλοφορία των νομισμάτων και την υποτίμηση του *akçe* βλ. Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Κέμπριτζ 2000, 636 και πίνακες 4.1 & 4.2· του ίδιου, "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914", στο H. İnalcık και D. Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 2ος (1600-1914), Κέμπριτζ 1997, 945-980. Για την κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελλαδικό χώρο βλ. E. Δ. Λιάτα, *Φλώρια δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15^{ος}-19^{ος} αι.*, Αθήνα 1996.

¹¹⁶ *Mukataa*: τεμαχισμός των εισοδηματικών πηγών του κράτους, ώστε να εισπραχθούν από έμμισθους φοροεισπράκτορες, να εκμισθωθούν ή να παραχωρηθούν ως τιμάρια, ζιαμέτια, χάσια. *Maktu*: Κατ' αποκοπή καταβολή φόρων, έπειτα από συμφωνία, καθώς και το ποσό που καταβαλλόταν μ' αυτό τον τρόπο. Βλ. L. T. Darling, *Revenue-raising and Legitimacy*, ό.π., 119-160· H. İnalcık, "Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", ό.π., 64-66.

¹¹⁷ Ενδεικτικά αναφέρω την καταχώριση από τη μονή του Αγίου Ιωάννου, στο ναχιγιέ Μυλοποτάμου όπως καταχωρήθηκε στο αναλυτικό κατάστιχο του 1650: B.O.A, TT 820, 63.

Manastır-ı Ayo Yani tabi 'i nahiye-i Milapotama der uhde-i kesin-i manastır-ı mezbur						
hasil	tarla	bağ	diraht-ı	kovan	çift	
kurus	muzur	muzur	zeytun	'aded		
35	60	6	40	60	2	

Η κατ' αποκοπή πληρωμή του φόρου έχει χαρακτηριστεί από τον Ιωάννη Αλεξανδρόπουλο «πολύτιμο καθεστώς» για τα μοναστήρια καθώς τα προστάτευε, θεωρητικά τουλάχιστον, από περαιτέρω φορολογικές απαιτήσεις των δικαιούχων των φόρων¹¹⁸. Από την άλλη όμως, ήταν και ένα «επισημασμένο καθεστώς» σε περίπτωση δηλαδή που οι πρόσοδοι των μονών μειώνονταν, λ.χ. μετά από μια κακή σοδειά. Σε γενικές γραμμές, οι δικαιούχοι των φόρων δεν μπορούσαν να εισπράξουν μεγαλύτερο ποσό από εκείνο που είχε οριστεί ως κατ' αποκοπή στα αναλυτικά κατάστιχα, ενώ σημαντικό ήταν το γεγονός ότι επέτρεπε τους Οθωμανούς να κάνουν επί τόπου ελέγχους της παραγωγής και έτσι δεν μεταβαλλόταν ο φόρος προς τα πάνω με βάση την πραγματική σοδειά. Βέβαια, η αρχή αυτή παραβιαζόταν στην πράξη όπως στην περίπτωση της μονής του Αγίου Γεωργίου στον Μέρωνα Ρεθύμνου, όταν ο δικαιούχος του μακτού της μονής Χασάν Αγά εισέπραξε μεγαλύτερο από το οριζόμενο στην «απογραφή των κτημάτων» ποσό¹¹⁹. Ο μοναχός ωστόσο, που ήταν υπεύθυνος για τη μονή προσέφυγε στον καδή και τελικά δικαιώθηκε.

Στις καταχωρίσεις δεν γινόταν λόγος για αριθμό ή ονόματα μοναχών, ενώ αναφέρονταν ξεχωριστά μόνο τα μετόχια που βρίσκονταν μακριά από την κύρια μονή. Για τα μετόχια πλησίον αυτής, ο απογραφέας δήλωνε απλώς ότι αυτά, ανεξαρτήτως αριθμού και ονομασίας, υπάγονταν στο προαναφερθέν μοναστήρι (*manastir-i mezbur tabi'i metohlar*). Κατά πάσα πιθανότητα τα εξαρτήματα αυτά λόγω της γειννίας με το κύριο μοναστήρι αποτελούσαν μία παραγωγική ενότητα με αυτό, δεν αποτελούσαν δηλαδή αυτόνομες μονάδες με δικούς τους μοναχούς αλλά εγκαταστάσεις που συντηρούνταν και επανδρώνονταν από το πρώτο. Ως εκ τούτου, τα έσοδα από τις παραγωγικές τους σχέσεις αποτελούσαν φορολογήσιμα έσοδα της κύριας μονής, γι' αυτό και δεν αναφέρονταν ξεχωριστά στην απογραφή.

Το σημαντικό βέβαια ερώτημα που προκύπτει είναι κάτω από ποιες συνθήκες καταγράφηκαν μόνο τρία μοναστήρια σε σχέση με τα 47 μοναστήρια της βενετσιάνικης απογραφής του 1637. Οι συνθήκες του πολέμου μπορεί να δικαιολογήσουν μια σημαντική μείωση των μονών, ωστόσο πρέπει να ερευνήσουμε το κατά πόσον τα τρία μοναστήρια ήταν αντιπροσωπευτικά για την περίοδο που μιλάμε.

¹¹⁸ I. X. Αλεξανδρόπουλος, «Τα μοναστήρια των Μετεώρων στους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας», *Τρικαλινά*, 4 (1984), 84. Επίσης, E. Kolovos, "Negotiating for State Protection: Çiftlik- Holding by the Athonite Monasteries (Xeropotamou Monastery, Fifteenth-Sixteenth C.)", στο Colin Imber, Keiko Kiyotaki, Rhoads Murphey (επιμ.), *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2005, τ. II, 202.

¹¹⁹ Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Α', 238, αρ. 342.

Το ερώτημα αυτό σχετίζεται πρώτα με τη φύση της ίδιας της πηγής, η οποία σε ένα μεγάλο βαθμό περιορίζει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το θέμα μας¹²⁰. Δεν πρόκειται για μια κτηματολογική και δημογραφική απογραφή, η οποία θα κατέγραφε το σύνολο των μοναστικών ιδρυμάτων και των μοναχών που κατοικούσαν σ' αυτά, αλλά για μια απογραφή των πλουτοπαραγωγικών πηγών του νησιού και κατ' επέκταση των μοναστηριών εκείνων που είχαν κάποιο εισόδημα για το οποίο όφειλαν να καταβάλλουν τον αντίστοιχο φόρο. Ως εκ τούτου, μπορεί οι ίδιες οι οθωμανικές γραφειοκρατικές υπηρεσίες, όπως παλαιότερα και οι Βενετοί, να μην κατέγραφαν τα χωρίς πόρους ή εγκαταλελειμμένα λόγω του πολέμου μοναστήρια ή να ενέτασσαν τα μικρά μοναστήρια ως ενοριακούς ναούς, ιδίως όταν δεν είχαν να επιδείξουν αξιόλογα περιουσιακά στοιχεία. Έτσι, μικρά μοναστηριακά συγκροτήματα μπορεί να ήταν ενταγμένα στην φορολογική υποχρέωση ενός χωριού και να μην αποτελούσαν αυτόνομα μοναστήρια.

Δεύτερον, πρέπει να προσέξουμε μια ιδιαιτερότητα όσον αφορά το καθεστώς των μοναστηριών στην πορεία μετάβασης από τη βενετική στην οθωμανική κυριαρχία, την οποία πολύ εύστοχα εντοπίζει η Αγγελική Βλαχοπούλου¹²¹. Πριν από το 1645, καθώς δεν υπήρχε εκκλησιαστική ιεραρχία, μικρές και μεγάλες μονές που είχαν ιδρυθεί από ιδιώτες λειτουργούσαν αυτόνομα και ελέγχονταν μόνο από τους ιδρυτές τους. Αυτό γίνεται εμφανές από την ίδια τη βενετική απογραφή του 1637, στην οποία πολλά μοναστήρια αποτελούσαν κτήμα κάποιου φεουδάρχη. Με την ίδρυση όμως της μητρόπολης Κρήτης στα 1645, η εκκλησιαστική ιεραρχία επιχείρησε να εγκαταστήσει το δικό της έλεγχο στα μοναστηριακά πράγματα του νησιού αναλαμβάνοντας τη δικαιοδοσία των μονών. Ωστόσο, κάποια ιεροδικαστικά έγγραφα επισημαίνουν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις εξακολουθούσε να ισχύει το πριν από την κατάκτηση καθεστώς¹²². Τον Οκτώβριο του 1671, για παράδειγμα, ο πληρεξούσιος του Μητροπολίτη επιβεβαίωσε την κατοχή μιας μονής και ορισμένων εκκλησιών από τέσσερα ορφανά ανήλικα παιδιά, τα οποία ως ιδιοκτήτες μετά το

¹²⁰ Τα *tapu tahrir* αποτελούν μια προβληματική πηγή αν δεν παραλληλίζονται με άλλες πηγές, όπως τα ιεροδικαστικά έγγραφα που αποτυπώνουν την πραγματική κατάσταση. Τα τελευταία επιβεβαιώνουν λ.χ. αν το ύψος του φόρου που εισπράττουν κάθε φορά οι δικαιούχοι ανταποκρίνεται στον κατ' αποκοπή φόρο που αναγράφει το αναλυτικό κατάστιχο. Βλ. A. Singer, "Tapu Tahrir Defterleri and Kadi Sicilleri: A Happy Marriage of Sources", *Tarih*, 1 (1990), 95-125. Ευρύτερα, για τα μεθοδολογικά προβλήματα των *tapu tahrir* βλ. H. W. Lowry, "The Ottoman Tahrir Defterleri", ό.π., 3-18. Σχετικά με τη δημογραφία, B. Ataman, "Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35 (1992), 187-198.

¹²¹ Α. Βλαχοπούλου, «Τα μοναστήρια στην Κρήτη μετά την οθωμανική κατάκτηση, 1647-1672», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Γ1 (Νεότερη Περίοδος)*, Ηράκλειο 2005, 9-22.

¹²² Ε. Καραντζίκου-Π. Φωτεινού, *Ιεροδικείο*, ό.π., αρ. 170, 173.

θάνατο του πατέρα τους δικαιούνταν να τις κατέχουν και να διορίζουν τα ίδια ιερείς¹²³. Αν βασιستούμε στα παραπάνω, τότε πολύ πιθανόν ορισμένα μοναστήρια να καταγράφονταν και να φορολογούνταν μαζί με τα περιουσιακά στοιχεία των ιδιωτών –ιδιοκτητών τους στις καταχωρίσεις των χωριών του 1650 και όχι ξεχωριστά, όπως τα τρία μοναστήρια των Χανίων.

Μια τρίτη παρατήρηση έχει να κάνει με το ερώτημα αν κάποια «μετόχια»¹²⁴ της απογραφής του 1650 ήταν απλώς μοναστηριακά κτήματα ή οργανωμένα ιδρύματα κατά τη βενετική περίοδο, τα οποία όμως μετά την οθωμανική κατάκτηση εντάχθηκαν για λόγους επιβίωσης στα μεγάλα και αυτάρκη μοναστήρια. Αν ισχύει το δεύτερο, θα πρέπει να μιλάμε για περισσότερα από τρία «μοναστήρια», χωρίς βέβαια να προσμετρούνται εκείνα που οι Οθωμανοί δεν ονομάζουν επειδή βρίσκονταν στην ίδια γεωγραφική ενότητα με το κύριο μοναστήρι. Συγκρίνοντας τα δεδομένα της πηγής με τη βενετική απογραφή του 1637, διαπιστώνουμε ότι όντως κάποια μετόχια, όπως του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα στο Γαλαγκάδο Χανίων και του Αγίου Ιωάννη στη Νοχιά Κισσάμου, ήταν οργανωμένα μοναστικά ιδρύματα ήδη από το 1637, αν και όχι αυτόνομα, καθώς αποτελούσαν ήδη από τότε μετόχια της μονής Γουβερνέτου. Τρία καταγράφονταν ως ναοί (ο Μιχαήλ Αρχάγγελος στον Κεφαλά Αποκορώνου, ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης στα Νοχιά Κισσάμου) και τα υπόλοιπα πέντε δεν αναφέρονταν στη βενετσιάνικη απογραφή, με αποτέλεσμα να μη γνωρίζουμε το πριν την κατάκτηση καθεστώς τους. Το αν και αυτά είχαν ναό και κελιά, όπως τα δύο προαναφερθέντα, ή αποτελούσαν απλώς μοναστηριακά κτήματα δεν γνωρίζουμε και ως εκ τούτου δεν μπορούμε να προβούμε σε ασφαλή συμπεράσματα.

Συνοπτικά, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η καταγραφή τριών μονάχα μοναστηριών στο σαντζάκι των Χανίων πιθανόν να μην αποτελεί έναν

¹²³ Ο.π., αρ. 170.

¹²⁴ Μελετώντας τα δεδομένα της απογραφής του 1637, βλέπουμε ότι οι Βενετοί όριζαν ως «μετόχι» το μοναστηριακό κτήμα που ήταν εξαρτημένο από τη μονή, ασχέτως αν είχε ναό και κελιά για την εγκατάσταση μοναχών. Δεκατρία χρόνια αργότερα, η οθωμανική απογραφή δε δίνει μια σαφή εικόνα για το πώς όριζε το μετόχι, καθώς δεν ανέφερε την ύπαρξη ή μη μοναχών, δεν έκανε λόγο για τα περιουσιακά του στοιχεία, ενώ κατέγραφε όλα τα μετόχια με την ονομασία κάποιου αγίου που λογικά αναφερόταν στην ύπαρξη ναού μέσα σ' αυτά. Η ύπαρξη όμως ναού αποτελεί προϋπόθεση και όχι επιχείρημα ότι τα μετόχια αυτά ήταν όντως στελεχωμένα από μοναχούς, αποτελούσαν δηλαδή οργανωμένα μοναστηριακά ιδρύματα εξαρτημένα από την κύρια μονή. Επίσης, όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί η Ε. Ζαχαριάδου, ένα σημαντικό πρόβλημα στη μελέτη των πηγών είναι ότι οι Οθωμανοί χρησιμοποιούν διαφορετικούς όρους για να προσδιορίσουν το καθεστώς της ίδιας περιοχής. Σε έγγραφα προσδιορίζεται το ίδιο κτήμα ως τσιφλίκι (*çiflik*), εκκλησία (*kilise*), μοναστήρι (*manastir*) και μετόχι (*metoh*), γεγονός που διακυβεύει τη διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το πώς αντιλαμβάνονταν κάθε φορά οι Οθωμανοί την έννοια των παραπάνω. Ε. Zachariadou, "Ottoman Documents From the Archives of Dionysiou (1495-1520)", *Südost Forschungen*, 30 (1971), 20-21.

αντιπροσωπευτικό αριθμό για την περίοδο που μελετάμε. Απόδειξη αποτελεί επίσης, ο μεγαλύτερος αριθμός των μοναστηριών που καταγράφονται είκοσι χρόνια αργότερα στην απογραφή του 1670, τα οποία δεν αφορούν τη δημιουργία νέων αλλά την καταγραφή παλαιών μοναστηριών που προϋπήρχαν της οθωμανικής κατάκτησης.

Τα δεδομένα του αναλυτικού κατάστιχου για τα μοναστήρια των Χανίων

Σε μια συγκεντρωτική παρουσίαση, τα δεδομένα της απογραφής του 1650 έχουν ως εξής:

ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ	ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	ΜΕΤΟΧΙΑ	ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	ΦΟΡΟΣ (σε άσπρα)
Παναγιά Παλιόκαστρο	Στύλος Αποκορώνου	Αστράτηγος Άγιος Ιωάννης Άγιος Ιωάννης Άγιος Γεώργιος	Κεφαλάς Αποκορώνου Μόδι Χανίων (Διχά ;) ¹²⁵ (Διχά ;)	[1220] 1320
Αγία Τριάδα Μουρτάρων	Ακρωτήρι Χανίων	Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων	Γαλαγκάδο Χανίων Καρύδι Αποκορώνου	[1100] 1200
Γουβερνέτο	Ακρωτήρι Χανίων	Αγία Μαρίνα Άγιος Γεώργιος ¹²⁶ Άγιος Ιωάννης ¹²⁷ Άγιος Ιωάννης ¹²⁸	Νοχιά Κισσάμου Νοχιά Κισσάμου Νοχιά Κισσάμου Νοχιά Κισσάμου	[1000] 1200

α. Πρώτο κατά σειρά δήλωσης είναι το μοναστήρι της **Παναγιάς Παλιόκαστρο**¹²⁹. Το πρώτο αξιόλογο στοιχείο που προκύπτει από την παραπάνω καταχώριση είναι η ονομασία του ίδιου του μοναστηριού, το οποίο καμία έρευνα ως τώρα δεν έχει κατατάξει ως αυτόνομο μοναστήρι ούτε κτιριακά ούτε ως ίδρυμα με συναλλαγές και οικονομικές δικαιοδοσίες στο γεωγραφικό χώρο του Στύλου Αποκορώνου¹³⁰. Η Παναγιά Παλιόκαστρο ως εκκλησία δεν είναι άλλη από την

¹²⁵ Δεν έχω ως τώρα εντοπίσει το χωριό αυτό, αν το διαβάζω σωστά.

¹²⁶ Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τον Άγιο Γεώργιο επισκοπής Κισσάμου, βλ. σ. 47.

¹²⁷ Πρόκειται για τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στα Νοχιά Κισσάμου, βλ. σ. 47.

¹²⁸ Πρόκειται για τον Άγιο Ιωάννη τον Ερημίτη στη Σπηλιά Κισσάμου, βλ. σ. 47.

¹²⁹ Β.Ο.Α, ΤΤ 820, 487. Βλ. Παράρτημα, σ. 108.

¹³⁰ Βλ. Κ. Ζούνης, *Ο ναός της Παναγιάς της Μοναστήρας*, Αθήνα, 1969, 5.

Παναγία Αφέντισσα¹³¹ (σήμερα Μυρτιδιώτισσα), η οποία στη βενετική απογραφή του 1637 δηλώθηκε από τον παπά Μανόλη Αχινέο ως εκκλησία με μικρά εισοδήματα που ανέρχονταν μόλις στα 50 υπέρπυρα¹³². Αυτή η εκκλησία, 13 χρόνια αργότερα, καταχωρήθηκε ως μοναστήρι στο χώρο εκείνο όπου για παραπάνω από τέσσερις εκατονταετίες δέσποζε με μεγάλη οικονομική επιφάνεια και λόγο στις εξελίξεις της επικαιρότητας το γνωστό μετόχι της Πάτμου, αυτό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, το οποίο όπως θα δούμε παρακάτω δηλώθηκε εκ νέου στη νέα απογραφή του 1670/71. Επομένως, το ερώτημα που προκύπτει είναι αν η Παναγία του Παλιόκαστρου ήταν ένα μοναστήρι που προϋπήρχε, δημιουργήθηκε μετά το 1637 και πριν από το 1650 ή ταυτίζεται με το μετόχι της Πάτμου, που για άγνωστους λόγους οι μοναχοί προσέδωσαν στο μετόχι αυτό την ονομασία μιας άλλης εκκλησίας.

Οι δύο πρώτες εκδοχές είναι αμφίβολες, καθώς στην προγενέστερη απογραφή των Βενετών η Παναγία δεν αποτελεί μοναστηριακό ίδρυμα. Ως εκ τούτου, διατηρώντας κάποια επιφύλαξη, θα μπορούσαμε να προτείνουμε την υπόθεση ότι η καταχώριση αυτή δεν αναφέρεται παρά στο μετόχι της Πάτμου, το κτιριακό συγκρότημα του οποίου, ο ναός δηλαδή και τα κελιά, βρίσκονταν στο Παλιόκαστρο, όπως μέχρι σήμερα ονομάζεται ο χώρος πάνω στην αρχαία Απτέρα. Στην ίδια περίπου τοποθεσία, λίγες εκατοντάδες μέτρα νοτιότερα από την Απτέρα, προσδιορίζεται ή καλύτερα υπάγεται γεωγραφικά και ο ναός της Παναγίας του Παλιόκαστρου, για τον οποίο ο Κωνσταντίνος Ζούνης προσδιόρισε ως χρονολογία κατασκευής του τον 11^ο αιώνα, την ίδια δηλαδή εποχή που σχηματίστηκε κατ' αυτόν το μετόχι της Πάτμου στον Στύλο. Αυτό το στοιχείο τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ο ναός πιθανόν να αποτελούσε ήδη από τον 11^ο αιώνα τμήμα του παραπάνω μετοχιού¹³³. Δεν μπορούμε με ακρίβεια να εντοπίσουμε τους λόγους για τους οποίους εγκαταλείφθηκε το μοναστήρι της αρχαίας Απτέρας και επιλέχθηκε ο ναός της Παναγίας να αποτελέσει την έδρα του μοναστικού ιδρύματος τη στιγμή μάλιστα που η αρχαιολογική σκαπάνη δεν έχει ανακαλύψει ίχνη κελιών στο προαύλιο χώρο της.

Όμως, αν ρίξουμε μια πιο προσεκτική ματιά στο γεωγραφικό χώρο στον οποίο βρισκόταν το μετόχι της Πάτμου θα διαπιστώσουμε ότι αυτό ήταν

¹³¹ Ο Gerola και ο Λασιθιωτάκης την αποκαλούν Ζερβιώτισσα. Βλ. Κ. Λασιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά*, 21 (1969), 465. Η ύπαρξη τριών διαφορετικών ως τώρα ονομασιών για την ίδια εκκλησία, συγκλίνει πιθανόν στην άποψη ότι αυτή υπέστη σημαντικές αλλαγές στο καθεστώς λειτουργίας της, ίσως και στο ιδιοκτησιακό της καθεστώς, άγνωστο όμως πότε. Μπορεί όμως η ονομασία της εκκλησίας να συνδέεται με την ύπαρξη κάποιας εικόνας (Ζερβιώτισσας, Αφέντισσας, Μυρτιδιώτισσας) προς τιμή της οποίας έπαιρνε ο ναός κάθε φορά το αντίστοιχο όνομα.

¹³² Μ. Χαϊρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 360, αρ. 196.

¹³³ Κ. Ζούνης, *Ο ναός της Παναγίας της Μοναστήρας*, ό.π., 5.

εγκατεστημένο σε ένα λόφο με στρατηγική σημασία ήδη από την αρχαιότητα, καθώς ήλεγχε την είσοδο προς το νησί στον κόλπο της Σούδας και επόπτευε όλο τον κάμπο του Αποκόρωνα. Χάρη σ' αυτή την προνομιακή θέση, λίγες εκατοντάδες μέτρα μακριά από το μοναστήρι, οι Οθωμανοί θα κτίσουν δύο από τα μεγαλύτερα φρούρια των Χανίων, το λεγόμενο σήμερα φρούριο Ιτζεδίν (αρχικά ως πύργος) που θεμελιώθηκε στις αρχές του Κρητικού Πολέμου και το φρούριο της Απτέρας ή Παλιόκαστρον δύο αιώνες αργότερα, γύρω από τα οποία θα διεξαχθούν πολλές μάχες¹³⁴. Φέρνοντας στη μνήμη ότι το μεγάλο μοναστήρι της Αγίας Κυριακής¹³⁵ έξω από τα τείχη των Χανίων εγκαταλείφθηκε λόγω της εγκατάστασης των οθωμανικών στρατευμάτων και των πολύμηνων συγκρούσεων, με σχετική ασφάλεια μπορούμε να αποδώσουμε στην προνομιακή θέση της Απτέρας για τον έλεγχο της Σούδας και του Αποκόρωνα¹³⁶, στη θεμελίωση του Ιτζεδίν, στην εγκατάσταση εκατοντάδων στρατιωτών και στις συνεπακόλουθες πολεμικές συγκρούσεις γύρω απ' αυτό, την αιτία απομάκρυνσης των μοναχών και τη διάλυση του μετοχιού.

Οι μοναχοί πιθανόν να εγκατέλειψαν αναγκαστικά το μετόχι και να οργάνωσαν την αδελφότητα τους γύρω από το ναό της Παναγίας στο χωριό του Στύλου. Πράγματι, στο κέντρο του χωριού μέχρι σήμερα σώζονται μεγάλα θολωτά κτίρια (σήμερα είναι σπίτι) τα οποία η τοπική παράδοση αναφέρει ως σιταποθήκες και κελιά μοναχών, ενώ την εκκλησία του Παλιόκαστρον οι ντόπιοι την αποκαλούν «μοναστήρα». Αν λοιπόν βασιستούμε στο κατάστιχο, στα δεδομένα της εγκατάστασης των Οθωμανών στο Παλιόκαστρο, στις εγκαταστάσεις του χωριού και στην τοπική παράδοση, τότε είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε ή καλύτερα να προτείνουμε την υπόθεση ότι το μετόχι της Πάτμου στη διάρκεια των εχθροπραξιών του Κρητικού Πολέμου εγκαταλείφθηκε και οι μοναχοί μετακινήθηκαν στον Στύλο, χωρίς όμως να απολέσουν τα περιουσιακά τους στοιχεία, καθώς, όπως θα δούμε στη συνέχεια, κατέβαλλαν τον υψηλότερο φόρο από τα υπόλοιπα χανιώτικα μοναστήρια.

¹³⁴ Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδη, *Κάστρα και Φορτέτσες της Κρήτης*, Αθήνα 1995, 203-205. Στη θέση του Ιτζεδίν είχε κτισθεί αρχικά ένας ισχυρός πύργος, ο οποίος στα 1866 επεκτάθηκε και μετατράπηκε σε φυλακές με τη σημερινή ονομασία από τον οθωμανό διοικητή Ρεούφ Πασά.

¹³⁵ Θεμελιωμένη στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, η μονή της Αγίας Κυριακής ήταν ένα από τα πιο μεγάλα ορθόδοξα ιδρύματα της περιόδου έξω από τα τείχη της πόλης. Το 1637 είχε 29 μοναχούς και 2 μετόχια. Σήμερα σώζεται ο ναός. Βλ. Μ. Ανδριανάκης, «Μοναστήρια του νομού Χανίων», εφ. *Χανιώτικα Νέα*, 07/06/1985.

¹³⁶ Λόγω της προνομιακής θέσης της Απτέρας, οι Βενετοί είχαν εκπονήσει σχέδια ήδη από τον 16^ο αιώνα όχι μόνο για την οχύρωσή της αλλά και τη μετεγκατάσταση σ' αυτήν των κατοίκων των Χανίων. G. Gerola, *Monumenti Veneti Nell' Isola Di Creta*, I, Βενετία 1905-1952, 549-551, 553-559. Βλ. επίσης, Francesco Barozzi, *Descrittione Dell' Isola Di Creta* (εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια Στ. Κακλαμάνης), Ηράκλειο 2004, 237 (υποσ. 138).

Η μετεγκατάσταση της αδελφότητας φαίνεται ότι δεν επηρέασε το καθεστώς του μετοχιού το οποίο εξακολουθούσε να υπάγεται στο μοναστήρι της Πάτμου και να αποσπά οθωμανικές εγγυήσεις για τη λειτουργία του μακριά από επεμβάσεις τρίτων. Σε πρόσφατη μελέτη της η Ελισάβετ Ζαχαριάδου υποστήριξε ότι η διατήρηση του μετοχιού στην Κρήτη οφειλόταν στο ότι το μοναστήρι της Πάτμου είχε αναγνωρίσει τη μουσουλμανική επικυριαρχία ήδη από τον 14^ο αιώνα, όταν κατέβαλλε φόρο υποτέλειας στο τουρκικό εμιράτο του Μεντεσέ, στα παράλια της Μικράς Ασίας¹³⁷. Αυτό αποτέλεσε την αφορμή ή καλύτερα το κίνητρο για τους μοναχούς να υποβάλουν αίτηση στον σουλτάνο ζητώντας του να διατηρήσει αμετάβλητο το καθεστώς του μετοχιού από τη στιγμή που οι ίδιοι, δύο αιώνες πριν, είχαν υποταχθεί στον μουσουλμάνο μονάρχη. Πράγματι, στο οθωμανικό αρχείο της μονής της Πάτμου σώζεται ένα *temessük*¹³⁸ (τίτλος ιδιοκτησίας) που εκδόθηκε από τον Καπουντάν Πασά στα 1650, σύμφωνα με το οποίο το μετόχι διατήρησε την οντότητά του, καθώς φαίνεται ότι συνέχιζε να καλλιεργεί τις γαίες και να πληρώνει τους αντίστοιχους φόρους.

Η Παναγία του Παλιόκαστρου σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής είχε τέσσερα μετόχια έξω από τα όρια του Στύλου, χωρίς όμως να διευκρινίζεται σε ποιον ναχιγέ. Αυτά ήταν ο Αστράτηγος στο χωριό Κεφαλάς, ο Άγιος Γιάννης και Άγιος Γιώργης στα [Διχά:] και ο Άγιος Γιάννης στο Μόδι¹³⁹. Ο Αστράτηγος ταυτίζεται με το ναό του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στον Κεφαλά Αποκορώνου, ο οποίος στα 1637 δηλώθηκε ως εκκλησία από τον παπά Μανόλη Παπαδόπουλο με συνολικά εισοδήματα 15 υπέρπυρων¹⁴⁰. Σε αντίθεση με τα άλλα δύο μετόχια που δεν έχω εξακριβώσει την τοποθεσία στην οποία ήταν εγκατεστημένα, τον Άγιο Γιάννη και Άγιο Γιώργη στα [Διχά:], αν διαβάσω σωστά, ο Άγιος Ιωάννης στο Μόδι πρόκειται για τη σωζόμενη μέχρι σήμερα εκκλησία του Προδρόμου στα όρια των κοινοτήτων Μοδίου και Γερανίου στα Χανιά. Η ύπαρξη κελιών και λοιπών κτισμάτων μαρτυρεί τη χρήση του ως οργανωμένου μετοχιού. Εκτός από τα παραπάνω, η καταχώριση μας πληροφορεί για την ύπαρξη και άλλων μετοχιών μέσα στα όρια του χωριού. Αν ανατρέξουμε στην απογραφή του 1637, θα δούμε πράγματι ότι ο Στύλος περιλάμβανε

¹³⁷ E. Zachariadou, "Historical Memory in an Aegean Monastery: St. John and the Emirate of Menteshe" στο Karl Borchardt, Nicolas Jaspert, Helen J. Nicholson (επιμ.), *The Hospitallers, the Mediterranean and Europe*, Ashgate, 131-137.

¹³⁸ Διατηρείται στο αρχείο της Ι.Μ. Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου. Βλ. E. Zachariadou, "Historical Memory", ό.π., 134.

¹³⁹ Ο Κεφαλάς είναι χωριό του Αποκορώνου, η δε ονομασία Διχά δε συναντάται σήμερα. Το Μόδι είναι χωριό του ναχιγέ των Χανίων.

¹⁴⁰ Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 365, αρ. 267.

πολλούς ναούς με ξεχωριστά έσοδα, όπως την εκκλησία του Εσταυρωμένου, του Αγίου Αντωνίου και του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου¹⁴¹. Τόσο ο Εσταυρωμένος (σήμερα Χριστός), όσο και ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (ενοριακός ναός μέχρι τη δεκαετία του 1960 και όχι το γνωστό μετόχι του Στύλου) σώζονται μέσα στον οικισμό, πλην του Αγίου Αντωνίου. Πάλι υποθετικά λοιπόν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αυτοί οι ναοί με τη μικρή περιουσία ήταν τα μετόχια που υπάγονταν στο κεντρικό μοναστήρι.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η πηγή που έχουμε στη διάθεση μας δεν μας πληροφορεί για τις πηγές εσόδων και τις παραγωγικές δυνατότητες των μοναστηριών. Τα μόνα στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε από τη συγκεκριμένη καταχώριση είναι το ύψος του κατ' αποκοπή φόρου και η πληροφορία ότι το μοναστήρι κατέβαλε τον εθιμικό φόρο επί των προβάτων (*'adet-i ađnam*). Ο κατ' αποκοπή φόρος ανερχόταν σε 1220 και στη μεταγενέστερη προσθήκη σε 1320 άσπρα.

β. Δεύτερο κατά σειρά δήλωσης είναι το μοναστήρι της **Αγίας Τριάδος Μουρτάρων**.¹⁴² Το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας των Μουρτάρων ή Τζαγκαρολών στο Ακρωτήρι Χανίων είναι το δεύτερο κατά σειρά ίδρυμα στο εξεταζόμενο κατάστιχο. Οι πληροφορίες για την παραπάνω μονή είναι περιορισμένες με αποτέλεσμα να μη μπορούμε με ασφάλεια να προσδιορίσουμε την πορεία της μέχρι το 1650¹⁴³.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του 1650, η μονή είχε δύο μετόχια έξω από τα όριά της προς τιμή του ίδιου Αγίου, του Αγίου Ιωάννη Ελεήμονα στο Γαλαγκάδο Χανίων και στο χωριό Καρύδι Αποκορώνου¹⁴⁴. Παράλληλα, είχε και άλλα εξαρτήματα τα οποία ίσως δεν αναφέρονταν στο κατάστιχο λόγω της γειννίας με αυτά. Ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμονας στο Γαλαγκάδο αποτελούσε μετόχι της μονής ήδη από το 1637, ενώ ο Άγιος Νικόλαος στο Φουρνόσχιμα¹⁴⁵ Χανίων, μετόχι και αυτός κατά το 1637, πιθανόν να εγκαταλείφθηκε, καθώς δε συναντάται πλέον στην οθωμανική απογραφή.

¹⁴¹ Ο.π., 360, αρ. 194, 197 & 198.

¹⁴² Β.Ο.Α, ΤΤ 820, 487. Βλ. Παράρτημα, σ. 108.

¹⁴³ Σύμφωνα με τον Β. Ψιλάκη, η μονή αποτέλεσε στα 1645 καταφύγιο των βενετών στρατιωτών κατά την προέλαση των οθωμανικών στρατευμάτων στην περιοχή, ωστόσο το γεγονός αυτό δεν έγινε αφορμή για την καταστροφή ή αρπαγή της από τους Οθωμανούς. Β. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Χανιά 1969, τ. Β', 268.

¹⁴⁴ Το Γαλαγκάδο αποτελεί μέχρι σήμερα οικισμό κοντά στο αεροδρόμιο του ακρωτηρίου. Στ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης*, ό.π., τ. Α', 331.

¹⁴⁵ Μ. Χαϊρέτη, «Αι ορθόδοξαι μοναί», ό.π., 578.

Το αξιοσημείωτο στην προκειμένη περίπτωση είναι η ύπαρξη και δεύτερου μετοχιού, του Αγίου Ιωάννη Ελεήμονα στο Καρύδι Αποκορώνου. Στην περιοχή αυτή, σώζεται μέχρι σήμερα η μονή του Αγίου Γεωργίου, παλαιό μετόχι της Αγίας Τριάδας των Μουρτάρων, η ίδρυση της οποίας τοποθετείται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Δεν είμαστε σίγουροι αν το μετόχι αυτό δημιουργήθηκε στα κατάλοιπα κάποιου παλαιότερου μετοχιού, ωστόσο η άποψη αυτή ενισχύεται από την ύπαρξη ενός ερειπωμένου ναού πλησίον του μετοχιού. Η αρχαιολογική σκαπάνη δεν έχει καταλήξει στην ονομασία του ναού, αξίζει όμως να αναφερθεί ότι στην απογραφή του 1637 αναφέρεται η ύπαρξη ενός ναού του Αγίου Γεωργίου στο συγκεκριμένο χωριό.

Στο ερώτημα τώρα αν πράγματι υπήρξε μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, οι απόψεις δίστανται. Η γραπτή, ακόμη και η προφορική παράδοση δε διασώζει την ύπαρξη αυτού του Αγίου στον Αποκόρωνα και ως εκ τούτου πρέπει να αφήσουμε ανοικτό το ενδεχόμενο ο οθωμανός υπάλληλος να απέδωσε κατά λάθος το όνομα του Αγίου στον Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα, καθώς στο ίδιο κατάστιχο είχε καταχωρίσει το ίδιο όνομα στο μετόχι του Γαλαγκάδου. Από την άλλη όμως, πιθανόν το λάθος να μην αφορά την ύπαρξη ή μη ενός μοναστηριού σ' αυτή την περιοχή αλλά τον Άγιο στον οποίο έχει αποδοθεί. Το σημαντικό είναι ότι στην περιγραφή της Κρήτης του 1577 του Francesco Barozzi¹⁴⁶, συναντάμε δύο χωριά, το Καρύδι του Αγίου Γεωργίου και το Καρύδι Καρτσωματάδω (σήμερα αποτελούν μια ενότητα ως Καρύδι), όπου στο τελευταίο βρίσκεται μέχρι σήμερα ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, όπου κατά τους αρχαιολόγους αποτελεί κτίσμα της βενετικής περιόδου. Η ύπαρξη αυτής της εκκλησίας πιστεύω ότι ενισχύει την υπόθεση ότι είναι τελικά το ίδιο μετόχι που δηλώθηκε στα 1650¹⁴⁷.

Το μοναστήρι κατέβαλλε το έθιμο επί των προβάτων (*'adet-i aǧnam*), ενώ το ύψος του κατ' αποκοπή φόρου ανερχόταν σε 1100 και στη μεταγενέστερη προσθήκη, 16 χρόνια αργότερα, σε 1200 άσπρα.

γ. Τρίτο κατά σειρά δήλωσης είναι το μοναστήρι του **Γουβερνέτου**¹⁴⁸. Η καταγραφή των μοναστηριών των Χανίων στην οθωμανική απογραφή του 1650 κλείνει με το μοναστήρι του Γουβερνέτου. Ως κτιριακό συγκρότημα ήταν μικρότερο

¹⁴⁶ Francesco Barozzi, *Descrittione Dell' Isola Di Creta 1577/78*, ό.π., 340.

¹⁴⁷ Ευχαριστώ τον κ. Μ. Ανδριανάκη, προϊστάμενο της 28^{ης} Εφ. Βυζ. Αρχαιοτήτων, για την επισήμανση αυτή.

¹⁴⁸ Β.Ο.Α, ΤΤ 820, σ. 487. Βλ. Παράρτημα, σ. 109.

από το αντίστοιχο της Αγίας Τριάδας και αναφορικά με τη φορολογική του υποχρέωση κατέβαλλε το μικρότερο, σε σχέση με τα υπόλοιπα μοναστήρια, φόρο τη στιγμή της απογραφής. Αυτό πιθανόν να δικαιολογεί το γεγονός ότι ακολουθούσε διαδοχικά τα προηγούμενα δύο μοναστήρια. Αφιερωμένο στη χάρη της Θεοτόκου και του Αγίου Ιωάννου του Ερημίτη, το μοναστήρι έλαβε την ονομασία αυτή από την τοποθεσία στην οποία ήταν εγκατεστημένο, λίγα χιλιόμετρα μακριά από την Αγία Τριάδα στο Ακρωτήρι Χανίων. Απ' τα πρώτα κίβλας χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας η μονή παραχωρήθηκε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, ενώ ίσως να αποτέλεσε μετά την κατάκτηση των Χανίων έδρα του Νεόφυτου Πατελάρου¹⁴⁹, πρώτου ορθόδοξου μητροπολίτη Κρήτης, μέχρι το 1669, όταν πλέον μετακινήθηκε στον Χάνδακα¹⁵⁰. Πιθανόν αυτός να ήταν ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο το συγκεκριμένο ίδρυμα επιβίωσε στα χρόνια του πολέμου.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του 1650, η μονή είχε τέσσερα μετόχια έξω από τα όρια της, έξι λιγότερα από το 1637, δύο προς τιμή του Αγίου Ιωάννου, την Αγία Μαρίνα και τον Άγιο Γεώργιο. Αυτά φέρεται να υπάγονταν στο χωριό Νοχιά της επαρχίας Κισσάμου, κάτι που δικαιολογείται αν σταθούμε στα στοιχεία της βενετσιάνικης απογραφής του 1637. Πράγματι, τόσο στα 1637 όσο και στα 1670/71, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, το Γουβερνέτο είχε σημαντικά μοναστηριακά εξαρτήματα και μεγάλη περιουσία στο συγκεκριμένο ναχιγέ¹⁵¹. Πιστεύω ότι δεν πρέπει να εντοπίσουμε και τα τέσσερα μετόχια στο συγκεκριμένο χωριό αλλά στην ευρύτερη περιοχή γύρω από το χωριό αυτό. Στα Νοχιά σώζεται μέχρι σήμερα ο προαναφερθείς ναός του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, ο οποίος καταγράφηκε ως μετόχι της μονής στην απογραφή του 1637¹⁵². Στα 1670/71 εξακολουθεί να αποτελεί μετόχι της ίδιας μονής. Ο Άγιος Ιωάννης πιθανόν να αναφέρεται στον ομώνυμο ναό του γειτονικού χωριού Σπηλιά (Άγιος Ιωάννης ο

¹⁴⁹ Η πρώτη μαρτυρία που αναφέρεται στην ιδιότητα του ως μητροπολίτη εντοπίζεται σε ιδιόχειρο έγγραφο του 1647, όπου προσδιορίζεται ως «αρχιεπίσκοπος Κρήτης». Βλ. Τ. Βενέρης, «Νεόφυτος Πατελάρος, ο πρώτος μητροπολίτης της Κρήτης μετά την κατάκτησιν αυτής υπό των Τούρκων», *Ε.Ε.Κ.Σ.*, Α' (1938), 6-7. Κατά τον Αντρέα Βαλιέρο, μέλος της Βενετικής Γερουσίας, ο Πατελάρος εισηγήθηκε στον αρχιστράτηγο Χουσεΐν Πασά την ίδρυση ορθόδοξης μητρόπολης στο νησί στα 1653. Βλ. Ν. Τωμαδάκης, *Ιστορία της Εκκλησίας Κρήτης* ό.π., 71-72.

¹⁵⁰ Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 210· Ν. Σταυρινίδης, «Τουρκοκρατία», *Το Ηράκλειο και ο Νομός του*, Ηράκλειο 1971, 183· Ν. Τωμαδάκης, «Έλεγχος των εν Κρήτη αρχιερατευσάντων επί Τουρκοκρατίας (1645-1898)», *Ε.Ε.Κ.Σ.*, Γ' (1940), 117.

¹⁵¹ Μ. Χαϊρέτη, «Αι ορθόδοξαι μοναί», ό.π., 567-568.

¹⁵² Ό.π., 568.

Ερημίτης), ο οποίος δηλώθηκε ως μοναστήρι στη βενετική απογραφή¹⁵³. Στα 1670/71 βρίσκεται στην κυριότητα της Γωνιάς Κισσάμου. Ο Άγιος Γεώργιος¹⁵⁴ πιστεύω ότι πρέπει να συσχετισθεί με την ομώνυμη βυζαντινή εκκλησία στο γειτονικό χωριό Επισκοπή και η Αγία Μαρίνα¹⁵⁵, με το σωζόμενο μέχρι σήμερα ναό προς τιμή της ίδιας Αγίας στο κοντινό χωριό Ραβδούχα, ωστόσο η έλλειψη περαιτέρω στοιχείων μας καθιστά επιφυλακτικούς για μια πιο ασφαλή διαπίστωση.

Όπως και τα προηγούμενα μοναστήρια, το Γουβερνέτο κατέβαλλε το έθιμο επί των προβάτων (*adet-i ađnam*), ενώ το ύψος του κατ' αποκοπή φόρου ανερχόταν σε 1000 και στη μεταγενέστερη προσθήκη σε 1200 άσπρα.

2. Τα μοναστήρια των Χανίων σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1670/71

Η διαταγή για τη διενέργεια της απογραφής του 1670/71 και οι νομοθετικές διατάξεις (kanunname) που την πλαισιώναν σε ό,τι αφορά τα μοναστήρια

Μετά την πτώση του Χάνδακα στα 1669 και την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης του νησιού, η οθωμανική διοίκηση έδωσε διαταγή στον Ντεφτερντάρ-ζαντέ Μεχμέτ Εφέντη να διενεργήσει μια νέα απογραφή. Η απογραφή ολοκληρώθηκε κατά πάσα πιθανότητα το 1670, ενώ συντάχθηκε και νέος κανονισμός που περιλάμβανε ριζοσπαστικές νομοθετικές διατάξεις γύρω από την κυριότητα της γης και τη φορολογική επιβάρυνση των ιδιοκτητών της¹⁵⁶. Ενώ μέχρι τον 16^ο αιώνα το οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα στηριζόταν στην πρακτική του τιμαριωτικού συστήματος και στην ιδέα της κρατικής ιδιοκτησίας της καλλιεργήσιμης γης, αυτό

¹⁵³ Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και μονών», ό.π., 365, αρ. 266. Ο ίδιος Άγιος τιμάται -μαζί με τη Θεοτόκο- ως προστάτης του Γουβερνέτου. Βλ. Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 193-199.

¹⁵⁴ Κ. Λασσιθιωτάκης, «Εκκλησίες», ό.π., 202-209.

¹⁵⁵ Δηλώθηκε ως ναός το 1637. Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 365, αρ. 268.

¹⁵⁶ Ömer Lûtfî Barkan, *XV ve XVIinci asırlarda, Osmanlı İmparatorluğunda*, ό.π., 350-353· Gilles Veinstein, “Le législateur ottoman face à l’ insularité, l’ enseignement des kânûnnâmes” στο Nicolas Vatin και Gilles Veinstein (επιμ.), *Insularités Ottomanes*, Παρίσι 2004, 103-104· E. Gülsoy, “Girit Eyaleti”, ό.π., 183-204· του ίδιου, *Girit’in Fethi*, ό.π., 318-320· M. Greene, “An Islamic Experiment? Ottoman Land Policy on Crete”, *Mediterranean Historical Review*, 11 (Ιούνιος 1996), 25-29· της ίδιας, *Κρήτη ένας κοινός κόσμος*, ό.π., 72-81· Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Α’, 307-311, αρ. 396· Ελένη Καραντζίκου - Πηνελόπη Φωτεινού, *Γεροδικείο Ηρακλείου*, ό.π., μθ’-νβ’ και 127-128. Για μια συνολική πραγματεία του κανονισμέ και της πρακτικής εφαρμογής του στην Κρήτη, βλ. E. Kolonos, “Beyond ‘Classical’ Ottoman Defterology: A Preliminary Assessment Of The Tahrir Registers Of 1670/71 Concerning Crete and The Aegean Islands” στο Ηλίας Κολοβός, Φωκίων Κοτζαγεώργης, Σοφία Λαΐου, Μαρίνος Σαρηγιάννης (επιμ.), *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward A Social and Economic History*, Κωνσταντινούπολη 2007, 201-233.

άλλαξε με πεδίο εφαρμογής την Κρήτη: με το νέο κανονισμό απλοποιούνταν το φορολογικό σύστημα, καταργούνταν οι τιμαριωτικοί φόροι, ενώ η κυριότητα της γης αποδιδόταν στους κατόχους της, οι οποίοι μπορούσαν νόμιμα να προχωρούν σε πράξεις αγοράς και πώλησής της.

Οι νέες ρυθμίσεις ανέτρεπαν το κλασικό γαιοκτητικό σύστημα που στηριζόταν στην κρατική ιδιοκτησία της καλλιεργήσιμης γης, με το επιχείρημα ότι αυτό έπρεπε να ακολουθεί τις επιταγές του ισλαμικού νόμου (*cezire-i mezbureyi şiar-i şeriat ve şevket-i islamiye ile tenvir buyurub*)¹⁵⁷. Αυτή η ιδιαιτερότητα του κανονισμού έχει επισημανθεί από πολλούς ερευνητές, οι οποίοι προσπαθούν να ερμηνεύσουν πώς ένας τύπος κειμένου που συντάχθηκε και λειτουργούσε μέχρι τον 17^ο αιώνα ως εκδήλωση υπεροχής του σουλτάνου χρησιμοποιήθηκε για να υπερασπιστεί τώρα την υπεροχή του ισλαμικού νόμου και το καθεστώς γαιοκτησίας να βασιστεί σε ισλαμικές αρχές¹⁵⁸. Το σερίάτ πράγματι εναντιωνόταν στην αντίληψη της κρατικής κυριότητας της γης, ενώ έχει υποστηριχθεί ότι οι καντιζαντελί, οπαδοί ενός φονταμενταλιστικού κινήματος που υποστήριζαν την επιβολή της -κατ' αυτούς- ισλαμικής ορθοδοξίας επηρέασαν το μεγάλο βεζίρη Φαζίλ Αχμέτ Κιοπρουλού και την πολιτική που ακολουθούσε¹⁵⁹. Το κατά πόσο ισχύει μια τέτοια ερμηνεία δεν έχει ακόμη εξακριβωθεί από τη στιγμή που το παραπάνω κίνημα δεν έθιξε το ζήτημα αλλαγής της κυριότητας της καλλιεργήσιμης γης σε όλη την αυτοκρατορία.

Τα κίνητρα επομένως για την αλλαγή αυτή ίσως να ήταν βαθύτερα και όχι μόνο θρησκευτικής φύσεως. Ο μετασχηματισμός του καθεστώτος χρήσης της γης πιθανόν να αποτελούσε απόρροια των αλλαγών στην παλιά θεσμική τάξη πραγμάτων, με αποκορύφωμα την κατάρρευση του τιμαριωτισμού, τη σύνδεση δηλαδή της κατοχής της γης με τη στρατιωτική υποχρέωση του σπαχή και το πέρασμα στο σύστημα εκμίσθωσης των φόρων. Οι κρατικές πρόσοδοι, αντί να εκχωρούνται ως τιμάρια, εκμισθώνονταν σε φοροεισπράκτορες - μέλη αριστοκρατικών οικογενειών που επιζητούσαν πρόσβαση τόσο στον έλεγχο των πλουτοπαραγωγικών πόρων της αυτοκρατορίας, όσο και στη διοικητική της λειτουργία σε τέτοιο βαθμό που κατά τη

¹⁵⁷ «Το νησί της Κρήτης πρέπει να λάμψει με το σερίάτ και το μεγαλείο του Ισλάμ». Βλ. M. Greene, *Κρήτη*, ό.π., 325 (υπ. 46).

¹⁵⁸ M. Greene, *Κρήτη ένας κοινός κόσμος*, ό.π., 75· της ίδιας, “An Islamic Experiment?”, ό.π., 62, (υποσ. 5)· G. Veinstein, “Le législateur ottoman”, ό.π., 103-104.

¹⁵⁹ Ο αρχηγός των καντιζαντελί, σεΐχης Βανί Μεχμέτ, ήταν προσωπικός σύμβουλος του Κιοπρουλού. M. Greene, *Κρήτη ένας κοινός κόσμος*, ό.π., 76-77· της ίδιας, “An Islamic Experiment?”, ό.π., 73· M. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age, 1600-1800*, Μιννεάπολη 1988, 146-149.

Molly Greene «τα νοικοκυριά της ελίτ ανταγωνίζονταν το σουλτάνο¹⁶⁰». Στην περίπτωση της Κρήτης, ο ίδιος ο Φαζίλ Αχμέτ Κιοπρουλού ήταν αυτός που κατά κόρον ωφελήθηκε από το νέο σύστημα, καθώς έλαβε μια τεράστια έκταση έξω από τα τείχη του Χάνδακα, ενώ κατά τη δημοπρασία για την εκμίσθωση των φόρων ολόκληρου του εγιαλετιού κυριάρχησαν τα μέλη της στρατιωτικής τάξης και δη οι γενίτσαροι.

Το νέο καθεστώς γαιοκτησίας θεσμοθετήθηκε με τις διατάξεις του νέου κανονισμού, ο οποίος ανέφερε ρητά ότι «οι γαίες αποτελούν πλήρεις ιδιοκτησίες των κατόχων τους, τις οποίες μπορούν να πουλήσουν και να αγοράσουν»¹⁶¹. Δυστυχώς, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια την ημερομηνία σύνταξης του κανονισμού, από τη στιγμή που δεν υπάρχει σημειωμένη μια χρονολογική ένδειξη σε ένα από τα δύο αντίγραφα που σώζονται μέχρι σήμερα, στο Πρωθυπουργικό Αρχείο της Κωνσταντινούπολης και στη Βικελαία Βιβλιοθήκη του Ηρακλείου αντίστοιχα. Το γεγονός όμως ότι η καταχώριση του κανονισμού στον ιεροδικαστικό κώδικα του Χάνδακα τοποθετήθηκε δίπλα στην καταχώριση των τελωνειακών δασμών που χρονολογείται στις 14 Οκτωβρίου του 1669, έκανε την Molly Greene να τοποθετεί τη δημοσίευσή του στην ίδια περίπου περίοδο¹⁶².

Σύμφωνα με τις νέες νομοθετικές διατάξεις, καταργούνταν οι τιμαριωτικοί φόροι και το νέο φορολογικό σύστημα στηριζόταν στον κεφαλικό και στους έγχειους φόρους. Οι γαίες που υπόκειντο στην έγχειο φορολογία διαιρούνταν σε δύο κατηγορίες, στις καλλιεργήσιμες γαίες, οι οποίες μπορεί να περιλάμβαναν διάσπαρτα δέντρα και στις γαίες της δεντροκαλλιέργειας, που αποτελούνταν από αμπέλια και κήπους με καρποφόρα δέντρα. Η πρώτη κατηγορία απέδιδε τον φόρο *haraci mukaseme*, ο οποίος καταβαλλόταν σε είδος και ήταν ίσος με το 1/5 της συγκομιδής. Σε περίπτωση που οι γαίες παρέμεναν ακαλλιέργητες ο ιδιοκτήτης απαλλασσόταν

¹⁶⁰ M. Greene, *Κρήτη ένας κοινός κόσμος*, ό.π., 77 & 90-91. Για τον 17^ο αιώνα και το πλαίσιο των αλλαγών βλ. S. Faroqhi, “Crisis and Change, 1590-1699”, στο H. İnalcık και D. Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Κέμπριτζ 1994, 531-544. H. İnalcık, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), 283-337.

¹⁶¹ E. Καραντζίκου - Π. Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου*, ό.π., 128. Οι γαίες αυτές αναφέρονται με τον όρο *haraci*, ο οποίος κατά τη χανεφικτική σχολή προσδιόριζε τις γαίες πλήρους κυριότητας. Βλ. M. Greene, “An Islamic Experiment?”, ό.π., 64-65.

¹⁶² M. Greene, “An Islamic Experiment?”, ό.π., 62. Σύμφωνα όμως με την Καραντζίκου και τη Φωτεινού, η χρονολογία του κανονισμού πιθανόν να τοποθετείται το 1671, καθώς πριν την καταχώριση για τους τελωνειακούς δασμούς βρίσκεται φερμάνι του 1671 που όριζε τη φορολογική υποχρέωση των μη μουσουλμάνων εμπόρων. Τα δύο αντίγραφα του κανονισμού που σώζονται σήμερα είναι, όπως αναφέραμε πιο πριν, αχρονολόγητα. Αυτό που βρίσκεται στο πρωθυπουργικό αρχείο της Κωνσταντινούπολης έχει εκδοθεί από τον Barkan και από τον Gülsoy και το έτερο έχει δημοσιευτεί από τον Σταυρινίδη (και σε εκτεταμένη περίληψη από τις Καραντζίκου-Φωτεινού).

από την φορολογική υποχρέωση, αν όμως αυτές απέδιδαν διπλή σοδειά, το οθωμανικό δημόσιο εισέπραττε δυο φορές τον φόρο. Η δεύτερη κατηγορία απέδιδε τον *harac-i mukataa*, έναν χρηματικό φόρο ύψους 10 ντιρχέμ¹⁶³ για κάθε τζερίπι γης. Όπως και στις καλλιεργήσιμες γαίες, ο ιδιοκτήτης έπρεπε να καταβάλλει διπλά τον φόρο αν έκανε συγκομιδή δύο φορές το χρόνο, αντιθέτως, αν εγκατέλειπε την καλλιέργειά τους δεν απαλλασσόταν από τη φορολογική υποχρέωση. Σε περίπτωση θανάτου του, οι γαίες μπορούσαν να διανεμηθούν στους κληρονόμους του σύμφωνα με τις διατάξεις του ιερού νόμου, ενώ σε περίπτωση που ο ιδιοκτήτης ήταν φυγάς ή δεν διέθετε τα μέσα για να τις καλλιεργήσει, τότε το δημόσιο τις παραχωρούσε σε άλλους ραγιάδες με καθεστώς αγροληψίας ή με εκμίσθωση.

Το οθωμανικό δημόσιο επίσης προχωρούσε στην κατάσχεση της γης εκείνων που είχαν συνεργαστεί, συλληφθεί ή καταφύγει στη βενετική πλευρά. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις ακόμα και προσήλυτοι μουσουλμάνοι έχαναν τα δικαιώματα επί της πατρικής τους περιουσίας, όταν οι οικογένειές τους είχαν καταφύγει στην πλευρά των Βενετών στη διάρκεια του πολέμου. Σε τέτοια περίπτωση, το κράτος προχωρούσε στην εκποίηση της κατασχεθείσας περιουσίας, την οποία μπορούσαν να αγοράσουν και χριστιανοί και μουσουλμάνοι¹⁶⁴. Το 1670, για παράδειγμα, ένας προσήλυτος στο ισλάμ επιχείρησε να ανακτήσει τον αμπελώνα του πατέρα του που βρισκόταν στην κατοχή ενός χριστιανού. Ο καδής δεν δέχθηκε το αίτημα του ενάγοντος με το επιχείρημα ότι η οικογένειά του είχε καταφύγει στους Βενετούς κατά τη διάρκεια του πολέμου¹⁶⁵.

Οι φόροι και ευρύτερα οι νομικές διατάξεις του κανουναμέ αφορούσαν όλους τους ιδιοκτήτες γης με την επιπλέον επιβάρυνση του κεφαλικού φόρου για τους μη μουσουλμάνους. Ο τελευταίος διαιρούνταν σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με την οικονομική επιφάνεια των ραγιάδων και κυμαινόταν σε 48 ντιρχέμ για τους εύπορους (ή 672 άσπρα (*akçe*) σύμφωνα με την ισοτιμία ένα ντιρχέμ προς 14 άσπρα που δίνει ο κανουναμές¹⁶⁶), 24 ντιρχέμ (ή 336 άσπρα) για αυτούς με μεσαίο εισόδημα και 12 ντιρχέμ (ή 168 άσπρα) για τους άπορους¹⁶⁷.

¹⁶³ Αραβικό ασημένιο νόμισμα, υποδιαίρεση του δηναρίου. Για την ισοτιμία του ντιρχέμ και τη σχέση του με το άσπρο βλ. Ε. Λιάτα, *Φλώρια δέκατέσσερα*, ό.π., 95-115. Σύμφωνα με τον κανουναμέ του 1670 ήταν ίσο με 14 άσπρα.

¹⁶⁴ M. Greene, "An Islamic Experiment?", ό.π., 74-76.

¹⁶⁵ Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Α', 295, αρ. 381.

¹⁶⁶ Ε. Καραντζίκου - Π. Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου*, ό.π., ν'-να'.

¹⁶⁷ Ε. Gülsoy, "Girit Eyaleti", ό.π., 191. Εντούτοις, τον Δεκέμβριο του 1671 διατάχθηκε να εισπραχθεί στο ναχιγέ Μυλοποτάμου το ποσό των 400 *akçe* από κάθε φορολογούμενο ως κεφαλικός φόρος, με την

Η αντιστοιχία του ντιρχέμ σε άσπρα δεν ήταν σταθερή καθώς αυτή ήταν διαφορετική ακόμα και σε μια περίοδο ενός ή δύο ετών. Στο αντίγραφο του κανουναμέ (1670/71) που βρίσκεται στα αρχεία της Κωνσταντινούπολης, ένα ντιρχέμ ήταν ίσο με 14 άσπρα, ενώ σε εκκλησιαστικό έγγραφο του 1675 που αναφέρεται στην απογραφή του 1670/71, μία μονή έπρεπε να καταβάλλει 120 άσπρα για κάθε ντονούμ αμπέλι και κήπο¹⁶⁸. Αν με βάση τον παραπάνω κανουναμέ η φορολογήσιμη αξία του ντονούμ ήταν 10 ντιρχέμ, τότε ένα ντιρχέμ ήταν ίσο με 12 άσπρα. Υπάρχει δηλαδή μια αναντιστοιχία μεταξύ του ύψους του φόρου που όριζε ο κανουναμέ με το φόρο που τελικά επιβλήθηκε, καθώς αναφερόμαστε στα πραγματικά στοιχεία της απογραφής του 1670.

Το εκκλησιαστικό έγγραφο του 1675, το οποίο θα δούμε πιο αναλυτικά παρακάτω, είναι πολύτιμο για την έρευνά μας για δύο λόγους. Καταδεικνύει το ακριβές ύψος του φόρου που έπρεπε η μονή να καταβάλλει σύμφωνα με την απογραφή του 1670/71 και καλύπτει ένα αναπάντητο μέχρι σήμερα ερώτημα για το τι περιλάμβανε ο κατ' αποκοπή φόρος (*maktu*) στην ίδια απογραφή¹⁶⁹. Το έγγραφο αναφέρει ότι «εις κάθε ντονούμ χωράφι τα απέκοψεν η βασιλεία άσπρα δεκαεπτά ήγουν 17, εις το αμπέλι και περιβόλι εις το κάθε ντονούμ άσπρα εκατόν είκοσι ήγουν 120 και εις ταις ελιές την κάθε μία ένα παρά ήγουν άσπρα τρία και εγινίκασι άσπρα...¹⁷⁰».

Φόρος σε <i>akçe</i> το 1670/71	Χωράφια	Αμπέλια	Περιβόλια	Ελιές
	17 <i>akçe</i>	120 <i>akçe</i>	120 <i>akçe</i>	3 <i>akçe</i>

Η πρώτη σημαντική διαπίστωση από τον παραπάνω πίνακα είναι ότι ο φόρος για τα «χωράφια» δεν είναι άλλος από τον χαράτς-ι μουκασεμέ, ο οποίος εδώ συμπεριλαμβάνεται στο μακτού ως χρηματικός φόρος¹⁷¹. Το έγγραφο συνεχίζει αναφέροντας ότι «εις το βάρος όπου ερίξασι απάνω εις τα ονόματα των καλογέρων ταχα δια χαράτζι άσπρα...και ακόμη άλλα άσπρα...δια την προσθήκη του μέτρου όπου τουρκικό τορα ψυφίζουσι. Και απόμινε νέτα η αποκοπή της Αγίας Μονής

προσθήκη άλλων 20 *akçe* για αμοιβή του φοροεισπράκτορα. Βλ. Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Α', 331, αρ. 415.

¹⁶⁸ Ν. Ψυλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 320-321.

¹⁶⁹ Ε. Καραντζίκου-Π. Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου*, ό.π., νβ' -νγ'.

¹⁷⁰ Ν. Ψυλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 320-321.

¹⁷¹ Η Greene επιβεβαιώνει την πρακτική αυτή φέροντας ως παράδειγμα την καταβολή του χαράτς-ι μουκασεμέ ως μακτού στο χωριό *Siya* Πεδιάδος. Βλ. Μ. Greene, "An Islamic Experiment?", ό.π., 71.

σοστά¹⁷² άσπρα...». Το μακτού δηλαδή, περιλάμβανε στην απογραφή του 1670 τέσσερα πράγματα: τον χαράτς-ι μουκασεμέ, τον χαράτς-ι μουκατά, τον κεφαλικό φόρο¹⁷³ και την επιβάρυνση για τη μετατροπή των βενετικών στα νέα οθωμανικά μέτρα (από μουζούρια σε ντονούμ και τζερίπια¹⁷⁴).

Οι φορολογικοί συντελεστές δεν ακολουθούσαν πάντα το ισχύον πλαίσιο που όριζε ο κανονισμός. Ο χαράτς-ι μουκασεμέ για τα ελαιόδεντρα οριζόταν στο 1/5 της συγκομιδής που στην πράξη αφορούσε πέντε «κοιλιά» ανά δέντρο. Ο συντελεστής όμως αυτός διπλασιάστηκε στο σαντζάκι του Ρεθύμνου όταν οι απογραφείς φορολόγησαν το 54% των ελαιόδεντρων (85,803 σε σύνολο 157,455) με δέκα «κοιλιά» ανά δέντρο, με το αιτιολογικό ότι είχαν πολύ καλή παραγωγή¹⁷⁵. Οι γαίες δε που παρήγαν δημητριακά και σιτηρά διαιρούνταν σε δύο κατηγορίες ανάλογα με την παραγωγικότητα του εδάφους, σ' αυτές με υψηλή (*tarla-ı â'lâ*) και μεσαία (*tarla-ı mutavassıt*) απόδοση. Ο φόρος για την πρώτη κατηγορία ανερχόταν σε πέντε «κοιλιά» ανά τζερίπι γης και η δεύτερη σε δύομισι «κοιλιά». Τα αμπέλια και οι δεντρόκηποι διαιρούνταν σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη αφορούσε τις δεντροκαλλιέργειες με υψηλή (*â'lâ*), μεσαία (*mutavassıt*) και χαμηλή (*ednâ*) απόδοση και ο χαράτς-ι μουκατά αντιστοιχούσε σε 120, 60 και 30 *akçe* αντιστοίχως¹⁷⁶.

Τρία χρόνια αργότερα, στα 1672, ο Μεχμέτ ο Δ' επέβαλε νέα φορολογική ρύθμιση στο νησί σύμφωνα με την οποία ο χαράτς-ι μουκασεμέ μειωνόταν από το 1/5 της συνολικής παραγωγής σε 1/7 και ο χαράτς-ι μουκατά από 140 κατά το θεωρητικό πλαίσιο του κανονισμού, σε 80 άσπρα¹⁷⁷.

¹⁷² Πιθανόν να αναφέρεται στα μη κίβδηλα νομίσματα. Δεν έχω εντοπίσει το λήμμα «σοστό» [σωστό] στα λεξικά της δημόσιας μεσαιωνικής γραμματείας με κάποια αντίστοιχη οικονομική έννοια.

¹⁷³ Ήδη από τον 17^ο αιώνα η Πύλη έδινε τη δυνατότητα σε χριστιανικές κοινότητες στην Ανατολία και Ρούμελη να καταβάλλουν τον κεφαλικό φόρο ως μακτού. βλ. H. İnalçık, "Military and Fiscal Transformation", ό.π., 334.

¹⁷⁴ Μουζούρι: Μέτρο επιφάνειας γης, περίπου ίσο με 400 τετραγωνικά μέτρα. Το ντονούμ αντιστοιχούσε σε 1000 τετραγωνικά μέτρα, ενώ το τζερίπι σύμφωνα με τον κανονισμό του 1670/71 ήταν ίσο με 60x60 πήχεις (1 πήχης κυμαινόταν από 58,15 έως 82,9 εκατοστά). Το «κοιλό» ήταν ίσο με 20-24 οκάδες (1 οκά ισοδυναμούσε με 1,282 χιλιόγραμμα). Για τα βενετικά και οθωμανικά μέτρα και σταθμά βλ. E. Καραντζίκου-Π. Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου*, ό.π., κζ'-κη'.

¹⁷⁵ E. Gülsoy, *Girit'in Fethi*, ό.π., 296. Σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο του κανονισμού ο φόρος καταβαλλόταν σε είδος. Στην πράξη όμως ο φόρος είχε εκχρηματιστεί : 5 «κοιλιά» αντιστοιχούσαν σε 3 *akçe*.

¹⁷⁶ Ό.π., 284-291.

¹⁷⁷ Γ. Σήφακα, «Το υπό των Τούρκων εισαχθέν εις Κρήτην φορολογικόν σύστημα», *E.E.K.Σ.*, Γ' (1940), 167.

Τα μοναστήρια των Χανίων στο αναλυτικό κατάστιχο του 1670/71

Ιδιαίτερος σημαντικά στοιχεία για τα ορθόδοξα μοναστήρια στο τέλος του κρητικού πολέμου μας προσφέρει η οθωμανική φορολογική απογραφή που διενεργήθηκε στα 1670/71 και η οποία κατάρτιζε τις φορολογικές υποχρεώσεις των υπηκόων στην Κρήτη¹⁷⁸. Σ' αντίθεση με την προγενέστερη απογραφή του 1650, αντικείμενο της εξεταζόμενης απογραφής αποτέλεσαν η κινητή και ακίνητη περιουσία, τα έσοδα από οποιαδήποτε οικονομική ενασχόληση, τα ζώα και το ανθρώπινο δυναμικό. Όπως και στην προγενέστερη απογραφή, αντιπροσωπεύονταν όλες οι περιφέρειες του νησιού με την καταγραφή των δεδομένων να γίνεται ανά επαρχία, με τα χωριά δηλαδή, τον πληθυσμό και τα εκκλησιαστικά ιδρύματα που αυτή περιλάμβανε. Η βασική διαφορά όμως συνίστατο στο ότι η απογραφή δεν είχε στόχο να εφαρμόσει το κλασικό τιμαριωτικό σύστημα όπου η γη ανήκε στο κράτος αλλά στο να υπολογίσει τα φορολογικά δεδομένα μέσα σε ένα νέο γαιοκτησιακό καθεστώς, στο οποίο οι ραγιάδες είχαν την πλήρη κυριότητα της γης. Για αυτό το λόγο στα 1670/71, σε αντίθεση με τα προγενέστερα αναλυτικά κατάστιχα, καταγράφονταν μόνο οι ιδιοκτήτες γης για τους οποίους οι απογραφείς προχωρούσαν σε μια αναλυτική καταγραφή των περιουσιακών τους στοιχείων¹⁷⁹.

Εξίσου σημαντική ήταν η προσπάθεια των οθωμανών απογραφέων να καθορίσουν την πρόσοδο συνολικά στο πλαίσιο του χωριού ή της μοναστικής κοινότητας με το φόρο να εισπράττεται κατ' αποκοπή (*maktu*). Η κατ' αποκοπή είσπραξη του φόρου αποτέλεσε όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα μια δικλείδα ασφαλείας για τους ραγιάδες απέναντι σε τυχόν υπερβολικές αξιώσεις των φοροεισπρακτόρων. Σε φερμάνι της 13^{ης} Οκτωβρίου του 1670 (3 *Cemaziyü' l-ahir* 1081), λίγους μήνες μετά τη δημοσίευση του νέου αναλυτικού κατάστιχου, ο σουλτάνος απαγόρευσε να γίνει εκ νέου καταμέτρηση της εκκλησιαστικής περιουσίας¹⁸⁰. Η απόφαση αυτή εξεδόθη μετά από προσφυγή των ηγούμενων των ορθόδοξων μοναστηριών που κατήγγειλαν την αυθαίρετη συμπεριφορά των δικαιούχων των φόρων να αμφισβητούν τα δεδομένα της απογραφής και να επιζητούν μεγαλύτερα ποσά από τα ήδη εγγεγραμμένα στο αναλυτικό κατάστιχο.

¹⁷⁸ Για την απογραφή βλ. M. Greene, *Κρήτη ένας κοινός κόσμος*, ό.π., 72-74.

¹⁷⁹ E. Kolovos, "Beyond 'Classical' Ottoman Defterology", ό.π., 216-217.

¹⁸⁰ N. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Β', 59, αρ. 614.

Τα μοναστήρια δεν περιλαμβάνονταν σε μια ξεχωριστή ενότητα στο οθωμανικό αναλυτικό κατάστιχο αλλά καταγράφονταν ξεχωριστά με κριτήριο τον τόπο εγκατάστασής τους, δηλαδή ανά ναχιγέ. Το κατάστιχο των Χανίων περιλάμβανε επτά μοναστήρια, τα οποία καταγράφηκαν ως εξής: Γινόταν πρώτα αναφορά στην ονομασία του μοναστηριού, ακολουθούσε ο τόπος όπου αυτό ήταν εγκατεστημένο, έπονταν τα ονόματα των μοναχών και του ηγουμένου που το στελέχωναν και διαδοχικώς τα πάσης φύσεως περιουσιακά του στοιχεία. Τα τελευταία αφορούσαν καλλιεργήσιμες κυρίως εκτάσεις (*tarla*), ελαιόδεντρα (*eşcâr-i zeytun*), αμπελώνες (*bâg*), κήπους (*bâğçe*) και μποστάνια (*bostan*) που απέφεραν κάποιο εισόδημα βάσει του οποίου υπολογιζόταν και αναγραφόταν στην τελευταία σειρά της δήλωσης ο κατ' αποκοπή φόρος, που στην προκειμένη περίπτωση προοριζόταν ως σουλτανικό χάσι (*hass-i hümayun*). Στο τέλος της καταχώρισης, ο απογραφέας έβαζε τη σφραγίδα της οικονομικής υπηρεσίας και την υπογραφή του που είχε ως εξής: «*Ο ταπεινός απογραφέας [Μεχμέτ ;] [Εφέντης ;]* ».

Ο απογραφέας προσδιόριζε την περιουσία των μοναστηριών στα γεωγραφικά όρια του χωριού, δηλώνοντας την ύπαρξη ή μη ναού σ' αυτά. Το να μη δηλώνονταν σε όλες τις περιπτώσεις οι ναοί στα διάφορα μετόχια μπορεί να οφειλόταν στην καταστροφή των ναών στη διάρκεια του πολέμου, στην ερήμωσή τους ή στην παράλειψη καταγραφής τους εκ μέρους του απογραφέα, από τη στιγμή που ο απώτερος στόχος του δεν ήταν η απογραφή των ναών. Δε σημαίνει όμως ότι και όλα τα μετόχια απαρτίζονταν από μία εκκλησία, καθώς αυτά μπορεί να περιλάμβαναν μόνο τη γαιοκτησία, ενώ στην προκειμένη περίπτωση ο απογραφέας δήλωνε και τα περιουσιακά στοιχεία που βρίσκονταν γύρω από τη μονή σε ξεχωριστή καταχώριση.

Τα δεδομένα του αναλυτικού κατάστιχου για τα μοναστήρια των Χανίων¹⁸¹

Το κατάστιχο των Χανίων περιλάμβανε επτά μοναστήρια, τέσσερα περισσότερα σε σχέση με την αντίστοιχη απογραφή του 1650. Τα πέντε εντοπίζονταν στο ναχιγέ των Χανίων και αφορούσαν την Αγία Τριάδα των Μουρτάρων, το Γουβερνέτο, τη Χρυσοπηγή, τον Άγιο Ελευθέριο και την Αγία Τριάδα-μετόχι του

¹⁸¹ Στο σημείο αυτό πρέπει να διατηρήσουμε μια επιφύλαξη για το αν τα δεδομένα του αναλυτικού κατάστιχου ανταποκρίνονται πλήρως στην πραγματικότητα, καθώς για λόγους σκοπιμότητας οι μοναχοί μπορεί να μη δήλωναν τα ακριβή περιουσιακά τους στοιχεία για να μειωθεί λ.χ. το ύψος της φορολογικής τους υποχρέωσης. Ως εκ τούτου είναι δεδομένο ότι η έρευνα περιορίζεται σε υποθέσεις όταν δεν υπάρχουν τρίτες πηγές για την εξακρίβωση των στοιχείων αυτών.

Σινά. Η Κίσσαμος περιλάμβανε το μοναστήρι της Γωνιάς και ο Αποκόρωνας τον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο, το γνωστό μετόχι της Πάτμου.

ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ	ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	ΜΕΤΟΧΙΑ	ΜΟΝΑΧΟΙ	ΦΟΡΟΣ
Αγία Τριάδα των Μουρτάρων	Χανιά	6	18	21321
Γουβερνέτο	Χανιά	10	18	18016
Χρυσοπηγή	Χανιά	9	17	15527
Γωνιά	Κίσσαμος	15	9	15100
Άγιος Ελευθέριος	Χανιά	1	2	6105
Άγιος Ιωάννης μετόχι Πάτμου	Αποκόρωνας	1	3	4500
Αγία Τριάδα μετόχι Σινά	Χανιά	4	4	3920
Σύνολο		46	71	84489

Εκ πρώτης όψεως δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε μια θεαματική αύξηση των μοναστηριακών ιδρυμάτων, ωστόσο πρέπει να επισημάνουμε την κατακόρυφη αύξηση των εκκλησιαστικών τους εξαρτημάτων και των λοιπών περιουσιακών τους στοιχείων (46 μετόχια). Ο Κρητικός Πόλεμος έχει ολοκληρωθεί και με την εγκαθίδρυση οργανωμένων πλέον δομών διοίκησης σε συνθήκες ειρήνης παρατηρούμε τα εξής:

Πρώτον, αυτά που εμφανίζονται είναι τα παλαιά ή εγκαταλελειμμένα εξαιτίας του πολέμου μοναστήρια, τα οποία έχουν στελεχωθεί από μοναχούς και επαναλειτουργούν. Τα επτά μοναστήρια είχαν καταγραφεί στη βενετική απογραφή του 1637, επομένως δεν αναφερόμαστε στη δημιουργία νέων ιδρυμάτων. Η Κίσσαμος και ο Αποκόρωνας αντιπροσωπεύονταν από τη μονή της Γωνιάς και τον Άγιο Ιωάννη αντίστοιχα, ενώ ο ναχιγές των Χανίων περιλάμβανε πέντε μοναστήρια, εκ των οποίων μόνο η Αγία Τριάδα και το Γουβερνέτο είχαν καταγραφεί στην προγενέστερη απογραφή του 1650. Η Χρυσοπηγή, ο Άγιος Ελευθέριος και το σιναϊτικό μετόχι της Αγίας Τριάδας επανέρχονται στο προσκήνιο πιθανόν τη δεκαετία του 1650, αν λάβουμε υπόψη μας ένα σιγίλιο του 1654 με το οποίο το μοναστήρι της Χρυσοπηγής γίνεται σταυροπηγιακό¹⁸².

Η ανακήρυξη της μονής σε σταυροπηγιακή το 1654 είναι η πιο σημαντική κατά τη γνώμη μου ένδειξη για να ορίσουμε μια ακριβή χρονολογία επαναλειτουργίας αυτού του ιδρύματος, μεταξύ του 1650 και του 1654, αλλά και για να

¹⁸² Ν. Τωμαδάκης, «Νέαι ειδήσεις περί της εκκλησίας της Κρήτης», ό.π., 35-38. Βλ. και σελ. 64 αυτής της εργασίας.

προσδιορίσουμε εν ολίγοις την περίοδο επαναλειτουργίας και των υπόλοιπων μοναστηριών. Ο Κρητικός Πόλεμος δεν έχει τελειώσει αλλά τα Χανιά έχουν εισέλθει σε μια πορεία ανασυγκρότησης με ένα πιο οργανωμένο σύστημα διακυβέρνησης. Επομένως, μπορούμε να βασιστούμε σ' αυτό το στοιχείο για να υποθέσουμε ότι, και μεν σύμφωνα με την απογραφή του 1670/71 η «ανάπτυξη» των μοναστηριών στο σαντζάκι των Χανίων σε σχέση με τα δεδομένα του 1650 επήλθε στο τέλος του κρητικού πολέμου, αλλά η επαναλειτουργία τους επήλθε στη διάρκειά του, ενώ συνεχίζονταν λοιπόν οι πολεμικές συγκρούσεις για την κατάληψη του Χάνδακα. Οι Οθωμανοί δε σκόπευαν να ολοκληρώσουν την κατάκτηση του νησιού και έπειτα να προχωρήσουν στην αποκατάσταση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής - μοναστηριακής τάξης αλλά όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν, στην περίπτωση μας ο τερματισμός των εχθροπραξιών στα Χανιά, προχωρούσαν στην σταδιακή ανασυγκρότηση και ενσωμάτωση των μοναστηριακών ιδρυμάτων στο δημοσιονομικό και διοικητικό ιστό του κράτους.

Δεύτερον, τα μοναστήρια είχαν τη δυνατότητα να αποκτούν έγγειο ιδιοκτησία ανεξαρτήτως κάποιου γεωγραφικού ή μη περιορισμού. Η έγγειος ιδιοκτησία περιλάμβανε την κατοχή γης, αμπελιών και ελαιόδεντρων, ωστόσο η πλειονότητα των μετοχιών περιλάμβανε επιπροσθέτως ναό. Η Αγία Τριάδα των Μουρτάρων, το Γουβερνέτο και η Χρυσοπηγή διατηρούσαν ορισμένα μετόχια τα οποία ήδη κατείχαν το 1637¹⁸³, ωστόσο τα περισσότερα πιθανόν να δημιουργήθηκαν μετά το 1650, καθώς δε συναντιούνται σε προγενέστερες απογραφές. Ο μεγάλος αριθμός των μετοχιών (46 συνολικά στον αριθμό) δεν προεξοφλεί βέβαια την οικονομική ανάπτυξη μιας μονής. Το μοναστήρι της Γωνιάς φέρεται να κατείχε δεκαπέντε μετόχια, εντούτοις η φορολογική του πρόσοδος ήταν κατά πολύ μικρότερη από την αντίστοιχη της Αγίας Τριάδος που κατείχε μόλις έξι μετόχια. Το Γουβερνέτο κατείχε δέκα μετόχια, εκ των οποίων τα μισά βρίσκονταν στο ναχιγέ της Κισσάμου, η Χρυσοπηγή διέθετε εννέα, η Αγία Τριάδα του Σινά τέσσερα και ακολουθούσαν ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και ο Άγιος Ελευθέριος με ένα μετόχι αντίστοιχα.

Τρίτο, το ύψος του φόρου με βάση τους νέους φορολογικούς συντελεστές του 1670/71 μας επιτρέπει να κατατάξουμε τα μοναστήρια σε μια ιεραρχική κλίμακα, όπως φαίνεται στον παραπάνω πίνακα, ανάλογα με το ποσό που το καθένα καλούνταν

¹⁸³ Το Γουβερνέτο κατείχε μετόχια στα Νοχιά και στο Καστέλι Κισσάμου αντίστοιχα, η Αγία Τριάδα στο Γαλαγκάδο Χανίων (Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμονας) και η Χρυσοπηγή στο Παλιόκαστρο Χανίων (Αγία Κυριακή - Άγιοι Παίδες). Βλ. σελ. 20-26 της αυτής εργασίας.

να καταβάλει. Αν θεωρήσουμε ότι ο κατ' αποκοπή φόρος ήταν ενδεικτικός της οικονομικής επιφάνειας ενός μοναστηριού, πρώτο ερχόταν το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας των Μουρτάρων, δεύτερο το Γουβερνέτο, τρίτο η Χρυσοπηγή, τέταρτο η Γωνιά και έπονταν ο Άγιος Ελευθέριος, ο Άγιος Ιωάννης και η Αγία Τριάδα του Σινά.

Σε σχέση με τις αντίστοιχες φορολογικές προσόδους του 1650, όπου η Αγία Τριάδα των Μουρτάρων και το Γουβερνέτο κατέβαλλαν 1100 και 1000 άσπρα αντίστοιχα, είκοσι χρόνια αργότερα πλήρωναν πολλαπλάσια ποσά: 21321 η Αγία Τριάδα και 18016 το Γουβερνέτο. Είμαστε επιφυλακτικοί για να προβούμε σε μια ασφαλή εκτίμηση για το αν η αύξηση αυτή ήταν πράγματι ενδεικτική της οικονομικής ανάπτυξης των παραπάνω ιδρυμάτων, καθώς πολλοί παράγοντες συντελούσαν στην οριστικοποίηση του φόρου. Σύμφωνα με τη σημείωση του 1666, τέσσερα χρόνια δηλαδή πριν την αλματώδη αύξηση του φόρου με τη νέα απογραφή, ο φόρος αυξήθηκε και για τα δύο μοναστήρια σε 1200 άσπρα. Είναι απίθανο τα μοναστήρια να απέκτησαν μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία στη διάρκεια των τεσσάρων ετών, από το 1666 μέχρι το 1670. Αυτό πρέπει να το αποδώσουμε στο γεγονός ότι η προσαρμογή του φόρου το 1666 προς τα πάνω κατά μόλις 100-200 άσπρα δεν έγινε με βάση τον επί τόπου έλεγχο των πραγματικών περιουσιακών στοιχείων από τους απογραφείς αλλά με την προσθήκη του «εθίμου των προβάτων», τιμαριωτικού φόρου προς το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο, κατά τη μετατροπή των μοναστηριών σε αυτοκρατορικά χάρσια. Τα μοναστήρια πιθανόν να είχαν αυξήσει τα περιουσιακά τους στοιχεία ήδη από τη δεκαετία του 1650 και 1660, ωστόσο αυτά συνέχιζαν να καταβάλλουν, όπως πολλές φορές έχουμε πει, το σταθερό ποσό του φόρου που είχε οριστεί με βάση τα παλαιά δεδομένα της απογραφής.

Με τη νέα απογραφή του 1670/71 οι φορολογικοί συντελεστές είχαν αλλάξει, το μακτού περιλάμβανε, εκτός από τους έγγειους και τον κεφαλικό φόρο, μια πρόσθετη επιβάρυνση για τη μετατροπή των παλαιών μέτρων σε οθωμανικά, ενώ δεν πρέπει να παραβλέψουμε και τη μεγάλη υποτίμηση του άσπρου που συνέβαλε στο να επέλθει η κατακόρυφη αύξηση του κατ' αποκοπή φόρου στα 1670/71. Η υποτίμηση δε του νομίσματος έπαιζε ρόλο στη διακύμανση του φόρου ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και σε άλλες μονές, όπως της μονής Ξηροποτάμου του Αγίου Όρους¹⁸⁴.

Τέταρτον, τα μοναστήρια στελεχώνονταν από μοναχούς σε βαθμό τέτοιο ώστε να καθίσταται βιώσιμη η λειτουργία τους. Δεν υπάρχουν δυστυχώς αντίστοιχα

¹⁸⁴ E. Kolovos, "Negotiating for State Protection", ό.π., 204.

αριθμητικά δεδομένα από την προγενέστερη οθωμανική απογραφή για να προβούμε σε μια συγκριτική μελέτη του έμφυχου δυναμικού. Αυτό που μπορούμε να παρατηρήσουμε από τα δεδομένα της απογραφής είναι ότι ο αριθμός των μοναχών φαίνεται ότι ακολουθεί την παραπάνω ιεραρχία των μοναστηριών. Το δύο πιο «πλούσια» μοναστήρια στελεχώνονταν από δεκαοκτώ μοναχούς, το τρίτο από δεκαεπτά και ακολουθούσαν τα επόμενα με εννέα, δύο, τρεις και τέσσερις μοναχούς.

Παρακάτω ακολουθεί μια αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων της απογραφής του 1670/71. Η συστηματική αξιολόγησή τους και δη των οικονομικών δεδομένων θα γίνει στο επόμενο κεφάλαιο συγκριτικά πάντα με τα δεδομένα των δύο προηγούμενων απογραφών.

α) Γδερνέττο¹⁸⁵: Παραλλαγή της ονομασίας Γουβερνέτο, το Γδερνέττο ή η μονή της Θεοτόκου στο ακρωτήριο Μελέχα Χανίων φαίνεται να διατηρεί με βάση την εξεταζόμενη απογραφή μια σταθερή παρουσία στα μοναστικά πράγματα των Χανίων από την ύστερη βενετική περίοδο μέχρι και το πέρασμα στη νέα τάξη πραγμάτων. Η μονή της Θεοτόκου, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, πιθανόν να αποτέλεσε μετά την άλωση των Χανίων έδρα του Νεόφυτου Πατελάρου, πρώτου ορθόδοξου μητροπολίτη Κρήτης¹⁸⁶, μέχρι το 1669, όταν εκείνος εγκαταστάθηκε στον Χάνδακα. Από τα πρώτα κιόλας χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας παραχωρήθηκε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, ενώ η μόνη επίσημη πηγή που μας πληροφορούσε μέχρι σήμερα για το μοναστήρι την περίοδο που εξετάζουμε ήταν ένα οθωμανικό έγγραφο του 1684¹⁸⁷. Το τελευταίο αναφερόταν στην ενέργεια ενός οθωμανού πασά να εισπράξει παράνομα 2.314 γρόσια από τέσσερα μοναστήρια, ένα εκ των οποίων ήταν και το εξεταζόμενο μοναστήρι. Τα υπόλοιπα τρία ήταν η Αγία Τριάδα των Μουρτάρων, η Χρυσοπηγή και η μονή της Γωνιάς.

Ηγούμενος της μονής στα 1670/71 φέρεται να ήταν ο μοναχός Μεθόδιος, κατά κόσμο Μανόλης Κονταχάρης του Κωνσταντίνου, τον οποίο πλαισίωσαν 18 μοναχοί. Αν κρίνουμε από τα κοσμικά ονόματα των υπόλοιπων μοναχών, αρκετοί πρέπει να είχαν σχέσεις συγγένειας μεταξύ τους, καθώς τρεις φέρουν το επίθετο Βασιλόπουλος και άλλοι τρεις το επίθετο Κεναρέας, τα οποία εντοπίζονται και στην

¹⁸⁵ Β.Ο.Α, ΤΤ 822, 79. Βλ. Παράρτημα, σ. 110-114.

¹⁸⁶ Ν. Ψυλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 210.

¹⁸⁷ Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Β', 199, αρ. 781.

απογραφή του 1637¹⁸⁸. Σύμφωνα με τα δεδομένα της καταχώρισης ακολουθούσαν μια σειρά άλλων επιθέτων, όπως του Βουντούλακα, του Βουράκη, του Μαντακάκη, του Γαλαναχάρη, του Ψαρού, του Συριανάτου, του Μεσαριάννη, του [Γαλάνη;], του Σταρλάτου και του Κουμπουράκη.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της ίδιας απογραφής το Γουβερνέτο κατείχε εννέα μετόχια με μεγάλη έγγειο περιουσία αποτελούμενη από χωράφια, ελαιόδεντρα, αμπέλια και δενδρόκηπους. Αν κρίνουμε από τη γεωγραφική κατανομή τους στο σαντζάκι των Χανίων, τα πέντε μετόχια εντοπίζονται στη διοικητική περιφέρεια της Κισσάμου, τρία στο ακρωτήριο Μελέχα και ένα στον κάμπο Χανίων. Η κατανομή αυτή ακολουθεί την παράδοση που θέλει το μοναστήρι του Γουβερνέτου να έχει σημαντικούς δεσμούς με την Κίσαμο ήδη από το 1637, όπου αρκετά μετόχια της, τέσσερα στα δέκα, βρίσκονταν στην παραπάνω περιοχή. Πιο συγκεκριμένα, κατείχε το μετόχι της Αγίας Μαρίνας στο χωριό Ξερολιές¹⁸⁹, τον Άγιο Νικόλαο στις Στέρνες¹⁹⁰ και τον Άγιο Παύλο στο χωριό Πυργοφυλασσόμενο¹⁹¹, όλα στο ακρωτήριο Μελέχα Χανίων, ενώ έξω από την πόλη των Χανίων κατείχε το μετόχι του Καλλέργη¹⁹² στο χωριό Μουρνιές. Στην Κίσαμο κατείχε μετόχια στο καστέλι Κισσάμου και στον Αστράτηγο, στο Καμαροκάστελο με τον ιερό ναό του Αγίου Αντωνίου¹⁹³, στο Σηρικάρι με τον ιερό ναό του Αγίου Ιωάννου¹⁹⁴, στο Παλιόκαστρο και στο Κριθάρι (Νοχιά)¹⁹⁵.

πίνακας (δεδομένα της απογραφής του 1670/71)

Μετόχια ¹⁹⁶	Χωράφια	Ελαιόδεντρα	Αμπέλια	Δενδρόκηποι
------------------------	---------	-------------	---------	-------------

¹⁸⁸ Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 375 & 378.

¹⁸⁹ Σήμερα σώζονται μόνο τα ερείπια του ναού και αμυδρές αγιογραφίες στο ονομαζόμενο μετόχι του Κουμαρέ. Το χωριό Ξερολιές πλησίον της Ι. Μ. Αγίας Τριάδας των Τζαγκαρολών ερημώθηκε ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

¹⁹⁰ Δηλώθηκε στην απογραφή του 1637, χωρίς εισοδήματα. Αποτελεί μέχρι και σήμερα μετόχι της μονής και έχει ανακαινισθεί. Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 345, αρ. 9.

¹⁹¹ Το μετόχι αυτό δεν σώζεται σήμερα. Η ονομασία του χωριού, άγνωστη σήμερα, εντοπίζεται και στην απογραφή του Τρίβαν. *Χρονικόν Αντωνίου Τριβάν*, μτφ. Γ. Πόρταλης, Χανιά 1930, 87.

¹⁹² Το μετόχι του Καλλέργη πιστεύω ότι πρέπει να συσχετίζεται με την οικογένεια των Καλλέργηδων, η οποία φέρεται να οικοδόμησε το ναό του Προφήτη Ηλία στο χωριό Μουρνιές. Ωστόσο, δεν μπορούμε με ασφάλεια να υποστηρίξουμε ότι στον ίδιο περίπου γεωγραφικό χώρο προσδιορίζεται το μετόχι του Καλλέργη, καθώς η ονομασία αυτή χρησιμοποιείται ευρέως και σε άλλες περιοχές των Χανίων, όπως στα ορεινά του νομού.

¹⁹³ Δηλώθηκε ως εκκλησία το 1637. Σήμερα αποτελεί ιδιωτική ιδιοκτησία. Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 366, αρ. 285.

¹⁹⁴ Ο ναός διατηρείται και υπάρχει στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της ενορίας του χωριού.

¹⁹⁵ Στην απογραφή του 1650 το Γουβερνέτο κατείχε στο χωριό αυτό 4 μετόχια.

¹⁹⁶ Για τη θέση των χωριών βλέπε: Στ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης*, Καστέλι Κισσάμου 339-402, Αστράτηγος 160, Ξερολιές 590, Πυργοφυλασσόμενο 669, Νοχιά 585, Παλιόκαστρο 600,

Καλλέργη (Μουρνιές)	35	176	-	2
Ξερολιές-Αγία Μαρίνα	50	826	17	-
Στέρνες-Άγιος Νικόλαος	49	-	-	-
Πυργοφυλασσόμενο-Άγιος Παύλος	24	90	-	1½
Καστέλι Κισσάμου και Αστράτηγος	72½	3	5½	-
Καμαροκάστελο-Άγιος Αντώνιος	26	6	6	-
Σηρικόρι-Άγιος Αντώνιος	2	49	2	-
Παλιόκαστρο Κισσάμου	44	204	2	-
Κριθάρι (Νοχιά)	2	-	5½	-
Περιουσία πλησίον της μονής	8	15	-	-
Σύνολο	302 ½	1354	32 ½	3 ½

Στα τελευταία χωριά δεν γίνεται αναφορά για εκκλησιαστικό εξάρτημα-ναό, κάτι όμως που δεν είναι απόλυτο, καθώς στην απογραφή του 1637 τόσο στα Νοχιά, όσο και στο Καστέλι Κισσάμου, η μονή είχε υπό τη δικαιοδοσία της δικούς της ναούς, τον Άγιο Ιωάννη τον Βαπτιστή (ο οποίος καταγράφεται και στην απογραφή του 1650) στην πρώτη και τη Θεοτόκο με τον Μιχαήλ Αρχάγγελο στη δεύτερη.

Στην πορεία μετάβασης από το 1637 μέχρι την πρώτη οθωμανική απογραφή του 1650 και εν συνεχεία μέχρι το τέλος του πολέμου στα 1669, το Γουβερνέτο παρουσίασε μια σταθερότητα σχετικά με τον αριθμό των δηλούμενων πάντα μετοχιών και των περιουσιακών του στοιχείων: δέκα μετόχια το 1637, τέσσερα το 1650 και δέκα το 1670/71. Από τη βενετική απογραφή διατηρήθηκαν μόνο τα δύο προαναφερθέντα μετόχια στα Νοχιά και στο Καστέλι Κισσάμου, ενώ από την απογραφή του 1650 το μοναστήρι συνέχιζε να κατέχει έγγειο περιουσία στα Νοχιά όχι όμως και τους τέσσερις ναούς (Άγιος Ιωάννης, Αγία Μαρίνα, Άγιος Γεώργιος και Άγιος Ιωάννης) για τους οποίους δεν γίνεται λόγος στο κατάστιχο του 1670/71.

Ο φόρος που καλούνταν να καταβάλλει στο κράτος ανερχόταν σε 18.026 άσπρα.

β) Αγία Τριάδα των Μουρτάρων¹⁹⁷: Δεύτερο κατά σειρά δήλωσης ήταν το μοναστήρι της Αγίας Τριάδος των Μουρτάρων, το οποίο φέρεται να υπαγόταν κατά την απογραφή στα χωριά Ξερολιές και Καλόρουμα. Οι Ξερολιές αποτελούσαν έναν μικρό οικισμό πλησίον του μοναστηριού που δε διατηρείται σήμερα, σε αντίθεση με

Μουρνιές 557-8 και Στέρνες 741. Το Καμαροκάστελο εντοπίζεται μόνο στην απογραφή του Τριβάν. Βλ. *Χρονικόν Αντωνίου Τριβάν*, ό.π., 86.

¹⁹⁷ Β.Ο.Α, ΤΤ 822, 79. Βλ. Παράρτημα, σ. 115-118.

τα Καλόρουμα που βρίσκονται στη δυτική πλευρά του ακρωτηρίου Μελέχα Χανίων. Η λήξη του πολέμου εγκαινίασε μια νέα περίοδο για το μοναστήρι το οποίο αύξησε τις πηγές εσόδων του. Το αναλυτικό κατάστιχο του 1670/71 κάνει λόγο για περιουσία πλησίον της μονής, για κατοχή 5 μετοχών και τη στελέχωση της μονής από 18 μοναχούς.

Υγούμενος της μονής ήταν ο Διονύσιος¹⁹⁸, κατά κόσμο Δημήτρης Μαγκανάρης του Γεωργίου, ενώ και σ' αυτό το μοναστήρι αρκετοί μοναχοί πρέπει να είχαν σχέσεις συγγένειας μεταξύ τους, καθώς πέντε άτομα έφεραν το επίθετο Γαλαναχάρης, ενώ τα επίθετα Σπαθάρης και Γαλατάς συναντιόνταν σε τέσσερις μοναχούς. Η ύπαρξη συγγενικών προσώπων μέσα στο ίδιο ίδρυμα γίνεται αντιληπτή και στα υπόλοιπα μοναστήρια. Οι υπόλοιπες καταχωρίσεις αναφέρονται στους μοναχούς [Θεριοκεφάλη;], Μεγαλοκονόμο, Μαχαιριώτη, Αστρονικόλα, Κουλαμέρη, Κακογιάννη, [Γαλατά;], Τζακάνδρο και Τσικαλαριάννη.

Σε σχέση με τις προγενέστερες απογραφές του 1637 και του 1650, η μονή βελτιώνει σημαντικά τη θέση της στην κατοχή μεγάλης ακίνητης περιουσίας, τόσο γύρω από την ίδια όσο και στα διάφορα μετόχια. Πλην της Αγίας Μονής και του Προφήτη Ηλία που βρίσκονταν στις Μουρνιές¹⁹⁹ και του Χριστού στα Τσικαλαριά²⁰⁰, λίγα χιλιόμετρα έξω από την πόλη των Χανίων, τα υπόλοιπα εξαρτήματα της Αγίας Τριάδας βρίσκονταν στο ακρωτήριο Μελέχα: ο Άγιος Παύλος στο χωριό Ξερολιές²⁰¹, ο Άγιος Δημήτριος στις Στέρνες²⁰² και ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμονας στο Γαλαγκάδο Ακρωτηρίου²⁰³.

πίνακας (δεδομένα της απογραφής του 167071)

Μετόχια ²⁰⁴	Χωράφια	Ελαιόδεντρα	Αμπέλια	Δενδρόκηποι
Ξερολιές-Άγιος Παύλος	10	15	17	-
Στέρνες-Άγιος Δημήτριος	49	-	-	-
Γαλαγκάδο-Άγιος Ιωάννης ο	38	100	-	-

¹⁹⁸ Είναι ο ίδιος που υπογράφει μεταξύ τριών προηγούμενων ένα έγγραφο του 1675 σχετικά με τη διεκδίκηση της Αγίας Μονής. Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 320-321.

¹⁹⁹ Η Αγία Μονή αποτελεί σήμερα μετόχι της Αγίας Λαύρας και ο Προφήτης Ηλίας υπάγεται στην ενοριακή δικαιοδοσία του χωριού Περιβόλια Χανίων.

²⁰⁰ Δε διατηρείται σήμερα. Στα όρια του χωριού βρίσκεται μονάχα ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος.

²⁰¹ Σώζεται μέχρι σήμερα ανακαινισμένο και εξακολουθεί να αποτελεί μετόχι της μονής. Βρίσκεται πλησίον του χωριού Χωραφάκια και φιλοξενεί τις παιδικές κατασκηνώσεις της οικείας μητρόπολης.

²⁰² Δηλώθηκε ως εκκλησία το 1637. Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και μονών», ό.π., 346, αρ. 11. Σήμερα υπάγεται στην ενορία του χωριού Στέρνες.

²⁰³ Αποτελεί μέχρι σήμερα μετόχι της μονής, δίπλα στο αεροδρόμιο Χανίων.

²⁰⁴ Για τη θέση των χωριών βλέπε: Στ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης*, Γαλαγκάδο 331, Ξερολιές 590, Τσικαλαριά 774, Μουρνιές 557-8 και Στέρνες 741.

Ελεήμονας				
Τσικαλαριά-Χριστός	20	55		-
Μουρνιές-Αγία Μονή & Προφήτης Ηλίας	120	554	12	2 & 1 μπιστόνι
Περιουσία πλησίον της μονής	60	1500	35	-
Σύνολο	297	2224	64	3

Από τα παραπάνω εξαρτήματα, μόνο ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμονας στο Γαλαγκάδο Ακρωτηρίου εντοπίζεται διαδοχικά στις απογραφές του 1637²⁰⁵ και του 1650 να αποτελεί μετόχι της μονής. Ο Άγιος Νικόλαος στο Φουρνόσχιμα και ο έτερος ναός του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα, σε αντιστοιχία με τις παραπάνω απογραφές, δε δηλώνονται στα 1670/71, ενώ ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για την Αγία Μονή και τον Προφήτη Ηλία. Η Αγία Μονή για την οποία θα αφιερώσουμε την τελευταία ενότητα του κεφαλαίου, ενώ αποτελούσε μετόχι της Αγίας Λαύρας, δηλώθηκε από την Αγία Τριάδα ως δικό της εξάρτημα, όμως λίγα χρόνια αργότερα θα αποδοθεί στην αγιορείτικη μονή. Από την άλλη πλευρά, ο Προφήτη Ηλίας το 1637 ήταν αυτόνομο μοναστήρι και όχι μετόχι²⁰⁶.

Ο φόρος που καλούνταν να καταβάλλει στο κράτος ανερχόταν σε 21.321 άσπρα.

γ) Άγιος Ελευθέριος²⁰⁷: Τρίτο κατά σειρά δήλωσης ήταν το μοναστήρι του Αγίου Ελευθερίου στις Μουρνιές, νότια του αστικού κέντρου των Χανίων. Στην απογραφή του 1637 ο Άγιος Ελευθέριος δεν ήταν μοναστήρι και δηλώθηκε από τον ιερομόναχο Ευθύμιο Ζουρίδη ως ιδιοκτησία του Μανόλη Μεσάργλιο²⁰⁸. Στα 1650 δεν καταγράφεται, ενώ στην απογραφή του 1670/71 στελεχωνόταν από δύο μοναχούς. Σε πατριαρχικό σιγίλιο του 1681, η μονή έγινε σταυροπηγιακή και μαζί με τα τρία μετόχια που φαίνεται να διατηρούσε συνενώθηκε με τη μονή της Χρυσοπηγής²⁰⁹.

Ηγούμενος της μονής στα 1670/71 ήταν ο μοναχός Αδάμιος, κατά κόσμο Σταμάτης [Ρόγιας;] και ο έτερος μοναχός φέρεται να ήταν ο Ευθύμιος, κατά κόσμο Σταμάτης Γλυγορόπουλος.

²⁰⁵ Μ. Χαϊρέτη, «Αι ορθόδοξαι μοναί», ό.π., 578.

²⁰⁶ Μ. Χαϊρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 349, αρ. 53.

²⁰⁷ Β.Ο.Α, ΤΤ 822, 79. Βλ. Παράρτημα, σ. 119.

²⁰⁸ Μ. Χαϊρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 350, αρ. 65.

²⁰⁹ Σ. Ξανθουδίδης, «Δουκικά διατάγματα», ό.π., 212-215.

Σύμφωνα με το κείμενο της απογραφής ο Άγιος Ελευθέριος δεν είχε υπό τη δικαιοδοσία του εκκλησιαστικά εξαρτήματα, αλλά κατείχε μια αξιόλογη περιουσία σε γη, αμπέλια και ελαιόδεντρα.

πίνακας (δεδομένα της απογραφής του 1670/71)

Μετόχια	Χωράφια	Ελαιόδεντρα	Αμπέλια	Δενδρόκηποι
Περιουσία πλησίον της μονής	85	360	25	1½

Το ύψος του κατ' αποκοπή φόρου που κλήθηκε να καταβάλλει ανερχόταν σε 6.105 άσπρα.

δ) Χρυσοπηγή²¹⁰: Τέταρτο κατά σειρά δήλωσης ήταν το μοναστήρι της Χρυσοπηγής (Ζωοδόχου Πηγής) στα Νεροκούρου. Το ομώνυμο μοναστήρι συμμετείχε ενεργά στις πολεμικές εχθροπραξίες του 1645. Ο ηγούμενος Φιλόθεος Σκούφος με 34 μοναχούς συμπολέμησε στο πλευρό των Βενετών, χωρίς όμως η πράξη αυτή να γίνει η αιτία για την καταστροφή του μοναστηριακού συγκροτήματος από τους Οθωμανούς²¹¹. Πιθανόν οι τελευταίοι να μη γνώριζαν για τη δράση των μοναχών. Η πρώτη μνεία για τη μονή γίνεται το 1654, όταν ο μητροπολίτης Κρήτης την παραχώρησε στον οικουμενικό πατριάρχη για να καταστεί σταυροπηγιακή²¹². Η υπαγωγή στο οικουμενικό πατριαρχείο όπως όλα δείχνουν βοήθησε αρκετά την ανασυγκρότηση του μοναστηριού, το οποίο σύμφωνα με την απογραφή του 1670/71 είχε δεκαεπτά μοναχούς, εννέα μετόχια και μεγάλη περιουσία. Η τελευταία επίσημη αναφορά τον 17^ο αιώνα εντοπίζεται στα 1681 όπου με πατριαρχικό σιγίλιο η μονή συνενώνεται με αυτή του Αγίου Ελευθερίου²¹³.

Η πορεία ανασυγκρότησης της μονής επισημαίνεται από την απογραφή του 1670/71 η οποία κατέγραφε έναν αξιόλογο, σε σχέση με τα υπόλοιπα μοναστήρια, αριθμό μοναχών που την απάρτιζαν. Ηγούμενος της μονής ήταν ο μοναχός Γρηγόριος, κατά κόσμο Γιώργος Μεγάλος του Τζάνε. Οι υπόλοιποι μοναχοί, δεκαεπτά στον αριθμό, είχαν τα εξής επίθετα: Αστραγιάννης, [Γιακουμής;] Κυριακόπουλος, Κανάρης, Τζοπάνης, Πενταράκης, Ιλυοκόμης, [Καρβούνης;], Κουμής, Περάκης, Καπράλος και Γριβαλάκης.

²¹⁰ Β.Ο.Α, ΤΤ 822, 80. Βλ. Παράρτημα, σ. 120-123.

²¹¹ Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 259-260· Κ. Μέρτζιος, «Νέαι Ειδήσεις περί Κρητών εκ των αρχείων της Βενετίας», *Κρητικά Χρονικά*, τ. Β' (1948), 274-276.

²¹² Ν. Τωμαδάκης, «Νέαι ειδήσεις», ό.π., 35-38.

²¹³ Σ. Ξανθουδίδης, «Δουκικά διατάγματα», ό.π., 211-215.

Η ανασυγκρότηση όμως της μονής αφορούσε και τη δημιουργία μετοχιών με έγγειο ιδιοκτησία στην περιφέρεια των Χανίων. Σύμφωνα με την εξεταζόμενη απογραφή, η μονή είχε υπό τη δικαιοδοσία της εννέα μετόχια, όλα στο ναχιγέ Χανίων: στο Θέρισσο, στα Χανιά [;], τον Άγιο Ιωάννη στα Νεροκούρου²¹⁴, την Αγία Κυριακή και τους Αγίους Παίδες στο Παλιόκαστρο (Ποτιστήρια)²¹⁵, στη Γαρίπα, στο Καστριδοχώρι, στις Μουρνιές, τον Άγιο Ιωάννη στον Βατόλακο²¹⁶ και τέλος ένα μετόχι πλησίον της μονής με δυσανάγνωστη ονομασία. Από τα παραπάνω μετόχια μόνο η Αγία Κυριακή και οι Άγιοι Παίδες προϋπήρχαν της βενετικής περιόδου²¹⁷, τα υπόλοιπα συστάθηκαν την περίοδο μεταξύ του 1650 και 1670/71.

πίνακας (δεδομένα της απογραφής του 1670/71)

Μετόχια ²¹⁸	Χωράφια	Ελαιόδεντρα	Αμπέλια	Δενδρόκηποι
Θέρισσο	6	-	-	-
Όρια των Χανίων [;]	129 ½	300	-	-
Νεροκούρου- Άγιος Ιωάννης	34	150	22	-
Παλιόκαστρο - Αγία Κυριακή & Άγιοι Παίδες	25	400	22	-
Μετόχι στα όρια της συνοικίας [;]	5	30	-	-
Γαρίπα	4	30	-	-
Καστριδοχώρι	4	6	-	-
Μουρνιές	15	58	-	-
Βατόλακος- Άγιος Ιωάννης	6	12	-	-
Σύνολο	228 ½	986	44	-

Το ύψος του κατ' αποκοπή φόρου που κλήθηκε να καταβάλλει ανερχόταν σε 15.527 άσπρα.

ε) **Αγία Τριάδα του Σινά²¹⁹**: Πέμπτο κατά σειρά δήλωσης ήταν το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας, μετόχι του Σινά στα Περιβόλια Χανίων. Όπως και κατά την

²¹⁴ Καταγράφεται στο κτηματολόγιο της μονής του 19^{ου} αιώνα. Σήμερα υπάγεται στην ενοριακή δικαιοδοσία του χωριού Νεροκούρου. Ευχαριστώ την ηγουμένη Θεοσέμνη για την άδεια να μελετήσω αυτή την πηγή.

²¹⁵ Αποτελούν μέχρι σήμερα μετόχια της μονής. Βλ. *Προσκυνητάριο Ι. Μ. Χρυσοπηγής*, ό.π., 103.

²¹⁶ Και αυτό το μετόχι φαίνεται να διατηρήθηκε στην κατοχή της μονής μέχρι τον 19^ο αιώνα σύμφωνα με το κτηματολόγιο της μονής.

²¹⁷ Μ. Χαϊρέτη, «Αι ορθόδοξαι μοναί», ό.π., 575.

²¹⁸ Για τη θέση των χωριών βλέπε: Στ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης*, Γαρίπα 16, Θέρισσο 304-305, Καστριδοχώρι 380, Νεροκούρου 580 και Μουρνιές 557-8.

²¹⁹ Β.Ο.Α, ΤΤ 822, 80. Βλ. Παράρτημα, σ. 124-125.

ύστερη βενετική περίοδο, οι αναφορές για το μοναστήρι της Αγίας Τριάδος Περιβολίων είναι περιορισμένες²²⁰. Σύμφωνα με την απογραφή του 1670/71, ηγούμενος της μονής ήταν ο μοναχός Μακάριος, κατά κόσμο Μανόλης Ραμογιάννης, που περιβαλλόταν από τρεις ακόμα μοναχούς.

Το μοναστήρι κατείχε τέσσερα μετόχια, όλα στο σαντζάκι των Χανίων. Αυτά κατανέμονταν στο χωριό Μεσαριανά, στο Θέρισσο, στο Πυργοφυλασσόμενο-Παλιόκαστρο και στις Μουρνιές²²¹.

πίνακας (δεδομένα της απογραφής του 1670/71)

Μετόχια	Χωράφια	Ελαιόδεντρα	Αμπέλια	Δενδρόκηποι
Μεσαριανά	50	200	-	2
Θέρισσο	1	4	5	-
Πυργοφυλασσόμενο / Παλιόκαστρο	12	33	1	-
Μουρνιές	15	41	-	-
Σύνολο	78	278	6	2

Το ύψος του κατ' αποκοπή φόρου που κλήθηκε να καταβάλλει ανερχόταν σε 3.920 άσπρα.

στ) Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος²²²: Έκτο κατά σειρά δήλωσης ήταν το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στον Στύλο Αποκορώνου. Η λήξη του πολέμου εγκαινίασε μια νέα περίοδο για το μετόχι της Πάτμου, το οποίο σύμφωνα με την απογραφή του 1650 είχε εγκαταλείψει το μοναστηριακό συγκρότημα στην αρχαία Απτέρα και με νέο όνομα είχε εγκατασταθεί μέσα στο ομώνυμο χωριό. Είκοσι χρόνια μετά, το μοναστήρι επανέρχεται στο προσκήνιο με την κανονική του ονομασία, ως Άγιος Ιωάννης και όχι ως Παναγία του Παλιόκαστρου, χωρίς όμως να είμαστε σε

²²⁰ Οι μόνες διαθέσιμες πηγές, πλην της απογραφής που έχουμε στα χέρια μας, αφορούν το οθωμανικό αρχείο του έτερου σιναϊτικού μετοχίου του Αγίου Ματθαίου στον Χάνδακα. Σύμφωνα με τον Μαρίνο Σαρηγιάννη, που έχει αναλάβει την αποδελτίωση και έκδοσή του, διασώζονται τα εξής έγγραφα για τα χρόνια που μελετάμε: πέντε *mülkname* (1670) της πώλησης του Αγίου Ματθαίου στον Δραγομάνο Παναγιώτη Νικουσίσο, ένα *berat* (1670) με φοροαπαλλαγές για το σιναϊτικό μετόχι των Αγίων Αποστόλων στο Ρίζο και ένα *hüccet* (1672) για δανεισμό μιας μουσουλμάνας από ένα μοναχό. Η μόνη άμεση αναφορά για το μετόχι της Αγίας Τριάδας εντοπίζεται στα 1843 και αναφέρεται στη φοροαπαλλαγή όλων των σιναϊτικών μετοχιών στην Κρήτη. Ευχαριστώ τον κ. Σαρηγιάννη για τις παραπάνω πληροφορίες. Βλέπε το υπό δημοσίευση άρθρο του ίδιου, «Το οθωμανικό αρχείο του σιναϊτικού μετοχίου στο Ηράκλειο».

²²¹ Το χωριό Μεσαριανά εντοπίζεται μόνο στην απογραφή του Τριβάν, όπως και το Πυργοφυλασσόμενο. Το τελευταίο απαντάται ως χωριό του Ακρωτηρίου, ενώ το Παλιόκαστρο βρίσκεται δυτικά της μονής. Πιθανόν οι ονομασίες αυτές να είναι ευρεία χρησιμοποιούμενες στο σαντζάκι των Χανίων. Βλ. *Χρονικόν Αντωνίου Τριβάν*, ό.π., 85. Για τα υπόλοιπα βλέπε υποσημείωση 217.

²²² Β.Ο.Α, ΤΤ 822, 169. Βλ. Παράρτημα, σ. 126-127.

θέση να γνωρίζουμε αν εγκαταστάθηκε ξανά στο χώρο της αρχαίας Απτέρας ή αν παρέμεινε μέσα στα όρια του χωριού. Η αμφιβολία αυτή έγκειται στο γεγονός ότι μέσα στο χωριό υπάρχει μια αντίστοιχη βυζαντινή εκκλησία προς τιμή του ίδιου Αγίου (Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος), γεγονός που δημιουργεί σύγχυση καθώς πολλοί επισκέπτες μέχρι σήμερα την ταυτίζουν με τον κεντρικό ναό του παλιού μοναστηριού. Αυτό όμως, μπορεί να οφείλεται στο ότι αγνοούν την ύπαρξη του μοναστηριακού συγκροτήματος στην αρχαία Απτέρα και στο ότι το μετόχι αυτό προσδιορίζεται στη βιβλιογραφία ως μετόχι του Στύλου²²³. Την περίοδο που εξετάζουμε, η αρχαία Απτέρα υπαγόταν στη διοικητική περιφέρεια του Στύλου, σήμερα όμως αποτελεί ξεχωριστή κοινότητα με το όνομα Μεγάλα Χωράφια.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του 1670/71 η μονή είχε ένα μοναχό, τον Γρηγόριο. Ο μοναχός αυτός δεν αναφέρεται ως ηγούμενος και το κοσμικό του όνομα είναι Γεώργιος Οικονόμος. Η λέξη «Οικονόμος» μπορεί να εκληφθεί τόσο ως επίθετο όσο και ως αξίωμα του επιστάτη ενός ναού ή μοναστηριού. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο μοναχός Γρηγόριος ήταν απεσταλμένος από το μοναστήρι της Πάτμου ως επιστάτης του πατριαρχικού μετοχιού για τη συγκεκριμένη εκείνη περίοδο.

Το μετόχι κατείχε περιουσία τόσο στο χωριό του Στύλου όσο και σε δύο άλλα μετόχια, στα Περιβόλια και στο χωριό Αμάρια Χανίων²²⁴.

πίνακας (δεδομένα της απογραφής του 1670/71)

Μετόχια	Χωράφια	Ελαιόδεντρα	Αμπέλια	Δενδρόκηποι
Στύλος	72	250	-	-
Περιβόλια	10	20	-	-
Αμάρια	38	-	-	-
Σύνολο	120	270	-	-

Σε σύγκριση με την προγενέστερη απογραφή του 1650, υπάρχουν σημαντικές αλλαγές στα μετόχια που το μοναστήρι κατέχει, καθώς στην πάροδο της εικοσαετίας τα μετόχια μειώνονται. Η μείωση αυτή είναι αριθμητική και δεν αφορά τα οικονομικά τους μεγέθη, κάτι που φαίνεται από το ύψος του κατ' αποκοπή φόρου που κλήθηκε να καταβάλει το 1670/71 και ο οποίος ανερχόταν σε 4.500 άσπρα. Αν και ο φορολογικός συντελεστής ήταν διαφορετικός το 1650 και δεν μπορεί να γίνει μια

²²³ Ν.Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 331.

²²⁴ Το χωριό Περιβόλια βρίσκεται στο ναχιγέ Χανίων, ενώ η ονομασία Αμάρια δεν ταυτίζεται με κάποιο χωριό.

ασφαλής σύγκριση μεταξύ των φορολογήσιμων ποσών, εντούτοις αν μείνουμε στα δεδομένα για το ύψος του φόρου, βλέπουμε ότι στα 1650 το μετόχι κατέβαλε 1320 άσπρα. Είκοσι χρόνια μετά, είχε λιγότερα μετόχια αλλά με μεγαλύτερη φορολογήσιμη αξία.

ζ) **Γωνιά**²²⁵: Έβδομο και τελευταίο κατά σειρά δήλωσης ήταν το μοναστήρι της Γωνιάς (Θεοτόκος Οδηγήτρια) στην Κίσσαμο, το οποίο σύμφωνα με την απογραφή του 1670/71 υπαγόταν στο λεγόμενο Λευκό Μοναστήρι «*manastir-i Gonya tabi' ak manastir*». Η ονομασία αυτή δεν είναι άγνωστη, καθώς έτσι προσδιόριζαν οι Οθωμανοί το συγκεκριμένο μοναστήρι της Θεοτόκου (*ak manastir*), σύμφωνα με ένα έγγραφο που χρονολογείται το 1684²²⁶.

Δεν υπάρχουν ασφαλή στοιχεία για να υποστηρίξουμε γιατί οι οθωμανοί απογραφείς έκαναν διάκριση μεταξύ της μονής Γωνιάς και του Λευκού Μοναστηριού, ούτε όμως πρέπει να αγνοήσουμε την περίπτωση να έχει κάνει λάθος ο ίδιος ο απογραφέας και ουσιαστικά ο προσδιορισμός «λευκό» να προσδιορίζει το ίδιο το μοναστήρι της Γωνιάς. Πιθανόν να ονομάστηκε έτσι από το χρώμα των εξωτερικών τοίχων, καθώς γκραβούρα που σχεδιάστηκε από ευρωπαϊό περιηγητή στις αρχές του 19^ο αιώνα, αν και δύο αιώνες αργότερα, δείχνει το μοναστήρι να είναι λευκό²²⁷.

Το μοναστήρι της Γωνιάς δεν είχε συμπεριληφθεί στην προγενέστερη απογραφή του 1650, κάτι που μπορεί να σχετιστεί με την απόβαση των οθωμανικών στρατευμάτων σ' εκείνο το σημείο και την αναγκαστική εγκατάλειψή του από τους μοναχούς. Η παρουσία και εγκατάσταση πολυάριθμων στρατιωτών είχε ήδη συντελέσει στο να εγκαταλειφθούν την ίδια περίοδο τόσο το μετόχι της Πάτμου στην αρχαία Απτέρα, αν ισχύει η υπόθεση που υποστηρίξαμε πιο πριν, όσο και η μονή της Αγίας Κυριακής στα Βλυχάδια. Στη μεν αρχαία Απτέρα, οι Οθωμανοί προχωρούσαν στην ανέγερση ενός φρουρίου (ιτζεδίν), ενώ στα Βλυχάδια (κοντά στα ανατολικά τείχη της πόλης), στρατοπέδευαν κατά την πολιορκία της πόλης των Χανίων.

Μια σημαντική αναφορά για τη μονή την περίοδο αυτή προέρχεται από ένα πατριαρχικό σιγίλιο του 1690, το οποίο ανέφερε ότι η Γωνιά είχε γίνει

²²⁵ Β.Ο.Α, ΤΤ 822, 273. Βλ. Παράρτημα, σ. 128-131.

²²⁶ Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Β', 199, αρ. 781.

²²⁷ R. Pashley, *Travels in Crete*, I, 26-29. Σύμφωνα με τον ηγούμενο της μονής, η λαϊκή παράδοση χρησιμοποιεί τον όρο «λευκό» για τη μονή της Γωνιάς, καθώς θαύματα που οι πιστοί ομολογούν στον ίδιο, συντελούνται στο «λευκό ή άσπρο σπίτι της Παναγίας».

σταυροπηγιακή ήδη από το 1662²²⁸. Αν και δεν μπορούμε να προβούμε σε ασφαλή συμπεράσματα, το παραπάνω σιγίλιο μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε την περίοδο επαναλειτουργίας της μονής τουλάχιστον στις αρχές περίπου της δεκαετίας του 1660. Πέντε χρόνια αργότερα, το 1665, συντάχθηκε ο κώδικας της μονής.

Σύμφωνα με την καταχώριση του 1670/71, η μονή της Γωνιάς βρισκόταν μεταξύ των χωριών Γριμπιλιχώρι, Αστράτηγος και Σκουτελώνας Κορνάρω που μέχρι και σήμερα καλύπτουν μια σημαντική έκταση στον κόλπο του Κολυμπαρίου. Σ' αυτήν, όπως θα δούμε παρακάτω, εντοπίζονται σημαντικά μετόχια, γι' αυτό πιθανόν ο απογραφέας προσδιόρισε τη θέση του μοναστηριού όχι στα όρια του πλησιέστερου χωριού (στο Γριμπιλιχώρι-σήμερα Γριμπιλιανά) αλλά στα όρια τριών.

Ηγούμενος του μοναστηριού στα 1670/71 φέρεται να είναι ο μοναχός Αμβρόσιος, κατά κόσμο Αλέξανδρος [Γιανουράς;]. Ο κτητορικός κώδικας της μονής αναφέρεται στην πράξη εκλογής του Αμβροσίου, τον οποίο όμως δηλώνει με το επίθετο Αβαδάκης²²⁹. Συνολικά η μονή απαρτιζόταν από 15 μοναχούς με τα εξής επίθετα: Διακόπουλος, Μικρός, Μεγαλοκονόμος, Βάκης, [Καρβάλας;] Κολυράς, Γρύλος, Ξαβάς, Ασάνης, Μελετιόπουλος και Πάρχος.

Σε σύγκριση με το 1637, όπου η μονή κατείχε μόλις τρία μετόχια²³⁰, στα 1670/71 είχε στη δικαιοδοσία της εννέα, με περιουσία μέσα στα όρια του ναχιγέ της Κισσάμου. Πιο συγκεκριμένα στη δικαιοδοσία της βρίσκονταν τα μετόχια του Αγίου Ιωάννη του Ερημίτη στα χωριά Σπηλιά και Δρακώνα²³¹, η Αγία Ειρήνη στο Γριμπιλιχώρι²³², ο Άγιος Αντώνιος και ο Άγιος Γεώργιος στο [Μεγάλο Πρόδρομο;], ο Άγιος Ιωάννης στο Βουλγάρω²³³ και ακίνητη περιουσία πλησίον του μοναστηριού, στο Σκουτελώνα Κορνάρω και Σκουτελώνα Καπέλω, στο Δαρμαροχώρι και στο Καστέλι Κισσάμου²³⁴.

²²⁸ Α. Λελεδάκης, «Περί της εν τη επαρχία Κισσάμου», ό.π., 20· Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 594.

²²⁹ Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 594.

²³⁰ Αυτά ήταν ο Άγιος Αντώνιος στην Γρα Ελιά [Γρα Κερά], η Αγία Ειρήνη και ο Άγιος Αντώνιος στη Γωνιά. Βλ. Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών», ό.π., 353, αρ. 106 & 356, αρ. 137.

²³¹ Ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης το 1637 είχε δηλωθεί ως αυτόνομο μοναστήρι. βλ. Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών», ό.π., 365, αρ. 266. Στα 1650 ήταν μετόχι του Γουβερνέτου. Σήμερα υπάγεται στην ενορία του χωριού Σπηλιά.

²³² Διατηρείται μέχρι σήμερα ως μετόχι της Γωνιάς.

²³³ Σήμερα υπάγεται στην ενορία του χωριού Βουλγάρω.

²³⁴ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του ηγουμένου, τα μετόχια στον Σκουτελώνα Κορνάρω, Καπέλω και στο Δαρμαροχώρι πωλήθηκαν στη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα. Την ύπαρξή τους αναφέρει και ο κώδικας της μονής.

πίνακας (δεδομένα της απογραφής του 1670/71)

Μετόχια ²³⁵	Χωράφια	Ελαιόδεντρα	Αμπέλια	Δενδρόκηποι
Στα σύνορα του μοναστηριού	25	25	4 ½	1
Σπηλιά& Δρακώνα - Άγιος Ιωάννης	23½	240	13	-
Σκουτελώνας Κορνάρων	4	-	-	-
Σκουτελώνας Καπέλων	-	-	12 ½	-
Γριμπλιχώρι - Αγία Ειρήνη	27 ½	162	7	-
Δαρμαροχώρι	5	71	½	-
[Μεγάλος Πρόδρομος;] - Άγιος Αντώνιος & Άγιος Γεώργιος	60	-	-	-
Βουλγάρω - Άγιος Ιωάννης	43	180	8½	-
Καστέλι Κισσάμου	13½	-	-	-
Σύνολο	201 ½	678	46	1

Σύμφωνα με την Χαιρέτη, το 1637 η μονή κατείχε τρία μετόχια, τον Άγιο Αντώνιο στην τοποθεσία Γρα Ελιά «*Agrolea*», που κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται με την Γρα Κερά, την Αγία Ειρήνη, η οποία εντοπίζεται στην απογραφή του 1670/71 και τον Άγιο Αντώνιο στη Γωνιά. Το χωριό Πρόδρομος ταυτίζεται κατά μία άποψη με το χωριό Δελιανά Κισσάμου, στο οποίο όμως δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη ναών του Αγίου Αντωνίου και Αγίου Γεωργίου. Κατά δεύτερη άποψη, σύμφωνα με τον Μιχάλη Ανδριανάκη, ο όρος Μεγάλος Πρόδρομος πιθανόν να αναφέρεται στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο και πιο συγκεκριμένα, ίσως προσδιορίζει την ευρύτερη περιοχή του Γκιώνα Κισσάμου, στην οποία βρίσκεται ο ονομαστός ναός του Προδρόμου. Από την άλλη, ο Άγιος Αντώνιος στη Γρα Κερά δεν καταγράφεται, παρόλο που σε σιγίλιο του 1690 εξακολουθεί να αποτελεί μετόχι της Γωνιάς. Εκεί αναφέρεται ως «Θεοτόκος Γρα και Ρα». Για πιο λόγο δόθηκε άλλη ονομασία δεν γνωρίζουμε, ωστόσο ο Ξανθουδίδης, παρά τις αντιρρήσεις νεότερων ιστορικών, αποδίδει το μετόχι αυτό προς τιμή του Αγίου Αντωνίου²³⁶.

Το ύψος του κατ' αποκοπή φόρου που κλήθηκε να καταβάλλει ανερχόταν σε 15.100 άσπρα.

²³⁵ Για τη θέση των χωριών βλέπε: Στ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης*, Καστέλι Κισσάμου 339-402, Δρακώνα 255, Βουλγάρω 199, Σκουτελώνας (Κορνάρω και Καπέλω) 728 και Μεγάλος Πρόδρομος 663. Τα χωριά Γριμπλιανά και Δρακώνα εντοπίζονται μόνο στην απογραφή του Τριβάν. Βλ. *Χρονικόν Αντωνίου Τριβάν*, ό.π., 86.

²³⁶ Ν. Ψυλλάκης, *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 584-585.

3. Η Μονή του Σαρακηνού (Αγία Μονή): το σκηνικό της αντιπαράθεσης δύο μονών, της Αγίας Τριάδας Χανίων και της Αγίας Λαύρας του Αγίου Όρους, μέσα από την απογραφή του 1670/71

Στο οθωμανικό κατάστιχο του 1670/71, κάτω από δήλωση των περιουσιακών στοιχείων της Αγίας Μονής και του Αγίου Ηλίου που αποτελούσαν μετόχια της Αγίας Τριάδας των Μουρτάρων υπάρχει μία και μοναδική σημείωση, μεταγενέστερη όπως φαίνεται από την ημερομηνία καταχώρισής της, που την τοποθετεί τον Ιούνιο του 1687 (*Receb ül-mürecceb* 1098)²³⁷. Η σημείωση αυτή φωτίζει μια περίοδο έντονων διενέξεων μεταξύ της παραπάνω μονής και της αγιορείτικης Λαύρας για το ιδιοκτησιακό καθεστώς του μοναστηριού της Θεοτόκου, αλλιώς Αγία Μονή ή μονή του Σαρακηνού στις Μουρνιές Χανίων, που και οι δύο το διεκδικούσαν ως μετόχους. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στην απόφαση των οθωμανικών αρχών να διορθώσουν το κατάστιχο και να αφαιρέσουν από τα δηλωθέντα εκκλησιαστικά εξαρτήματα της Αγίας Τριάδας το μετόχι της Αγίας Μονής. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, η παρέμβαση των αρχών έγινε μετά από καταγγελία των μοναχών της Αγίας Λαύρας, οι οποίοι προσκομίζοντας αποδεικτικά στοιχεία κατηγόρησαν την Αγία Τριάδα ότι παράνομα συμπεριέλαβε το μετόχι και την πρόσοδο του στα περιουσιακά της στοιχεία κατά την απογραφή του 1670/71.

Για την καλύτερη ερμηνεία της παραπάνω σημείωσης είναι αναγκαίο να ανατρέξουμε πρώτα στις διαθέσιμες εκκλησιαστικές πηγές, οι οποίες αποτυπώνουν με σαφήνεια την εξέλιξη αυτής της διαμάχης, από τους δικαστικούς αγώνες μέχρι και τον τελικό συμβιβασμό²³⁸:

Σύμφωνα με αυτές, πριν από την έναρξη του Κρητικού Πολέμου η μονή αποτελούσε ιδιοκτησία της οικογένειας των Βιτάληδων, οι οποίοι είχαν ορίσει ως επίτροπο τον Μιχαήλ Σκανδάλη. Μετά την κατάληψη των Χανίων, ο Σκανδάλης αφού ανέλαβε και κέρδισε έναν πολυδάπανο δικαστικό αγώνα εναντίον ενός Αγά που είχε δημεύσει τη μονή, αφιέρωσε τη μονή στην Αγία Λαύρα με δωρητήριο έγγραφο στα 1656. Η αφιέρωση όμως αυτή αμφισβητήθηκε από την Αγία Τριάδα των

²³⁷ Β.Ο.Α, ΤΤ 822, 79. Βλ. Παράρτημα, σ. 132-133.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η ύπαρξη αυτής της σημείωσης 16 χρόνια μετά τη σύνταξη του αναλυτικού κατάστιχου δηλώνει ότι τα κατάστιχα αυτά είχαν χρηστική αξία μέσα στην επόμενη 15ετία τουλάχιστον.

²³⁸ Ν. Τομαδάκης, «Πατριαρχικόν γράμμα περί της Αγίας Μονής», ό.π., 318-326· του ίδιου, *Ιστορία της εκκλησίας της Κρήτης*, ό.π., 273-279· Έγγραφα από το αρχείο της Μεγίστης Λαύρας που δημοσιεύει ο Ν. Ψιλάκης στο *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 317-322· Π. Μαρκεντάκης, *Η Αγία Μονή του Σαρακηνού*, ό.π., 67-80.

Μουρτάρων με το επιχείρημα ότι στη διάρκεια των εχθροπραξιών ο Σκανδάλης είχε παραχωρήσει τη μονή στην Αγία Τριάδα για προστασία «δι' ον καιρόν όπου ήταν το σεφέρι», για όσο δηλαδή καιρό διαρκούσε ο πόλεμος. Η Αγία Τριάδα δεν αποδέχθηκε την αλλαγή κυριότητας και παρά την επέμβαση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στα 1659 περιέλαβε στη φορολογική απογραφή του 1670/71 το φόρο που έπρεπε να καταβάλει η Αγία Μονή στο φόρο του δικού της μοναστηριού. Μετά από δικαστικούς αγώνες στο οθωμανικό ιεροδικείο, οι δύο μονές θα φτάσουν σε συμβιβασμό στα 1674 και 1675, σύμφωνα με τον οποίο η Αγία Τριάδα θα επέστρεφε το μετόχι στην Αγία Λαύρα και η τελευταία θα αναλάμβανε με τη σειρά της τις φορολογικές υποχρεώσεις που αυτό συνεπαγόταν. Με πατριαρχικό σιγίλιο στα 1679, το μετόχι θα αναγνωρισθεί και επίσημα ως κτήμα της αγιορείτικης μονής, ενώ η λήξη της πολυετούς διαμάχης θα επέλθει οριστικά στα 1687. Η τελική συμφωνία κατοχύρωνε οριστικά την Αγία Μονή στην Αγία Λαύρα, ενώ προέβλεπε και την υποχρέωση των μοναχών της Αγίας Τριάδας να καταβάλουν αποζημίωση 200 ριαλίων²³⁹ για την κατοχή και εκμετάλλευση των περιουσιακών στοιχείων του λαυριώτικου μετοχιού.

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η παραπάνω σημείωση από υπάλληλο της οικονομικής υπηρεσίας, ο οποίος επιχειρεί να διαχωρίσει το φόρο αυτού του μετοχιού από τον κατ' αποκοπή φόρο της Αγίας Τριάδας. Εξιστορεί την πορεία των γεγονότων, από την υποβολή αγωγής των Λαυριωτών μοναχών μέχρι την υπερασπιστική τους γραμμή και τη δικαίωσή τους από τους υψηλόβαθμους οθωμανούς αξιωματούχους. Σε αυτά τα σημεία θα εστιάσουμε την προσοχή μας.

Το πρώτο σημείο που εφιστά την προσοχή μας είναι το επιχείρημα των Λαυριωτών μοναχών ότι κατείχαν και νέμονταν το μετόχι της Αγίας Μονής τόσο πριν, όσο και μετά την οθωμανική κατάκτηση. Πράγματι, το 1656 ο επίτροπος Σκανδάλης αφιέρωσε το εξεταζόμενο μετόχι στην Αγία Λαύρα και όχι σε κάποιο άλλο χανιώτικο μοναστήρι, γεγονός που επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το αγιορείτικο μοναστήρι πρέπει από παλιά να είχε κάποια σχέση με αυτό το μετόχι. Ένα εκκλησιαστικό έγγραφο του 1729 από το αρχείο της Αγίας Λαύρας που περιγράφει την πορεία επανάκτησης της Αγίας Μονής αναφέρει ότι 150 χρόνια πριν, το 1579 δηλαδή, δύο από τους τρεις ιδιοκτήτες του μετοχιού δώρισαν το μετόχι στην Αγία

²³⁹ Ισπανικό αργυρό νόμισμα, αντιστοιχούσε περίπου σε 110 *akçe* το 1668. βλ. Ş. Pamuk, “Money in the Ottoman Empire, 1326-1914”, ό.π., 326-328. Σε διάταγμα του 1671 για τον κεφαλικό φόρο του Μυλοποτάμου, το ριγιάλ γρόσι υπολογιζόταν σε 98 άσπρα. Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Α', αρ. 415.

Λαύρα²⁴⁰. Ο τρίτος ιδιοκτήτης μη γνωρίζοντας την παραπάνω ενέργεια άφησε το μερίδιό του στην οικογένεια των Βιτάληδων, οι οποίοι αυθαίρετα έγιναν κάτοχοι ολόκληρης της Αγίας Μονής. Με αυτό τον τρόπο ο συντάκτης του εγγράφου, πιθανόν μοναχός της ίδιας μονής, εξηγεί γιατί η Αγία Λαύρα δεν εκμεταλλευόταν πριν από τον Κρητικό Πόλεμο το παραπάνω μετόχι. Αν υποθέσουμε ότι οι μοναχοί της Αγίας Λαύρας προσκόμισαν αποδεικτικά στοιχεία στους Οθωμανούς για το παραπάνω επιχείρημά τους και κατά συνέπεια δικαιώθηκαν από το ιεροδικείο, τότε το έγγραφο του 1729 απηχεί την αλήθεια, ότι δηλαδή η Αγία Λαύρα ήταν ο νόμιμος κάτοχος της Αγίας Μονής πριν από την οθωμανική κατάκτηση.

Ένα δεύτερο στοιχείο είναι η καταβολή του κατ' αποκοπή φόρου ύψους 5.151 άσπρα προς το οθωμανικό ταμείο. Πράγματι, με βάση τη φορολογήσιμη αξία των περιουσιακών στοιχείων της μονής, τόσο ήταν το ύψος του φόρου στην απογραφή του 1670/71 για την Αγία Μονή. Σύμφωνα με τη συμφωνία του 1675, η Αγία Τριάδα, αφού αφαίρεσε κάποια περιουσιακά στοιχεία που ανήκαν στον Προφήτη Ηλία, άφησε στην κυριότητα της Αγίας Μονής τα εξής²⁴¹:

Περιουσία	Έκταση σε ντονούμ	Φόρος ανά ντονούμ	Σύνολο σε άσπρα
χωράφια	110	17	1870
δενδρόκηποι	2	120	240
αμπέλια	10	120	1200
ελιές	537	3	1611
			Σύνολο 4921

Επιπλέον του ποσού αυτού, οι Οθωμανοί απογραφείς πρόσθεσαν άλλα 200 άσπρα «διά χαράτζι» και άλλα 30 «δια την προσθήκη του μέτρου όπου τουρκικό τορα ψυφίζουσι», για την προσαρμογή δηλαδή της φορολογήσιμης έκτασης από τα βενετικά μουζούρια στα τουρκικά μέτρα ντονούμ και τζερίμπ²⁴². Επομένως $4.921 + 230 = 5.151$ άσπρα.

Ο φόρος αυτός πιθανόν να καταβλήθηκε από την Αγία Λαύρα στα 1674, όπως αποδεικνύει το κείμενο της συμφωνίας μεταξύ των δύο μοναστηριών που σώζεται μέχρι σήμερα. Καθώς όμως η καταβολή του συγκεκριμένου αυτού φόρου χρησιμοποιήθηκε από την Αγία Λαύρα ως επιχείρημα για να λάβει την κυριότητα του

²⁴⁰ Ν. Τωμαδάκης, «Πατριαρχικόν γράμμα περί της Αγίας Μονής», ό.π., 325-326.

²⁴¹ Βλ. το έγγραφο από το αρχείο της Μεγίστης Λαύρας το οποίο δημοσιεύει ο Ν. Ψιλάκης στο *Μοναστήρια και Ερημητήρια*, ό.π., 320-321.

²⁴² Ό.π., 320-321.

μετοχιού, μας οδηγεί στη σκέψη ότι οι μοναχοί της Αγίας Τριάδας παρέκαμψαν την ενδιάμεση συμφωνία του 1674 και εξακολούθουσαν να διεκδικούν την κυριότητα του μοναστηριού. Πράγματι, η διαπίστωση αυτή ενισχύεται από την εμπλοκή του πατριάρχη στη διαμάχη με την αποστολή σιγιλίου υπέρ της Αγίας Λαύρας στα 1679 και τον τελικό συμβιβασμό που έλαβε χώρα στα 1687²⁴³. Επομένως, το δεύτερο στοιχείο που κρατάμε από την οθωμανική σημείωση είναι ότι, παρόλο που οι Λαυριώτες μοναχοί κατέβαλαν το φόρο του μετοχιού μετά από συμφωνία με την Αγία Τριάδα, η τελευταία εξακολούθουσε να διεκδικεί την κυριότητά του.

Όσον αφορά τη διαδικασία που ακολουθούσαν οι οθωμανικές αρχές για τη διερεύνηση μιας υπόθεσης, παρατηρούμε ότι οι μοναχοί της Αγίας Λαύρας προσκόμισαν σ' αυτές ένα χοτζέτι που επισήμαινε ότι πράγματι οι αγιορείτες μοναχοί είχαν καταβάλει τον κατ' αποκοπή φόρο των 5.151 *akçe*, τον οποίο η Αγία Τριάδα είχε εγγράψει ως δικό της στο αναλυτικό κατάστιχο. Έπειτα, οι αρμόδιοι αξιωματούχοι και υπάλληλοι ανέτρεξαν στα αναλυτικά και περιληπτικά κατάστιχα, για να εξακριβώσουν, αν όντως, και όπως πράγματι έγινε, οι αγιοτριαδίτες είχαν παράνομα εγγράψει το φόρο της Αγίας Μονής στο φόρο του δικού τους μοναστηριού με σκοπό να θεωρηθούν οι νόμιμοι κάτοχοί του. Μετά απ' αυτό, οι αρχές δέχθηκαν την ακρίβεια των επιχειρημάτων των εναγόντων και γνωμοδότησαν υπέρ της Αγίας Λαύρας.

Τέλος, ένα από τα πλέον σημαντικά στοιχεία της παραπάνω σημείωσης είναι η χρονολογία καταχώρισής της στο φορολογικό κατάστιχο, που σύμφωνα με τη δήλωση έγινε στα 1687²⁴⁴. Τη χρονιά αυτή, όχι μόνο έφτασαν στον τελικό συμβιβασμό τα δύο μοναστήρια αλλά η Αγία Τριάδα υποχρεώθηκε να καταβάλει και αποζημίωση 200 ριαλίων για την παράνομη εκμετάλλευση της Αγίας Μονής²⁴⁵. Κάτω από ποιες συνθήκες η Αγία Τριάδα υποχρεώθηκε να αποδεχθεί την υπέρογκη αυτή αποζημίωση τη στιγμή που παρά τις επίσημες συμφωνίες και τις πατριαρχικές παραινέσεις διεκδικούσε σθεναρά το μετόχι δε γνωρίζουμε. Το σημαντικό όμως είναι ότι προηγήθηκε η απόφαση των οθωμανικών αρχών εις βάρος της Αγίας Τριάδας και έπειτα ακολούθησε η συμφωνία του τελικού συμβιβασμού μεταξύ των δύο μονών.

²⁴³ Ν. Τωμαδάκης, *Ιστορία της εκκλησίας της Κρήτης*, ό.π., 273-279.

²⁴⁴ Η απόφαση καταχωρήθηκε στο κατάστιχο του καδή Ηρακλείου. Λόγω φθοράς του κώδικα σώζεται αποσπασματικά και τοποθετείται χρονικά στις 2 Οκτωβρίου του 1686 (*15 Zi'l-kade 1097*). Βλ. Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Β', 285-286, αρ. 905.

²⁴⁵ Ν. Τωμαδάκης, *Ιστορία της εκκλησίας της Κρήτης*, ό.π., 276-279.

Στο κείμενο του συμβιβασμού αναφερόταν ρητώς ότι «...εγνωμοδότησεν ακόμη και η υψηλότης του (Ζουλουφικάρ Πασάς, μέγας βεζίρης της Κρήτης) δίδων και επικυρών τους αυτούς ορισμούς του Αγιολαυριώτη, έδωσε την κυριότητα του αυτού μοναστηριού της Αγίας Μονής» Το σημείο αυτό είναι σημαντικό, καθώς ερμηνεύει τη στάση των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων να προστρέχουν στις οθωμανικές αρχές και μόνο μετά την εκδίκαση της απόφασης να προχωρούν ηθελημένα και μη στον τελικό συμβιβασμό, στην αποδοχή με άλλα λόγια της απόφασης του δικαστηρίου.

Ουσιαστικά, χρειάστηκαν περισσότερα από 30 χρόνια διενέξεων (1656-1687) για να επέλθει η ηρεμία γύρω από το μοναστήρι της Παναγίας στον εύφορο κάμπο των Χανίων. Δεν πρέπει να παραβλέψουμε τη μεγάλη για τα δεδομένα της εποχής περιουσία του συγκεκριμένου μετοχιού που κατείχε σχεδόν τα περισσότερα ελαιόδεντρα και τη μεγαλύτερη έκταση καλλιεργήσιμης γης από οποιοδήποτε άλλο μετόχι της Αγίας Τριάδας (120 τζερίπια γης και 550 ελαιόδεντρα) και που σε όρους φορολογήσιμης κλίμακας, αντιστοιχούσε στο 1/4 του συνολικού φόρου της Αγίας Τριάδας (5.151 από τα 21.321 άσπρα).

Κεφάλαιο Γ: Πτυχές του οικονομικού και κοινωνικού βίου των ορθόδοξων μοναστηριών στη διάρκεια και στο τέλος του Κρητικού Πολέμου

Η λήξη του πολέμου και η ένταξη της Κρήτης στο νέο σύστημα γαιοκτησίας δημιούργησαν όπως είδαμε νέα δεδομένα στην κατοχή και χρήση της γης από τα ορθόδοξα μοναστήρια. Τα τελευταία θα επιδοθούν σε έναν αγώνα αύξησης της παραγωγικής τους βάσης μέσα από την απόκτηση μεγάλων εκτάσεων γης, ωστόσο το σημαντικό στην περίπτωση μας είναι ότι ο αγώνας αυτός θα φέρει στο προσκήνιο τη σχέση των μοναστηριών με την ίδια την κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό, το ύψος της μοναστηριακής περιουσίας μετά τη λήξη του πολέμου και η θέση της στην οικονομία του νησιού, η εξέλιξή της σε σχέση με τα δεδομένα των προγενέστερων απογραφών και οι κοινωνικές της προεκτάσεις θα αποτελέσουν τα βασικά ζητούμενα του παρόντος κεφαλαίου. Στη μελέτη μας θα χρησιμοποιηθούν τόσο τα δεδομένα των τριών απογραφών όσο και διαθέσιμα στοιχεία από τους σωζόμενους ιεροδικαστικούς κώδικες της εποχής σε μια προσπάθεια να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι μονές μπορούσαν να αποκτήσουν έγγειο ιδιοκτησία και τη στάση τους απέναντι σε φαινόμενα αυθαιρεσιών και αντιδικιών από αξιωματούχους, χωρικούς αλλά και από άλλα μοναστήρια.

1. Έγγειος ιδιοκτησία και μοναστήρια στην οικονομία του πολέμου.

α) Τα περιουσιακά στοιχεία των μονών και των μετοχιών τους σύμφωνα με τις οθωμανικές απογραφές και οι τρόποι απόκτησής τους

Η διενέργεια των απογραφών ικανοποιούσε την ανάγκη της Πύλης να ορίσει το ύψος της φορολογικής επιβάρυνσης των ορθόδοξων μοναστηριών προς το κράτος τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή ανάλογα με την περιουσιακή τους κατάσταση. Δεν μπορούμε όμως να μιλήσουμε για ομοιογένεια στον τρόπο σύνταξης των απογραφών, καθώς στη μεν απογραφή του 1650 οι οθωμανικές αρχές επιζητούσαν την καταγραφή της εκτιμώμενης φορολογικής παραγωγής στο πλαίσιο λειτουργίας του τιμαριωτικού συστήματος, ενώ στην απογραφή του 1670/71 προχωρούσαν σε μια αναλυτική καταγραφή των περιουσιακών στοιχείων σύμφωνα με ένα νέο γαιοκτησιακό καθεστώς, στο οποίο οι ραγιάδες είχαν την πλήρη κυριότητα της γης.

Όσον αφορά τα ορθόδοξα μοναστήρια, στα 1650 οι οθωμανικές αρχές προχωρούσαν απλώς σε μια ονομαστική καταγραφή των μοναστηριών και των

μετοχιών των Χανίων, χωρίς να κάνουν καμία νύξη στη φορολογήσιμη παραγωγή για λόγους που είχαν να κάνουν, όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, με το τιμαριωτικό καθεστώς αυτών των μοναστηριών. Ζητούμενο των οθωμανικών αρχών ήταν να προσδιορίσουν τη φοροδοτική υποχρέωση των μονών των Χανίων, εντούτοις στην μεν απογραφή του 1650 όριζαν το ύψος του φόρου χωρίς να παραθέτουν τη φορολογήσιμη παραγωγή επί της οποίας διένειμαν στον τιμαριούχο τη συγκεκριμένη πρόσοδο, ενώ είκοσι χρόνια αργότερα προχωρούσαν πιο συστηματικά στη διαδικασία ελέγχου και καταγραφής των πλουτοπαραγωγικών πηγών των μοναστηριών.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, η απογραφή του 1650 ούτε κάνει λόγο για ακίνητη ή κινητή περιουσία ούτε αναφέρει την παραγωγή και τα τυχόν έσοδα από αυτήν, πέραν του γεγονότος ότι περιλαμβάνει τον φόρο επί της ζωικής παραγωγής, το λεγόμενο «έθιμο των προβάτων» (*adet-i aghnam*). Αυτός είναι ενδεικτικός της ενασχόλησης των μονών με την κτηνοτροφία, όμως δεν μας δίνει περαιτέρω στοιχεία που θα μας βοηθούσαν να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για το είδος των ζώων και τον αριθμό τους. Τα μόνα στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε αναφέρονται στην ύπαρξη των μετοχιών που απάρτιζαν τα τρία μοναστήρια, την Παναγιά του Παλιόκαστρου, την Αγία Τριάδα των Μουρτάρων και το Γουβερνέτο. Αν επιχειρήσουμε να ανατρέξουμε στη βενετική απογραφή του 1637, παρατηρούμε ότι και τα τρία μοναστήρια είχαν κτήματα, αμπελώνες και ελαιώνες, ωστόσο δεν μπορούμε να προχωρήσουμε σε ασφαλείς υποθέσεις για την περιουσιακή τους κατάσταση 13 χρόνια αργότερα, από τη στιγμή που τα μετόχια της οθωμανικής απογραφής είναι στο σύνολο τους, πλην δύο²⁴⁶, διαφορετικά από εκείνα του 1637.

Αντίθετα, η απογραφή του 1670/71 έρχεται να καλύψει το παραπάνω κενό, καθώς δίνει μια ικανοποιητική εικόνα για τα περιουσιακά δεδομένα του κάθε μοναστηριού ξεχωριστά. Καταγράφει τον αριθμό των αρόσιμων εκτάσεων, των αμπελιών, των δεντρόκηπων και των μπουστάνων, όπως επίσης και των ελαιόδεντρων για κάθε μοναστήρι ξεχωριστά, ωστόσο δεν κάνει λόγο για αστική περιουσία και για ύπαρξη ελαιοτριβείων και άλλων βοηθητικών κτισμάτων.

²⁴⁶ Πρόκειται για τον Άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα στο Γαλαγκάδο Ακρωτηρίου, μετόχι της Αγίας Τριάδος Μουρτάρων και του Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστή στα Νοχιά Κισσάμου, μετόχι της μονής Γουβερνέτου. Τόσο στην απογραφή του 1637, όσο και στην αντίστοιχη του 1650 δε δηλώθηκαν περιουσιακά στοιχεία στην κυριότητα των μετοχιών.

Τα δεδομένα της απογραφής του 1670/71 για τις ορθόδοξες μονές Χανίων				
Μοναστήρια	Γαίες Τζερίπια	Ελαιόδεντρα Ρίζες	Αμπέλια Τζερίπια	Δεντρόκηποι Τζερίπια
Αγία Τριάδα Μουρτάρων	297	2224	47	3
Γουβερνέτο	312½	1369	38	3,5
Χρυσοπηγή	228½	986	44	-
Γωνιά	201½	678	46	1
Άγιος Ελευθέριος	85	360	25	1½
Αγία Τριάδα Σινά	78	278	6	2
Μετόχι Στύλου	120	270	-	-
Σύνολο	1322,5	6165	206	11

Οι καλλιεργήσιμες γαίες (*tarla*): Οι γαίες, όπως και τα υπόλοιπα περιουσιακά στοιχεία τα οποία καταγράφονταν στις απογραφές, αποτελούσαν πλήρη κυριότητα των κατόχων τους. Στην προκειμένη περίπτωση τα μοναστήρια είχαν την πλήρη κυριότητα της γης που κατείχαν, τόσο στο χώρο εγκατάστασής τους, όσο και μέσω των μετοχιών τους που ήταν διάσπαρτα στο σαντζάκι των Χανίων. Το μεγαλύτερο ποσοστό γαιών στον εξεταζόμενο γεωγραφικό χώρο, με βάση το οθωμανικό μέτρο των τζεριπιών²⁴⁷, ανήκε στο μοναστήρι του Γουβερνέτου (312½ τζερίπια γης). Οι εκτάσεις αυτές κατανέμονταν στο ναχιγέ των Χανίων (192 τζερίπια γης) αλλά και στον αντίστοιχο της Κισσάμου (120½ τζερίπια γης) όπου το προαναφερθέν μοναστήρι διατηρούσε μεγάλα μετόχια. Με μικρή διαφορά από το Γουβερνέτο ακολουθούσε η Αγία Τριάδα των Μουρτάρων, που συνολικά στο ναχιγέ των Χανίων διέθετε 297 τζερίπια γης. Στον ίδιο ναχιγέ, η μονή Χρυσοπηγής διέθετε 228 ½ τζερίπια γης, ενώ με 27 τζερίπια λιγότερα ακολουθούσε η μονή Γωνιάς στο ναχιγέ Κισσάμου (201½ τζερίπια γης). Με σημαντικά περιορισμένο αριθμό τζεριπιών αλλά ανάλογο του μεγέθους του και των μετοχιών που κατείχε καταγράφουμε το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο ναχιγέ Αποκορώνου. Το μετόχι της Πάτμου κατείχε 120 τζερίπια γης, έναντι 85 τζεριπιών του Αγίου Ελευθερίου και 78 τζεριπιών της Αγίας Τριάδας του Σινά.

Τα ελαιόδεντρα: Όπως και η γη, έτσι και τα πάσης φύσεως δέντρα αποτελούσαν ιδιοκτησία πλήρους κυριότητας, με το χαρακτηριστικό ότι η κατοχή του δέντρου δεν προϋπέθετε παράλληλα την κατοχή και της γης πάνω στην οποία ήταν

²⁴⁷ Τζερίπι: μέτρο επιφάνειας της γης, ίσο με 60×60 πήχεις (*zira*) σύμφωνα με το νέο κανονισμό της Κρήτης. Βλ. Ε. Καραντζίκου - Π. Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου*, ό.π., κη'. Επίσης, βλ. υποσ. 174.

φυτεμένο. Στην περίπτωση του οθωμανικού κατάστιχου του 1670/71 τα μοναστήρια των Χανίων φέρεται να κατείχαν κυρίως ελαιόδεντρα, γεγονός που όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα συνδεόταν με την εμπορικότητά τους και όχι τόσο με την ευδοκίμησή τους σε σχέση με άλλα δέντρα που επίσης ευδοκίμοιούσαν, όπως τα εσπεριδοειδή. Τη μεγαλύτερη κατοχή ελαιοδέντρων φαίνεται να είχε το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας με 2224 ρίζες, εκ των οποίων οι 1500 βρίσκονταν πλησίον του ίδιου του μοναστηριού. Με σημαντική διαφορά ακολουθούσε το μοναστήρι του Γουβερνέτου με 1369 ρίζες, ενώ η μονή της Χρυσοπηγής αριθμούσε 986 ρίζες. Στο ναχιγέ του Κισσάμου, η μονή Γωνιάς κατείχε 678 ελαιόδεντρα, ενώ στον αντίποδα, ο Άγιος Ελευθέριος και η Αγία Τριάδα του Σινά στο ναχιγέ των Χανίων κατείχαν 360 και 278 ρίζες αντίστοιχα. Τέλος το μετόχι της Πάτμου στον Στύλο Αποκορώνου διέθετε 270 μονάχα ρίζες.

Τα αμπέλια: Εκτός των παραπάνω, το οθωμανικό κατάστιχο του 1670/71 καταγράφει την ύπαρξη ενός αξιόλογου αριθμού αμπελιών στην κυριότητα πάντα των χανιώτικων μοναστηριών. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση αμπελώνων παρουσιαζόταν στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας (47 τζερίπια). Με 46 τζερίπια ακολουθούσε η μονή Γωνιάς, με 44 η Χρυσοπηγή, ενώ με 38 τζερίπια η μονή του Γουβερνέτου. Ο Άγιος Ελευθέριος κατείχε 25 τζερίπια και η Αγία Τριάδα του Σινά μόλις 6. Το μετόχι της Πάτμου στον Αποκόρωνα δεν είχε στην κυριότητά του αμπέλια.

Δεντρόκηποι και μποστάνια: Στον υψηλό φορολογικό συντελεστή που είχε οριστεί ανά τζερίπι αμπελιού, δεντρόκηπου και μποστανιού (120 άσπρα σε σχέση με τα 17 άσπρα ανά τζερίπι γης), πρέπει να αποδώσουμε την περιορισμένη κατοχή αμπελώνων αλλά και κήπων για την καλλιέργεια λαχανικών. Το Γουβερνέτο κατείχε σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής τριάνμισι τζερίπια δεντρόκηπων και μποστανιών, η Αγία Τριάδα των Μουρτάρων τρία, η Αγία Τριάδα του Σινά δύο, ο Άγιος Ελευθέριος ενάμιση, το μοναστήρι της Γωνιάς ένα, ενώ η μονή Χρυσοπηγής και ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στον Στύλο Αποκορώνου δεν είχαν κάποιο τζερίπι κήπου στην κυριότητά τους.

Σύμφωνα με την Ευαγγελία Μπαλτά και τη Μαρία Σπηλιωτοπούλου, το ύψος της έγγειας ιδιοκτησίας υποδεικνύει σε μεγάλο βαθμό την εισοδηματική στρωματολογία του πληθυσμού, τα όρια της οποίας μπορούμε να ελέγξουμε σε συνδυασμό με τη φορολογική απαίτηση²⁴⁸. Αν επιχειρήσουμε τώρα να ελέγξουμε την

²⁴⁸ Ε. Μπαλτά – Μ. Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία και φορολογική απαίτηση στη Σαντορίνη τον 17^ο αιώνα», *Μνήμων*, 18 (1996), 126.

αντίστοιχη «στρωματολογία» των μοναστηριών και κατατάζουμε τα μοναστήρια σε μια ιεραρχική κλίμακα με βάση τα περιουσιακά στοιχεία που μόλις είδαμε αλλά και σύμφωνα με τη φορολογική επιβάρυνση²⁴⁹, πρώτο ερχόταν το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας των Μουρτάρων, δεύτερο το Γουβερνέτο, τρίτο η Χρυσοπηγή, τέταρτο η Γωνιά και έπονταν ο Άγιος Ελευθέριος, ο Άγιος Ιωάννης και η Αγία Τριάδα του Σινά. Το ενδιαφέρον ωστόσο είναι ότι η αύξηση της μοναστηριακής περιουσίας την περίοδο του Κρητικού Πολέμου θα αποτελέσει το κυριότερο γνώρισμα της οικονομικής δράσης των ορθόδοξων μοναστηριών των Χανίων, σύμφωνα με τη σύγκριση με την αντίστοιχη βενετική απογραφή που θα μελετήσουμε αναλυτικά στην επόμενη ενότητα.

Πριν όμως ορίσουμε τη θέση των μοναστηριών στο οικονομικό γίνεσθαι της περιόδου, είναι σημαντικό να προσδιορίσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα μοναστήρια μπορούσαν να αξιοποιήσουν τις ευκαιρίες που τους προσέφερε το νέο γαιοκτητικό καθεστώς και να αποκτήσουν έγγειο ιδιοκτησία²⁵⁰. Όπως μας πληροφορούν τα ιεροδικαστικά έγγραφα, αυτό γινόταν είτε με αγορά, είτε με αφιέρωση από τους ιδιώτες²⁵¹:

Αγορά γαιών πλήρους κυριότητας. Ο πλέον διαδεδομένος τρόπος απόκτησης γαιών ήταν η αγορά τους από άτομα που είχαν την πλήρη κυριότητα (*mülk*). Για την επικύρωση της αγοράς οι δύο πλευρές προσέρχονταν στον καδή, ενώ και ο ίδιος ο σαντζάκμπεης μπορούσε να εκδώσει ένα αποδεικτικό έγγραφο της παραπάνω πράξης (*temessük*). Η θεσμική κατοχύρωση της απόκτησης ενός

²⁴⁹ Για τη φορολογική επιβάρυνση των μοναστηριών, βλέπε σελ. 56.

²⁵⁰ Η Κρήτη θα αποτελέσει ένα σημαντικό πεδίο εφαρμογής δικαιωμάτων πλήρους κατοχής και εκμετάλλευσης της έγγειου ιδιοκτησίας από τους ιδιώτες, η οποία θα κατοχυρωθεί θεσμικά με τον κανονισμό του 1670/71, ωστόσο δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε ότι η αλλαγή αυτή στο μέχρι πρότινος παραδοσιακό γαιοκτητικό σύστημα θα γίνει σταδιακά και θα κορυφωθεί με τη λήξη του πολέμου. Ο κανονισμός του 1650 εγκαθίδρυσε αρχικά το τιμαριωτικό σύστημα στο νησί- ενέργεια που μπορούμε να ερμηνεύσουμε ως μια ισορροπία μεταξύ του παραδοσιακού τρόπου ελέγχου της γης από τους τιμαριώτες και των νέων αλλαγών που επρόκειτο να λάβουν χώρα με την κατάκτηση του Χάνδακα. Η κατάκτηση δεν είχε ολοκληρωθεί και αυτό που επιδίωκε η Πύλη ήταν να διατηρήσει τις στρατιωτικές δομές που στηρίζονταν στον τιμαριωτισμό μέχρι την τελική επιβολή της κυριαρχίας της. Στο πλαίσιο αυτό, το 1650 είχαν οριστεί 995 τιμάρια, 54 ζιαμέτια, καθώς επίσης και χάσια προς τον σουλτάνο, τον μεπηλέρμπεη των Χανίων και τους 4 σαντζακμπέηδες του νησιού. Η αλλαγή του σκηναϊκού θα επέλθει στα 1670 όταν η λήξη του πολέμου θα εγκαινιάσει την κυριαρχία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας έναντι της τιμαριωτικής χρήσης της γης. Ο κανονισμός που εκδόθηκε εκείνο το έτος όριζε σαφώς το δικαίωμα της πλήρους κυριότητας της γης από τους ραγιάδες και καταργούσε όλους τους τιμαριωτικούς φόρους. Το τιμαριωτικό σύστημα βρισκόταν σε μια φάση αποσύνθεσης, καθώς σύμφωνα με τα συνοπτικά κατάστιχα, εκτός από τα χάσια που διατηρούνταν, μόνο οι διοικητές και οι φύλακες των φρουριών του νησιού θα λάμβαναν τιμάρια και ζιαμέτια. Βλ. E. Gülsoy, *Girit'in Fethi*, ό.π., 298-310.

²⁵¹ Για μια συνολική μελέτη των τρόπων απόκτησης έγγειας περιουσίας από τα μοναστήρια κατά την «μετακλασική περίοδο» βλ. Μ. Μιχαήλ, *Το τσιφλίκι της οθωμανικής περιόδου*, Λευκωσία 2005, 70-76.

περιουσιακού στοιχείου μέσα από την έκδοση χοτζετιού από τον καδή, αποτελεί κατά την Nükhet Adiyeké την πλέον απτή απόδειξη της ύπαρξης ατομικής ιδιοκτησίας κατά την πρώιμη οθωμανική Κρήτη²⁵². Όμως, ένα σημαντικό ζήτημα το οποίο θέτει και η Σοφία Λαΐου στην αντίστοιχη μελέτη της για τα μοναστήρια της Σάμου είναι η απουσία ενός ικανού αριθμού δικαιοπρακτικών εγγράφων που να δικαιολογούν τις συναλλαγές - αγοραπωλησίες των μοναστηριών και την αύξηση των περιουσιακών τους δεδομένων²⁵³. Όπως επισημαίνει η ίδια, τόσο οι λαϊκοί όσο και οι μονές προέβαιναν σε συναλλαγές χωρίς αυτές να επικυρώνονται από τους εκπροσώπους της κεντρικής εξουσίας, είτε για να αποφύγουν την καταβολή του φόρου (*resm-i taru*) και την αμοιβή των δικαστών για τη σύνταξη των ιεροδικαστικών εγγράφων, είτε για να υπάρχουν περιθώρια διεκδίκησης εκ νέου της ακίνητης περιουσίας.

Αυτό πιθανόν να ισχύει και στην περίπτωση μας, καθώς στο ιεροδικείο του Ηρακλείου διασώζονται λίγες καταχωρίσεις για αγορά περιουσίας από τα μοναστήρια και μονάχα μετά τη λήξη του πολέμου. Στα 1671, η μονή της Αγίας Ειρήνης Κρουσώνα αγόρασε ένα αμπέλι από ένα χριστιανό με τη ρητή διαβεβαίωση ότι η αγορά έγινε «εκ των χρημάτων της μονής»²⁵⁴, ενώ στα 1672 η Αγία Ειρήνη Μαλεβιζίου αγόρασε από χριστιανό ένα αγρόκτημα που συνόρευε με τα κτήματά της²⁵⁵. Εκτός από γαίες, τα μοναστήρια αγόραζαν και αστική περιουσία, όπως φαίνεται σε χοτζέτι του 1674, όταν μία Χριστιανή με το όνομα Περοπούλα πώλησε ένα σπίτι στον ηγούμενο της μονής Αγίου Ιωάννου στην Ανώπολη Πεδιάδος²⁵⁶. Ένδεκα χρόνια αργότερα, στα 1685 η μονή Αγίου Γεωργίου Μαλεβιζίου αγόρασε μετά από δημόσιο πλειστηριασμό δύο αγροκτήματα, βαρέλια, πιθάρια και ένα σεντούκι²⁵⁷. Η αμέσως επόμενη καταχώριση εμφανίζεται στα 1689, στην οποία πληρεξούσιος αγοραστής ήταν ο μητροπολίτης Κρήτης Αθανάσιος, ο οποίος εκπροσωπούσε το μοναστήρι της Ιερουσαλήμ Μαλεβιζίου. Σύμφωνα με το χοτζέτι, ο Αθανάσιος αγόρασε εκ μέρους της μονής έξι οικίες, ένα μποστάνι, 120 ελαιόδεντρα, ένα αμπέλι και ένα αγρό από τη μουσουλμάνα Χατιτζέ Χατούν έναντι 52 γροσίων²⁵⁸.

²⁵² N. Adiyeké, «Υποθέσεις αντιδικιών ανάμεσα σε μη μουσουλμάνους από τα ιεροδικαστικά κατάστιχα του Ρεθύμνου κατά τον 17^ο αιώνα», *Κρητολογικά Γράμματα*, 19 (2004), 13-14 & 21.

²⁵³ Σ. Λαΐου, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο*, Θεσσαλονίκη 2002, 161. Στο ναχιγέ Ρεθύμνου μάλιστα, σύμφωνα με τον N. Adiyeké, εντοπίζονται μονάχα 50 πωλητήρια έγγραφα μεταξύ των μη μουσουλμάνων κατά την περίοδο 1645-1700. Βλ. N. Adiyeké, «Υποθέσεις αντιδικιών ανάμεσα σε μη μουσουλμάνους», ό.π., 14.

²⁵⁴ N. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Β', 21, αρ. 558.

²⁵⁵ *Ο.π.*, 28, αρ. 569.

²⁵⁶ *Ο.π.*, 182, αρ. 758.

²⁵⁷ *Ο.π.*, 219, αρ. 809.

²⁵⁸ *Ο.π.*, 315, αρ. 956.

Ένα ιδιαίτερης σημασίας κεφάλαιο στο θέμα της αγοράς και πώλησης μοναστηριακής περιουσίας είναι η συμμετοχή ιερέων και μοναχών που δεν εκπροσωπούσαν το μοναστήρι στο οποίο διέμεναν. Αυτοί προσδιορίζονταν ως «κάτοικοι» (*sakin*) και πιθανόν, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους μοναχούς (*rahib*), να τελούσαν υπό ένα διαφορετικό, πιο εκκοσμικευμένο καθεστώς, που τους επέτρεπε να διαχειρίζονται την προσωπική τους περιουσία. Στη Σάμο μάλιστα, οι «κάτοικοι» των μονών κατέβαλλαν ένα τμήμα της παραγωγής στο μοναστήρι που διέμεναν ή την αξία της σε ρευστό χρήμα, αποφεύγοντας με αυτό τον τρόπο την άμεση φορολόγηση από το κράτος²⁵⁹. Στην περίπτωση της Κρήτης, εντοπίζονται δύο αντίστοιχες καταχωρίσεις όπου οι «κάτοικοι» των μονών συνδιαλλάσσονται με άλλους ιδιώτες. Στην πρώτη, ο ιερέας Γρήγορος «κατοικών εν τη Μονή Αγία Κυριακή Πεδιάδος» πώλησε στα 1672 έναν υδρόμυλο σε μια μουσουλμάνα με το όνομα Αϊσέ²⁶⁰, ενώ δύο χρόνια αργότερα, στα 1674, ο ιερέας «κάτοικος» της μονής Τοπλού πώλησε σε έναν Χριστιανό από τη Μάνη διάφορα ακίνητά του²⁶¹.

Από την άλλη πλευρά, σε χοτζέτι του 1673 ο ηγούμενος της Μονής Αγίας Ειρήνης Μαλεβιζίου πώλησε δική του περιουσία (αμπέλι) σε έναν ιερέα, χωρίς στο έγγραφο να υπάρχει ο αντίστοιχος προσδιορισμός του ως «κατοίκου»²⁶². Υπήρχε μάλιστα η διευκρίνιση ότι το συγκεκριμένο αμπέλι συνόρευε με αμπέλι της μονής και με αγρό των μοναχών. Αν και δεν γνωρίζουμε τους όρους υπό τους οποίους λειτουργούσε το συγκεκριμένο μοναστήρι, αν ήταν δηλαδή κοινοβιακό ή ιδιόρρυθμο, η παραπάνω διάκριση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ηγούμενος και οι μοναχοί μπορούσαν να εκμεταλλεύονται κατά το δοκούν την προσωπική τους περιουσία

Αφιερώσεις πιστών. Πέραν της καθαρής αγοραπωλησίας, ένας εξίσου σημαντικός τρόπος απόκτησης έγγειου ιδιοκτησίας ήταν μέσα από τις αφιερώσεις των πιστών. Οι γαίες που αφιερώνονταν σε ένα μοναστήρι έπρεπε να είναι πλήρους κυριότητας και αποκτούσαν το καθεστώς του βακουφιού, είχαν δηλαδή το πλεονέκτημα ότι δεν υπόκειντο σε φορολογία και ήταν αναπαλλοτρίωτες²⁶³. Ο

²⁵⁹ Σ. Λαΐου, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο*, ό.π., 156.

²⁶⁰ Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Β', 78, αρ. 641.

²⁶¹ *Ο.π.*, 165, αρ. 734.

²⁶² *Ο.π.*, 99, αρ. 676.

²⁶³ Το βακούφι ήταν ισόβιο και αναπαλλοτρίωτο και μπορούσε να το ιδρύσει οποιοσδήποτε ενήλικας είχε την πλήρη κυριότητα της γης, χωρίς να απαιτείται η έγκριση ή επικύρωση της κεντρικής εξουσίας. Σύμφωνα με τον μουσουλμανικό ιερό νόμο υπήρχαν δύο κατηγορίες βακουφίων, το φιλανθρωπικό (*hayri*), του οποίου το εισόδημα προοριζόταν αποκλειστικά για φιλανθρωπικά έργα και το προσωπικό (*ahli*), του οποίου το εισόδημα προοριζόταν για τη συντήρηση των προσώπων που όριζε ο κληροδότης, ως επί το πλείστον φτωχά και χωρίς περιουσία. Ο κληροδότης όριζε τον διαχειριστή του βακουφιού (*mütevelli*), που συνήθως ήταν ο ίδιος ή πρόσωπο της επιλογής του, καθώς επίσης και το

αρχικός κάτοχος της γης μπορούσε να διατηρήσει δικαιώματα επί της γης, όπως την επικαρπία και τη μεταβίβασή της στους απογόνους του, εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο μια σταθερή πρόσοδο εφ' όρου ζωής. Η διαδικασία απαιτούσε την επικύρωση της αφιέρωσης από τον τοπικό ιεροδίκη και την έκδοση χοτζετιού, οπότε με την παρουσία μαρτύρων γινόταν η μετατροπή της περιουσίας σε βακουφική.

Σε τρεις από τις τέσσερις περιπτώσεις εγγράφων από το ιεροδικείο Ηρακλείου, βλέπουμε ότι αυτά ακολουθούσαν μια συγκεκριμένη φρασεολογία σύμφωνα με το τυπικό των *wakfiye*, κατά την οποία αρχικά η αφιέρωση ανακαλούνταν σύμφωνα με τη γνώμη του *Abu Hanifa*, ενώ στη συνέχεια θεωρούνταν έγκυρη σύμφωνα με την άποψη άλλων νομομαθών: το πρώτο, είναι χοτζέτι του 1670 σχετικά με την αφιέρωση στη μονή του Αγίου Παντελεήμονος μιας οικίας, ενός αμπελιού, ενός αγροκτήματος, μεριδίου από ένα μύλο και δύο αγελάδων από μια χριστιανή²⁶⁴. Αφού έγινε η αφιέρωση και η παράδοση της περιουσίας στο διαχειριστή, η κληροδοτούσα έθεσε τους όρους υπό τους οποίους παρέδωσε την περιουσία της. Σύμφωνα με αυτούς, η ίδια θα διαχειριζόταν ενόσω ήταν σε ζωή τα περιουσιακά της στοιχεία, ενώ μόνο μετά το θάνατό της θα περνούσαν στην κυριότητα της μονής προς όφελος των φτωχών. Στην περίπτωση αυτή η χριστιανή έθετε κατά κάποιο τρόπο την περιουσία της υπό την προστασία του μοναστηριού, από τη στιγμή που η περιουσία θα αποδιδόταν στους φτωχούς μόνο μετά θάνατον. Η αφιέρωση δηλαδή, δεν ήταν απλώς πράξη έκφρασης πίστεως αλλά ένας τρόπος προστασίας της περιουσίας από ενδεχόμενους κινδύνους αλλά και μέσο αποφυγής της φορολογίας²⁶⁵.

Στο έτερο όμως χοτζέτι του 1680, ένας χριστιανός αφιέρωσε ένα αμπέλι στη μονή της Παναγίας αφήνοντας διαχειριστή τον ιερέα της μονής χωρίς καμία απαίτηση για επικαρπία, αναφέροντας ρητά ότι την παραχωρούσε «από πάσης απόψεως εις τας

ποσό που έπρεπε να διατεθεί για το σκοπό που ιδρύθηκε. Βλ., V. Moutafchieva, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία*, ό.π., 133-216· W. Heffening, “Wakf”, *EI*¹, τ. 8, 1096-1103. Για το χριστιανικό βακούφι, βλ. J. Alexander, “The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569”, *Ο Άθως στους 14ο-16ο αιώνες*, *Αθωνικά Σύμμεικτα*, 4 (1997), 149-200.

²⁶⁴ N. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Α', 211, αρ. 310.

²⁶⁵ Χρ. Πατρινέλης, «Οι ορθόδοξες μονές», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι, 144. Για τον πραγματικό σκοπό της αφιέρωσης πέρα από καθαρά θρησκευτικούς λόγους βλ. E. Zachariadou, “Some Remarks About Dedications to Monasteries in the Late 14th Century”, *Ο Άθως στους 14^ο-16^ο αιώνες*, 27-31. Κατά τη Ζαχαριάδου, οι πιστοί αφιέρωναν την περιουσία τους στα μοναστήρια, είτε για να διασώσουν την κινητή τους περιουσία, είτε για να εντάξουν τη γη σε ένα ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς, είτε για να εξασφαλίσουν κάποιο ετήσιο εισόδημα.

χείρας του ρηθέντος επιστάτου»²⁶⁶. Το ίδιο τυπικό ακολουθούσε η αφιέρωση που έγινε στα 1689 από ένα Χριστιανό στη Μονή Αγίου Γεωργίου Πεδιάδος²⁶⁷. Ο αφιερωτής παραχωρούσε έναν αγρό μισού ντονουμιού με ένα ελαιόδεντρο για τις ανάγκες των φτωχών και των ξένων που συντηρούσε η μονή. Η αφιέρωση δεν απαιτούσε κατ' ανάγκη την προσφορά μονάχα έγγειου ιδιοκτησίας από τους πιστούς αλλά και κινητής περιουσίας, όπως φαίνεται σε χοτζέτι του 1673²⁶⁸. Σε αυτό, ο Πέρος γιος του Στεφανή αφιέρωνε στην ίδια μονή εκτός από 25 πρόβατα και ένα όνο, μία χύτρα και μία αργυρή κανδύλα.

Άλλοι τρόποι απόκτησης έγγειου ιδιοκτησίας που δε συναντιόνται στα κρητικά ιεροδικαστικά έγγραφα αλλά ίσχυαν στον ευρύτερο οθωμανικό χώρο ήταν η «προστασία» και οι κληρονομίες. Η «προστασία» διέφερε από την πρακτική της αφιέρωσης στο ότι οι κάτοχοι των περιουσιακών στοιχείων ήταν ως επί το πλείστον ηλικιωμένα άτομα, τα οποία δώριζαν την περιουσία τους σε ένα μοναστήρι με την προϋπόθεση ότι το τελευταίο θα αναλάμβανε τη διατροφή, τη συντήρηση, την καταβολή του φόρου και την προστασία των ίδιων²⁶⁹. Από την άλλη πλευρά, η κληρονομιά αφορούσε τη μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων από θανόντες κυρίως ιερείς και μοναχούς στο μοναστήρι που διέμεναν.

β) Η θέση της αγροτικής παραγωγής στην οικονομία του πολέμου

Το ζήτημα της κατοχής γαιών και πολύ περισσότερο της εκμετάλλευσης των αγροτικών προϊόντων πρέπει να τεθεί στη βάση των δυνατοτήτων της αγροτικής οικονομίας του νησιού να ευνοεί ή μη την καλλιέργεια και διοχέτευση στο εμπόριο συγκεκριμένων προϊόντων. Σύμφωνα με τη Molly Greene, η οικονομία της Κρήτης κατά τους πρώιμους οθωμανικούς χρόνους έχει παρουσιαστεί με όρους ασυνέχειας, καθώς η αντίληψη που επικρατεί στην ιστοριογραφία τοποθετεί την ακμάζουσα οικονομία του 16^{ου} αιώνα να τη διαδέχεται η παρακμή και η μαύρη τρύπα του 17^{ου} αιώνα εξαιτίας του πολέμου και της οθωμανικής κατάκτησης²⁷⁰. Η ίδια υποστηρίζει ότι οι πολεμικές διεργασίες οδήγησαν αναμφισβήτητα σε μια οπισθοδρομικότητα τις παραγωγικές δραστηριότητες αλλά οι τελευταίες επηρεάζονταν από ένα ευρύτερο

²⁶⁶ Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Α', 297, αρ. 384.

²⁶⁷ *Ό.π.*, τ. Β', 349, αρ. 999.

²⁶⁸ *Ό.π.*, τ. Β', 103, αρ. 685.

²⁶⁹ Χρ. Πατρινέλης, «Οι ορθόδοξες μονές», ό.π., τ. Γ', 144.

²⁷⁰ Μ. Greene, *Κρήτη ένας κοινός κόσμος*, ό.π., 186.

πλαίσιο παραγόντων, που είχαν να κάνουν με τη διεθνή αγορά, ιδίως από τη δυνατότητα των Κρητικών να επικεντρωθούν σε επικερδείς εξαγωγές και από την προθυμία των ελίτ και της κυρίαρχης εξουσίας να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της αγοράς. Ο πόλεμος μπορεί να ανέκοψε ή να ευνόησε την παραγωγή κάποιων προϊόντων αλλά, όπως η Greene επισημαίνει, - και σε αυτό το πλαίσιο θα κινηθεί η παρούσα ενότητα - η οικονομία του πολέμου ακολουθούσε τις τάσεις της αγοράς που είχαν διαμορφωθεί ήδη πριν από τον πόλεμο.

Σε αυτό το πλαίσιο θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε τη θέση των αγροτικών προϊόντων πριν και στη διάρκεια των εχθροπραξιών, για να κατανοήσουμε κατ' επέκταση τις συνθήκες υπό τις οποίες τα μοναστήρια είχαν προσανατολιστεί στην παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων, δηλαδή σιτηρών και λαδιού και λιγότερο κρασιού και οπωροκηπευτικών.

Το κρασί. Τόσο τον 15^ο όσο και τον 16^ο αιώνα η Κρήτη ήταν γνωστή για την παραγωγή εξαιρετικής ποιότητας κρασιών, μεταξύ των οποίων ήταν το γλυκό κρασί μαλβαζία, το οποίο αποτελούσε το βασικότερο εξαγωγίμο προϊόν του βενετικού βασιλείου στις ξένες αγορές της Φλάνδρας, της Αγγλίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας, της Γαλλίας και της Ισπανίας. Η ζήτηση της διεθνούς αγοράς ήταν αυτή που κατά την Γιολάντα Τριανταφυλλίδου οδήγησε την οικονομία του νησιού να στραφεί την περίοδο αυτή στην αμπελοκαλλιέργεια εις βάρος όλων των άλλων καλλιεργειών, κάτι που δικαιολογούσε την τεράστια για τα δεδομένα της εποχής ποσότητα των 50 χιλιάδων τόνων κρασιού που εξήχθησαν από το νησί το 1512²⁷¹. Οι ισορροπίες όμως στη ζήτηση και παραγωγή του κρασιού θα αρχίσουν να δοκιμάζονται στα 1570, όταν εξαιτίας της οικονομικής κρίσης στη δυτική Ευρώπη και της έναρξης παραγωγής γλυκού κρασιού στη δυτική Μεσόγειο θα μειωθούν κατακόρυφα οι παραγγελίες του κρητικού κρασιού²⁷². Από την περίοδο αυτή, η αμπελουργία θα παρακμάζει και σε αυτό θα συνηγορούν και άλλοι παράγοντες που είχαν να κάνουν με τον κίνδυνο της οθωμανικής απειλής²⁷³. Η Βενετία φοβόταν ότι το νησί δεν θα μπορούσε να τραφεί σε περίπτωση πολέμου με τους Οθωμανούς, ιδίως όταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία απαγόρευσε την εξαγωγή σιτηρών προς την Κρήτη, γι' αυτό και ο Γενικός

²⁷¹ Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης από τις αρχές της οθωμανικής κυριαρχίας έως το τέλος του 18^{ου} αιώνα*, Ηράκλειο 1988, 168.

²⁷² *Ο.π.*, 168.

²⁷³ Ι. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα 1978, 75-76.

Προβλεπτής Φοσκαρίνι υιοθέτησε σκληρά μέτρα κατά της αμπελουργίας, επιβάλλοντας το ξερίζωμα των αμπελώνων και το φύτεμα σιτηρών²⁷⁴.

Η έναρξη του Κρητικού Πολέμου και η έλευση της οθωμανικής κυριαρχίας δε μετέβαλαν τις αλλαγές στο εμπόριο του κρασιού που είχαν δρομολογηθεί από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα: η παραγωγή του κρασιού είχε περιοριστεί σε μικρές ποσότητες για εσωτερική κατανάλωση και όχι για εξαγωγή. Σύμφωνα με τον Ersin Gülsoy που μελετά τα δεδομένα της οθωμανικής απογραφής του 1650, εκείνο το έτος παρήχθησαν μόλις 4.286.669 λίτρα²⁷⁵. Αν αναλογιστούμε ότι στα 1512 η Κρήτη παρήγαγε συνολικά 100.000.000 λίτρα εκ των οποίων τα μισά εξάγονταν στη διεθνή αγορά, η διακύμανση της παραγωγής του κρασιού ήταν ενδεικτική της καμψής στην οποία είχε εισέλθει το προϊόν αυτό²⁷⁶. Ο πόλεμος αναμφίβολα επηρέασε την ήδη δυσμενή θέση στην οποία βρισκόταν η αμπελουργία. Οι πλέον γόνιμες περιοχές στις οποίες ευδοκίμωσε το αμπέλι ήταν στα προάστια του Χάνδακα και του Ρεθύμνου, τα οποία καταστράφηκαν ολοσχερώς στη διάρκεια της πολιορκίας από τα οθωμανικά στρατεύματα, ενώ εξαιτίας του πολέμου η πλειονότητα των κατοίκων εγκατέλειψε τα αστικά κέντρα και τις πεδινές περιοχές για να βρει καταφύγιο στα ορεινά του νησιού²⁷⁷. Πρέπει τέλος να σταθούμε και στη φύση του ισλαμικού νόμου ο οποίος απαγόρευε στους μουσουλμάνους την κατανάλωση κρασιού και ως εκ τούτου δεν άφηνε περιθώρια στους νέους κατόχους γης, σπαχήδες ή μουσουλμάνους ραγιάδες, να προσανατολιστούν σε αυτού του είδους την καλλιέργεια. Μια άλλη παράμετρος που θέτει ο Ersin Gülsoy για να εξηγήσει την εγκατάλειψη της αμπελουργίας είναι η χρήση περίπλοκων τεχνικών από το φύτεμα, την περιποίηση μέχρι και την τελική παραγωγή του μούστου, που δυσχέραιναν την συνέχιση της καλλιέργειας του αμπελιού σε αντίθεση με άλλες καλλιέργειες, όπως της ελιάς, που δεν απαιτούσαν εντατική φροντίδα και μπορούσαν να αντέξουν σε δυσμενείς καιρικές συνθήκες²⁷⁸.

Το τέλος του πολέμου στα 1669 μπορεί μεν να ευνόησε θεωρητικά την ανάπτυξη της παραγωγής, ωστόσο δεν θα είναι σε επίπεδα αντίστοιχα της βενετικής περιόδου ούτε θα καθιστά την Κρήτη νησί του κρασιού όπως θεωρούνταν τον 15^ο

²⁷⁴ Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης*, ό.π., 168-169.

²⁷⁵ Εκείνο το έτος εισπράχθησαν ως δεκάτη 55.729 μέτρα κρασιού (1 *medre* ισοδυναμούσε με 10.256 lit.). Σύμφωνα με τον Ersin Gülsoy η πραγματική παραγωγή αντιστοιχούσε σε 417.967 μέτρα ή 4.286.669 λίτρα. E. Gülsoy, *Girit'in Fethi*, ό.π., 295.

²⁷⁶ M. Greene, *Κρήτη ένας κοινός κόσμος*, ό.π., 200· Γ.Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης*, ό.π. 185-186.

²⁷⁷ Γ.Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης*, ό.π., 186.

²⁷⁸ Ersin Gülsoy, "Olive Production in the Eyalet of Crete (1650-1670)", στο *Ελαισοδεία*, 29-30 (1999-2003), 204.

και 16^ο αιώνα. Σε αυτή τη διαπίστωση συγκλίνουν τόσο οι καταγραφές ξένων αξιωματούχων και περιηγητών όσο και τα ποσοτικά δεδομένα, σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί στην επόμενη ενότητα: έντεκα χρόνια μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς, ο Άγγλος περιηγητής Bernard Randolph έγραφε ότι η παραγωγή του κρασιού ήταν περιορισμένη, ενώ το 1686 ο Γάλλος πρόξενος σημείωνε ότι «το εμπόριο αυτού του βασιλείου ήταν ελάχιστο και συνίστατο μόνο σε λάδι και σιτάρι»²⁷⁹. Στο ίδιο πλαίσιο, σε έκθεση του 1701 για τα παραγόμενα προϊόντα του νησιού, το κρασί απουσίαζε εντελώς, σε αντίθεση με το λάδι που έκανε δυναμική εμφάνιση στην οικονομία του νησιού σύμφωνα με τις εξεταζόμενες πάντα πηγές²⁸⁰.

Στην απογραφή του 1670/71, αντικείμενο μέτρησης δεν αποτελούσε η παραγωγή αλλά η έκταση των αμπελώνων ανά τζερίπι γης, οι οποίες είχαν κατηγοριοποιηθεί σε τρεις ομάδες ανάλογα με την απόδοσή τους. Σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής, στο νησί καλλιεργούνταν 54.821 τζερίπια αμπελιού, τα οποία αντιστοιχούσαν στο 10,5% (54.821 τζερίπια) του συνόλου της καλλιεργήσιμης γης του νησιού (518.741,5 τζερίπια)²⁸¹. Από αυτά, το 78% (42.730) ήταν καλής απόδοσης, το 15% (8.157) μεσαίας και το 7% (3.934) χαμηλής απόδοσης. Δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε την παραγωγή σε κρασί από τη στιγμή που δεν γνωρίζουμε σε πόσα λίτρα μούστου αντιστοιχούσε κάθε τζερίπι αμπελιού στην Κρήτη, ωστόσο αν κάνουμε αναγωγή σε δεδομένα από άλλες περιοχές του οθωμανικού χώρου που βρίσκονταν κοντά στην Κρήτη, μπορούμε σε θεωρητικό πάντα επίπεδο να σχηματίσουμε μια εικόνα για την ποσοτική παραγωγή των αμπελιών την περίοδο που εξετάζουμε. Σ' αυτό μας βοηθά η συγκριτική μελέτη του Ηλία Κολοβού για τα απογραφικά κατάστιχα του 1670/71 στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου, η οποία, εκτός των άλλων, καταγράφει τους φορολογικούς συντελεστές της αγροτικής παραγωγής σ' αυτές τις περιοχές²⁸². Συγκεκριμένα, αν σύμφωνα με την παραπάνω μελέτη, ένα *dönüm* αμπελιού στη Σαντορίνη παρήγε κατά τις εκτιμήσεις των Οθωμανών 12,5 μίστατα²⁸³ και δεχθούμε ότι ένα *dönüm* αντιστοιχούσε σε 2,25 τζερίπια σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Stefka Parvena²⁸⁴, τότε ένα τζερίπι αμπελιού παρήγαγε κατά μέσο όρο 5,5 μίστατα ή 55 οκάδες κρασί. Ο υπολογισμός

²⁷⁹ M. Greene, *Κρήτη ένας κοινός κόσμος*, ό.π., 213.

²⁸⁰ *Ο.π.*, 213.

²⁸¹ E. Gülsoy, *Girit'in Fethi*, ό.π., 291 & 294.

²⁸² E. Kolovos, "Beyond 'Classical' Ottoman Defterology", ό.π., 201-233.

²⁸³ *Ο.π.*, 214.

²⁸⁴ *Ο.π.*, 209.

αυτός πρέπει να εκληφθεί αποκλειστικά και μόνο ως ενδεικτικός της προσδοκώμενης παραγωγής και θα χρησιμοποιηθεί για τις ανάγκες της σύγκρισης των δεδομένων από τις απογραφές που θα επιχειρήσουμε στην πορεία της εργασίας.

Το λάδι. Εμπειριστατωμένες μελέτες, όπως του P. Maison και του Tr. Stoyanovitch, της Molly Greene, του Ersin Gülsoy, καθώς και της Γιολάντας Τριανταφυλλίδου, συνηγορούν στο ότι η παραγωγή του λαδιού θα διαδραματίσει το σημαντικότερο ρόλο στην οικονομία του νησιού ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και εν ολίγοις θα αντικαταστήσει το κρασί που ως τότε αποτελούσε το κυρίαρχο προϊόν της κρητικής γης²⁸⁵. Το πέρασμα από την αμπελουργία στην ελαιοκομία θα γίνει στα τέλη του 16^{ου} αιώνα με απόφαση των ίδιων των βενετικών αρχών για λόγους που κυρίως σχετιζόταν με τις διεθνείς οικονομικές συγκυρίες: αφενός, η ζήτηση του κρητικού οίνου σημείωνε σταδιακή πτώση και η Βενετία αναζητώντας νέες πηγές πλούτου για να αντιμετωπίσει την παραπάνω κρίση ενθάρρυνε την καλλιέργεια της ελιάς. Την περίοδο αυτή η ζήτηση του λαδιού από τη δυτική Ευρώπη είναι μεγάλη και για να μπορέσει η Βενετία να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της αγοράς στρέφεται στις αποικίες της όπου η ελαιοκαλλιέργεια είχε τη μορφή της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Είναι η εποχή που τόσο η Κέρκυρα όσο και η Κρήτη θα στραφούν στην καλλιέργεια της ελιάς, κάτι που επισημαίνει και ο γενικός προβλεπτής της Κρήτης στα 1589, ο Zuanne Mocenigo. Στην έκθεση του αναφέρει ότι «αι ελαιοφυτεΐαι μετά την απαγόρευση της αμπελοκαλλιέργειας ηυξήθησαν και εξακολουθούν να αυξάνονται...»²⁸⁶. Αφετέρου, η Βενετία επιδίωκε να αποφύγει την εξάρτησή της από άλλες χώρες ενόψει μάλιστα και του οθωμανικού κινδύνου, όπως διαφαίνεται σε διάταγμα του 1623, σύμφωνα με το οποίο η Βενετία για να αποφύγει την εξάρτηση αυτή, θα έπρεπε να επωφεληθεί από την καταλληλότητα των εδαφών των διάφορων αποικιών της και να στραφεί στην ελαιοκαλλιέργεια. Παράλληλα, το κλείσιμο των αγορών του οθωμανικού κράτους ήδη από τις παραμονές του τέταρτου βενετο-τουρκικού πολέμου στα 1570, συντέλεσε στον περιορισμό των εξαγωγών στην Κωνσταντινούπολη που αποτελούσε εξίσου σημαντικό διαμετακομιστικό κέντρο του κρητικού κρασιού²⁸⁷.

²⁸⁵ Για μια συνολική εικόνα των επιχειρημάτων τους βλ. Molly Greene, "Commerce and the Ottoman Conquest of Kandiye", *New Perspectives on Turkey*, 10 (1994), 95-118.

²⁸⁶ Σ. Σπανάκης, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. Α', Ηράκλειο 1940, 185· Ε. Μπαλτά, «Η ελαιοκομία στην Κρήτη στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης», στο *Ελαιοσοδεία*, 29-30 (1999-2003), 38.

²⁸⁷ Ι. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο*, ό.π., 75-76.

Δεν είναι λοιπόν καθόλου απίθανο που το λάδι στα 1571 θα αποτελέσει το δεύτερο εξαγωγίμο προϊόν μετά το κρασί. Σύμφωνα με τον Προβλεπτή Lorenzo da Mulla, η συνολική παραγωγή της Κρήτης τη χρονιά αυτή έφτανε τους 2000 αμφορείς (1 *amfora*: 600.936 λίτρα), δηλαδή 1.201.872 λίτρα, εκ των οποίων το 50% προοριζόταν για εξαγωγή²⁸⁸. Το 90% της παραγωγής (1800 αμφορείς ή 1.081.684 λίτρα) παραγόταν στα Χανιά και μόλις 21.462 λίτρα στο Ρέθυμνο. Πολύ λάδι έδινε και η Ιεράπετρα, ενώ ελάχιστες ποσότητες παρήγαγε ο Χάνδακας, χωρίς όμως η παραπάνω πηγή να μας πληροφορεί για συγκεκριμένα ποσοτικά δεδομένα.

Η έναρξη του πολέμου προκάλεσε σημαντικές καταστροφές στην παραγωγική βάση καθώς χιλιάδες ελαιόδεντρα κόπηκαν και κάηκαν, ωστόσο τα δεδομένα της οθωμανικής απογραφής του 1650 επισημαίνουν ό,τι ακριβώς διαπιστώσαμε στην περίπτωση του κρασιού. Η Κρήτη εντασσόταν στην οικονομία του λαδιού, όπως από παλιά είχαν υπαγορεύσει οι διεθνείς οικονομικές συγκυρίες και οι παρεμβάσεις της βενετικής κυριαρχίας. Σύμφωνα με το οθωμανικό κατάστιχο του 1650, η εισπραξη της δεκάτης έφτανε τα 24.754 μέτρα και η πραγματική ελαιοπαραγωγή της Κρήτης κατά τον Ersin Gülsoy ανερχόταν σε 185.654 μέτρα (1 μέτρο αντιστοιχούσε σε 10,256 λίτρα) ή 1.904.067,4 λίτρα²⁸⁹. Το τέλος του πολέμου συνοδεύτηκε με τη νέα απογραφή του 1670 η οποία όπως είδαμε κατέγραφε όχι τα ποσοτικά δεδομένα αλλά την έκταση της γης και τον αριθμό των δέντρων. Σε αυτήν καταγράφηκαν 666.015 ελαιόδεντρα, ωστόσο πρέπει να σημειώσουμε ότι το οθωμανικό δημόσιο είχε εκτιμήσει σε πέντε οκάδες τη μέση παραγωγή λαδιού ανά δέντρο και γι' αυτό ο φόρος που αντιστοιχούσε σε ένα δέντρο ήταν το 1/5 της παραγωγής δηλαδή μία οκά ή τρία ακτσέ²⁹⁰. Ως εκ τούτου, η παραγωγή λαδιού (*mahsul*) σε κάθε χωριό της Κρήτης αντιστοιχούσε θεωρητικά πάντα στο αποτέλεσμα του πολλαπλασιασμού του αριθμού των δέντρων με πέντε οκάδες, με εξαίρεση το σαντζάκι του Ρεθύμνου. Εκεί, οι οθωμανικές αρχές όρισαν ότι οι 85.803 από τις 157.455 ρίζες είχαν καλύτερη απόδοση και παρήγαν το διπλάσιο λάδι σε σχέση με το σύνολο της ελαιοπαραγωγής στο νησί, δηλαδή δέκα και όχι πέντε οκάδες. Συνολικά, σύμφωνα με τα δεδομένα που μας δίνει ο Ersin Gülsoy η παραγωγή λαδιού στα 1670 ανερχόταν σε 3.759.090 οκάδες ή 4.811.632,5 λίτρα.

²⁸⁸ Ο.π., 76.

²⁸⁹ E. Gülsoy, *Girit'in Fethi*, ό.π., 295-296.

²⁹⁰ Ο.π., 296.

Ο αριθμός αυτός αποτελεί λογιστική εκτίμηση της παραγωγής για φορολογικούς και μόνο λόγους και όπως πολύ σωστά αναφέρει η Ευαγγελία Μπαλτά δε χαρακτηρίζει παρά τη minimum παραγωγή, καθώς η ελιά δίνει μια καλή σοδειά όχι κάθε χρόνο αλλά χρονιά παρά χρονιά²⁹¹. Για αυτό άλλωστε οι Οθωμανοί ζητούσαν μονάχα μία οκά ανά δέντρο άσχετα από την πραγματική παραγωγή. Ένα εξίσου σημαντικό στοιχείο που εξάγουμε από τα δεδομένα των απογραφών είναι η σημαντική θέση που καταλαμβάνει το σαντζάκι των Χανίων στην παραγωγή αλλά και αργότερα στο εμπόριο του λαδιού. Ήδη από το 1571, το 90% της συνολικής παραγωγής λαδιού εντοπιζόταν στην περιοχή αυτή, ενώ το 1650 τα ηνία με μικρή διαφορά παίρνει ο Χάνδακας. Τη χρονιά εκείνη παρήχθησαν 65.340 μέτρα ή 670.127 λίτρα λαδιού στον Χάνδακα και μόλις 50.122 μέτρα ή 514.051 λίτρα στα Χανιά, ωστόσο 20 χρόνια αργότερα οι όροι αντιστράφηκαν και τα Χανιά παρήγαγαν διπλάσια ποσότητα λαδιού: 1.588.032 λίτρα έναντι 775.187,2 λίτρων του Χάνδακα. Κατά τον Ersin Gülsoy η αντιστροφή των όρων παραγωγής ήταν αποτέλεσμα του μακροχρόνιου πολέμου και της καταστροφής μεγάλου αριθμού ελαιόδεντρων περίξ του Χάνδακα μέχρι την κατάληψη του το 1669²⁹².

Τα σιτηρά. Η αναθεώρηση της αγροτικής πολιτικής των Βενετών εις βάρος της αμπελοκαλλιέργειας τον 16^ο αιώνα θα ωφελήσει μεταξύ των άλλων και την καλλιέργεια των σιτηρών. Μέχρι την περίοδο αυτή η Κρήτη προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες της σε σιτηρά έκανε εισαγωγές από το εξωτερικό και ιδίως από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Αίγυπτο, καθώς η λιγότερη αποδοτική καλλιέργεια των σιτηρών σε σχέση με το αμπέλι είχε στρέψει την οικονομία του νησιού αποκλειστικά σχεδόν στην παραγωγή κρασιού. Τα πράγματα όμως θα αλλάξουν γύρω στα 1570 με την έναρξη του βενετοοθωμανικού πολέμου. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία απαγόρευσε τις εξαγωγές σιταριού προς το Κρητικό βασίλειο και ο φόβος ότι η επάρκεια σιτηρών δεν μπορούσε να εξασφαλίσει τις ανάγκες του νησιού έκανε τη Βενετία να επιβάλει μέτρα για το ξερίζωμα των αμπελώνων και να ενθαρρύνει την καλλιέργεια του σιταριού²⁹³.

²⁹¹ Ε. Μπαλτά, «Η ελαιοκομία στην Κρήτη», ό.π., 184.

²⁹² Ersin Gülsoy, «Olive Production in the Eyalet of Crete (1650-1670)», ό.π., 204.

²⁹³ Ο Latino Orsino, κυβερνήτης του νησιού στα 1573, έγραφε στην έκθεσή του ότι η Βενετία όχι μόνο έπρεπε να αποτολμήσει το ξερίζωμα των αμπελιών αλλά να εισαγάγει και βόδια από την Πελοπόννησο για το όργωμα της γης και να αγοράσει όλους τους μύλους που βρίσκονταν σε απόσταση πέντε μιλίων από το Χάνδακα για να καλύπτονται οι ανάγκες των κατοίκων της πόλης. Βλ. Ι. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο*, ό.π., 75.

Ο πόλεμος στα 1645 βρήκε πράγματι την Κρήτη να έχει στραφεί στην καλλιέργεια των σιτηρών, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που κατά τα τέλη του 17^{ου} αιώνα να διαθέτει το πλεόνασμα για εξαγωγή²⁹⁴. Αν και δεν έχουμε αριθμητικά δεδομένα από βενετικές πηγές για να προχωρήσουμε σε μια συγκριτική μελέτη της παραγωγής σιτηρών πριν και κατά τη διάρκεια του πολέμου, τα δεδομένα της απογραφής του 1650 είναι ενδεικτικά κατά τον Ersin Gülsoy μιας σημαντικής ανάπτυξης αυτού του κλάδου της αγροτικής παραγωγής. Το έτος αυτό καταγράφηκαν 767.669 κοιλιά (*keyl*) σιτάρι (ένα κοιλό ήταν ίσο με 22 οκάδες), 769.821 κοιλιά κριθάρι και 166.335 κοιλιά βρώμη, συνολικά 1.703.825 κοιλιά²⁹⁵. Στην απογραφή του 1670/71, αντικείμενο μέτρησης δεν αποτελούσε η παραγωγή αλλά η έκταση καλλιεργήσιμης γης ανά τζερίπι γης. Το έτος αυτό καταγράφηκαν 400.055,5 τζερίπια γης στα οποία καλλιεργούνταν δημητριακά και όσπρια, τα οποία αντιστοιχούσαν στο 77,1% της συνολικής καλλιεργήσιμης γης (518.741,5)²⁹⁶. Γνωρίζουμε ωστόσο, ότι τα χωράφια με καλή απόδοση απέδιδαν κατά τις εκτιμήσεις των Οθωμανών πέντε κοιλιά (110 oka ή 141,1 kg) σιτηρά ανά τζερίπι γης, ενώ στα 2,5 κοιλιά (55 oka ή 70.5 kg.) έφτανε η παραγωγή όταν οι καλλιεργήσιμες γαίες ήταν μεσαίας ποιότητας²⁹⁷. Σύμφωνα με τα αριθμητικά δεδομένα που μας δίνει Ersin Gülsoy, το 91% (364.050,5 τζερίπια) ήταν καλής απόδοσης και αντιστοιχούσε σε 1.820.252,5 κοιλιά και το 9% (36.000 τζερίπια) ήταν μεσαίας απόδοσης και αντιστοιχούσε σε 90.000 κοιλιά. Συνολικά, στα 1670/71 η προσδοκώμενη παραγωγή είχε φτάσει τα 1.910.252,5 κοιλιά από 1.703.825 κοιλιά του 1650, είχε αυξηθεί δηλαδή κατά 12% στη διάρκεια των 20 ετών.

Δεντρόκηποι και μποστάνια. Η καλλιέργεια δεντρόκηπων και μποστανιών φαίνεται ότι περιοριζόταν ανέκαθεν στα όρια της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Αντίθετα με την ανεπάρκεια πηγών για την ύστερη βενετική περίοδο, τα δεδομένα που έχουμε για την περίοδο του κρητικού πολέμου προέρχονται από την απογραφή του 1670. Σύμφωνα με τα δεδομένα του κατάστιχου καλλιεργούνταν 4.580,5 τζερίπια γης, τα οποία αντιστοιχούσαν μόλις στο 0,88% της συνολικής γης του νησιού. Για το 1650 γνωρίζουμε μόνο ότι εισπράχθηκαν 159.200 akçe ως δεκάτη.

Ανακεφαλαιώνοντας, κατά τον 16^ο αιώνα η καλλιέργεια του αμπελιού θα μονοπωλήσει το ενδιαφέρον των αγροτών, ωστόσο με την παρεμβατική πολιτική των Βενετών η αγροτική οικονομία θα στραφεί στο λάδι και στα σιτηρά. Η έναρξη του

²⁹⁴ Γ. Τριανταφυλλίδου- Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης*, ό.π., 169.

²⁹⁵ E. Gülsoy, *Girit'in Fethi*, ό.π., 293.

²⁹⁶ Ό.π., 291.

²⁹⁷ E. Kolovos, "Beyond 'Classical' Ottoman Defterology", ό.π., 210.

πολέμου και η οθωμανική κατάκτηση του νησιού δεν θα αναδιοργανώσει τις καλλιέργειες αλλά θα διατηρήσει το υφιστάμενο καθεστώς παραγωγής που συνίστατο στην ευρεία εκμετάλλευση καλλιεργήσιμων γαιών και ελαιόδεντρων για την παραγωγή σιτηρών και λαδιού. Η παραγωγή κρασιού και λαχανικών θα περιοριστεί σε χαμηλά επίπεδα για εσωτερική κατανάλωση και όχι για εξαγωγή.

Επανερχόμενοι στο αρχικό ερώτημα, για το αν τα μοναστήρια ακολούθησαν τις κατευθυντήριες γραμμές της αγροτικής οικονομίας, αν δηλαδή οι καλλιέργειες των μοναστηριών ήταν προσανατολισμένες στην παραγωγή των παραπάνω προϊόντων, παρατηρούμε ότι όντως τα δεδομένα των τριών απογραφών κινούνται σε αυτό το πλαίσιο. Η παραγωγή των παραπάνω προϊόντων, πλην του κρασιού, θα αυξηθεί σημαντικά με κάποιες ιδιαιτερότητες τις οποίες θα δούμε ευθύς αμέσως.

Η εξέλιξη της μοναστηριακής περιουσίας την περίοδο 1637-1670/71

Τα δεδομένα που μας παρέχουν τα τρία κατάστιχα για τη μοναστηριακή περιουσία αποτελούν το σημαντικότερο πεδίο έρευνας της παρούσης εργασίας, καθώς μας επιτρέπουν να σκιαγραφήσουμε όχι μόνο την εξέλιξη της αγροτικής παραγωγής αλλά και τις προτεραιότητες που το κάθε μοναστήρι έθετε στην ανάπτυξη της οικονομικής του πολιτικής την περίοδο 1637-1670/71. Πρέπει ωστόσο να γίνει κατανοητό ότι τα αριθμητικά δεδομένα των παραπάνω πηγών που παρατίθενται συγκριτικά στον πίνακα που ακολουθεί είναι ενδεικτικά της εκτιμώμενης παραγωγής και σε καμία περίπτωση δεν συνιστούν την πραγματική παραγωγή των μονών. Στη μεν απογραφή του 1637, οι ίδιες οι μονές δήλωσαν την παραγωγή τους χωρίς να έχουν την επικύρωση κάποιου ελεγκτικού φορέα, ενώ στα 1670/71 οι οθωμανικές αρχές φορολογούσαν την έκταση της γης και των δέντρων στη βάση της προσδοκώμενης και μόνο παραγωγής.

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται η εξέλιξη της αγροτικής παραγωγής των ορθόδοξων μονών με βάση τα δεδομένα των εξεταζόμενων πηγών σε μίστατα, μπόττες, βαρέλλες, μουζούρια, τζερίπια και ελαιόδεντρα, ωστόσο για την καλύτερη κατανόηση του αναγνώστη μετέτρεψα τα παραπάνω μεγέθη, καθώς και την εκτιμώμενη παραγωγή των τζεριπιών και των ελαιόδεντρων, σε οκάδες²⁹⁸.

²⁹⁸ Για τις μετατροπή χρησιμοποιήθηκαν οι αντιστοιχίες που αναφέρθηκαν στην 1η και 2^η ενότητα: 1 οκά= 1,28 kg., 1 μίστατο λάδι= 10 οκάδες, 1 μίστατο κρασί= 10,5 οκάδες (επέλεξα τον μέσο όρο των 9-12 οκάδων), 1 μουζούρι= 13,5 οκάδες (επέλεξα τον μέσο όρο των 12-15 οκάδων), 1 μπόττα=600,9

Η εξέλιξη της μοναστηριακής περιουσίας σε μεγέθη της αγροτικής παραγωγής 1637-1670			
Έτος	Λάδι	Σιτηρά	Κρασί
1637	1211 με 1411 mistata ή	4057 μουζούρια ή	284 mistata (2.982 oka) 21 botta (9.858,5 oka) 70 barel (3.500 oka) ή
Εκτιμώμενη παραγωγή:	12.110 με 14.110 oka	54.769,5 oka	16.340 oka
1650	-	-	-
1670/71	6.165 ελαιόδεντρα ή 3.082,5 mistata ή	1322,5 cerib ή 6612,5 keyl ή 186.604,7 kg ή	206 cerib αμπελιού ή ή
Εκτιμώμενη παραγωγή:	30.825 oka	145.475 oka	{11.330 oka ?}²⁹⁹

Τα παραπάνω δεδομένα μας επιτρέπουν τη σύγκριση της αγροτικής παραγωγής των μονών την περίοδο 1637-1671 σε τρία προϊόντα, στο κρασί, στο λάδι και στα σιτηρά:

Κρασί. Σύμφωνα με την απογραφή του 1637 τα ορθόδοξα μοναστήρια των Χανίων παρήγαν κρασί, λάδι και σιτηρά. Όπως βλέπουμε στον παραπάνω πίνακα, η παραγωγή του κρασιού ήταν σε σχετικά μεγάλα επίπεδα αν κρίνουμε ότι ξεπερνούσε την αντίστοιχη παραγωγή λαδιού, ωστόσο η εικόνα αυτή δεν ήταν αντιπροσωπευτική για όλες τις μονές, καθώς το κρασί ήταν συγκεντρωμένο στα χέρια πέντε μόνο ιδρυμάτων. Όσον αφορά τα συνολικά μεγέθη, τα αμπέλια εξακολουθούσαν να εφοδιάζουν τις μονές με σημαντικές ποσότητες κρασιού, οι οποίες ανέρχονταν σε 16.340 οκάδες (284 μίστατα, 21 μπόττες και 70 βαρέλες). Αν εξαιρέσουμε το μετόχι του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στον Στύλο που η παραγωγή του η οποία έφτανε τις 9.389,1 οκάδες προοριζόταν αποκλειστικά για το μοναστήρι της Πάτμου και τη μονή της Παναγίας στον Αποκόρωνα που παρήγε μία μπότα κρασί (469,4 οκάδες), τα υπόλοιπα 40 μοναστήρια του πρώτου κατάστιχου παρήγαν μικρές ποσότητες για ίδια κατανάλωση. Δεν μπορούμε όμως να υποστηρίξουμε κάτι αντίστοιχο για τα υπόλοιπα μοναστήρια του δεύτερου κατάστιχου, τα οποία πιθανόν να προωθούσαν την

lt. ή 469,4 οκάδες, 1 βαρέλα= 50 οκάδες (επέλεξα τον μέσο όρο των 40-60 οκάδων), 1 ελαιόδεντρο= 5 οκάδες (εκτιμώμενη παραγωγή), 1 τζερίπι γης= 5 «κοιλιά» ή 141,1 kg. ή 110,2 οκάδες (εκτιμώμενη παραγωγή - η μοναστηριακή γη ήταν καλής ποιότητας), 1 τζερίπι αμπελιού= 55 οκάδες (εκτιμώμενη παραγωγή - με βάση τα αντίστοιχα δεδομένα από τη παραγωγή της Σαντορίνης), 1 «κοιλό»= 22 οκάδες.

²⁹⁹ Ο υπολογισμός έγινε με βάση την αντιστοιχία 1 τζερίπι προς 55 οκάδες που ίσχυε στη Σαντορίνη, καθώς δεν έχουμε κάποιο αντίστοιχο δεδομένο στην Κρήτη.

παραγωγή τους στο εμπόριο. Στα επόμενα 33 χρόνια η παραγωγή θα μειωθεί, καθώς τα μοναστήρια σύμφωνα με την εκτιμώμενη πάντα παραγωγή θα παράγουν 11.330 οκάδες κρασιού. Το μετόχι της Πάτμου όχι μόνο θα απολέσει την πρωτοκαθεδρία του στο προϊόν αυτό, αλλά δεν θα έχει κανένα τζερίπι αμπελιού στην κατοχή του. Με σημαντική διαφορά στην κατοχή αμπελιών θα αναδειχθούν η Αγία Τριάδα των Μουρτάρων, η Γωνιά και η Χρυσοπηγή και το Γουβερνέτο, έναντι του Αγίου Ελευθερίου και της Αγίας Τριάδας Σινά.

Λάδι. Αυξητικές τάσεις θα παρουσιάσει η παραγωγή λαδιού σε ποσοστό που θα κυμαίνεται μεταξύ 118% και 154%. Το 1637 θα δηλωθούν 1211 με 1411 μίστατα που θα αντιστοιχούν σε 12.110 και 14.110 οκάδες αντίστοιχα, έναντι 30.825 οκάδων λαδιού στα 1670/71, τα οποία αποτελούσαν την προσδοκώμενη παραγωγή των 6.165 ελαιόδεντρων. Όπως και στην παραγωγή κρασιού, οι μεγαλύτερες ποσότητες του εξεταζόμενου προϊόντος ήταν στα χέρια των λίγων πλούσιων μοναστηριών. Στα 1637, τα 500 από τα 533 μίστατα, τα οποία καταχωρήθηκαν στο πρώτο κατάστιχο με τα 42 μοναστήρια, ανήκαν στο μετόχι της Πάτμου, ενώ τα υπόλοιπα 658 με 858 μίστατα ανήκαν στα πέντε μοναστήρια του ξεχωριστού κατάστιχου. Είκοσι χρόνια αργότερα, το μετόχι της Πάτμου θα έχει τη μικρότερη κατοχή ελαιοδέντρων, με την Αγία Τριάδα των Μουρτάρων να ξεπερνά κατά αρκετές εκατοντάδες ρίζες το Γουβερνέτο και τις λοιπές μονές.

Σιτηρά. Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, η παραγωγή των σιτηρών κυριαρχούσε έναντι των δύο άλλων προϊόντων, τόσο πριν όσο και μετά τον Κρητικό Πόλεμο. Το αξιοσημείωτο ωστόσο είναι ότι και σε αυτή την περίπτωση η παραγωγή ήταν συγκεντρωμένη στα χέρια των πιο ισχυρών ιδρυμάτων. Το 1637 δηλώθηκαν 4.057 μουζούρια σιτηρών και δημητριακών (ή 54.769,5 οκάδες), εκ των οποίων τα 3.000 μουζούρια (73,9% της συνολικής παραγωγής) ανήκαν στο μετόχι της Πάτμου, ενώ σημαντική κατοχή φαίνεται ότι είχε η Αγία Κυριακή, η Αγία Τριάδα των Μουρτάρων και το Γουβερνέτο. Το 1670/71 η παραγωγή θα αυξηθεί κατακόρυφα, αν λάβουμε υπόψη μας ότι η προσδοκώμενη σοδειά έφτανε τις 145.475 οκάδες, σημείωνε δηλαδή αύξηση της τάξης του 165,61%. Με μικρή διαφορά στην κατοχή γης, το Γουβερνέτο θα υπερτερεί έναντι των άλλων μοναστηριών, της Αγίας Τριάδας Μουρτάρων και του Γουβερνέτου, ενώ το μετόχι της Πάτμου θα περιορίσει την κατοχή του στα 120 τζερίπια γης ή στο 9% της συνολικής παραγωγής (600 κοιλιά ή 16.932 kg. ή 13.228 οκάδες σιτηρών).

Συνοψίζοντας, αν και η έλλειψη τρίτων πηγών που να μαρτυρούν πραγματικά στοιχεία για το ύψος της παραγωγής, όπως εμπορικές συμφωνίες, κατάστιχα αγοραπωλησιών και εξαγωγών προϊόντων, δυσχεραίνει ένα ασφαλές συμπέρασμα για το ζήτημα της εξέλιξης της αγροτικής παραγωγής των ορθόδοξων μονών των Χανίων την περίοδο που μελετάμε, ωστόσο, με βάση τα δεδομένα από τις επίσημες απογραφές, μπορούμε να καταλήξουμε σε τρία κύρια σημεία:

Πρώτον, η παραγωγή των μοναστηριών στο πέρασμα από τη βενετική στην οθωμανική κυριαρχία είχε σαφώς αυξητικές τάσεις. Μεταξύ του 1637 και του 1670/71, η παραγωγή σιτηρών αυξήθηκε κατά 165,61%, του λαδιού κατά 118% με 154%, ενώ η παραγωγή κρασιού σημείωσε μείωση κατά 30,84%.

Δεύτερον, η αύξηση αυτή φαίνεται ότι ακολουθούσε τις τάσεις της αγροτικής οικονομίας, που είχε προσανατολιστεί στην παραγωγή σιτηρών και λαδιού και λιγότερο στην παραγωγή κρασιού.

Τρίτον, η συντριπτική πλειονότητα της μοναστηριακής περιουσίας βρισκόταν στα χέρια των λίγων αλλά ισχυρών μοναστηριών. Στην περίπτωσή μας όμως, ένα βασικό σημείο που μπορεί να αναιρέσει την εικόνα που έχουμε για την αγροτική παραγωγή στη βενετική περίοδο είναι τα μεγάλα ποσοτικά μεγέθη που είχε στην κυριότητά του το μετόχι της Πάτμου. Από τη στιγμή που αποτελούσε το σιτοβολώνα της Πάτμου πιστεύω ότι δεν πρέπει να αντιπαραβάλλεται ισότιμα με τα λοιπά χανιώτικα μοναστήρια, καθώς εξυπηρετούσε αποκλειστικά και μόνο τις ανάγκες της Πάτμου. Με άλλα λόγια, αν αφαιρέσουμε τα περιουσιακά στοιχεία του μετοχίου, η συνολική παραγωγή των ορθόδοξων μονών των Χανίων θα πέσει κατακόρυφα και η ψαλίδα στην ποσοστιαία κλίμακα της αύξησης της παραγωγής μεταξύ του 1637 και 1670/71 θα μεγαλώσει.

2. Σχέσεις των μοναστηριών με την οθωμανική εξουσία, τους αγρότες και τα άλλα μοναστήρια.

Τα κατάστιχα των καδήδων (*sicilat*)³⁰⁰ αποτελούν μια σημαντική πηγή για τη μελέτη της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ευρύτερα αλλά και ενός οποιουδήποτε κοινωνικού πυρήνα που λειτουργούσε σ' αυτήν, όπως τα ορθόδοξα μοναστήρια. Η αξία τους έγκειται στο ότι κατέγραφαν όλη τη διαδικασία από την προσφυγή στον καδή, την κατ' αντιπαράσταση επιχειρηματολογία των αντιδίκων, τον συμβιβασμό ή την καταδίκη αν επρόκειτο για ζήτημα του ποινικού ή του δημόσιου δικαίου, ή την επικύρωση συμβάσεων και συναλλαγών στο πλαίσιο του ιδιωτικού δικαίου³⁰¹. Διάδικος μπορούσε να είναι ο οποιοσδήποτε υπήκοος, ένας αξιωματούχος, ένας ραγιάς, μουσουλμάνος και χριστιανός ή ακόμα και ιδρύματα, όπως είχαμε την ευκαιρία να δούμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Εύκολα λοιπόν μπορούμε να κατανοήσουμε ότι οι καταχωρίσεις είναι ικανές να φωτίσουν αρκετές πτυχές της ζωής των μοναστηριών, όπως τις σχέσεις τους με την κυρίαρχη εξουσία και ευρύτερα με την ίδια την τοπική κοινωνία.

Από τη μελέτη του αρχειακού υλικού γίνεται αντιληπτό ότι ένα βασικό θέμα προσφυγής των μονών στον οθωμανό καδή ήταν η παράνομη και καταχρηστική φορολόγησή τους από εκπροσώπους της κεντρικής εξουσίας. Τα σωζόμενα έγγραφα της περιόδου διαφωτίζουν αρκετά τις παρεμβάσεις οθωμανών αξιωματούχων στη λειτουργία των μοναστηριών αλλά και την άμεση αποκατάσταση της τάξης από τον ίδιο τον σουλτάνο, ο οποίος καταδίκασε τις αυθαίρετες συμπεριφορές εναντίον των μοναστηριών από όπου και αν προέρχονταν.

³⁰⁰ Πληθυντικός του αραβικού *sicil*, η λέξη ετυμολογείται από το λατινικό *sigillum*. Βλ. S. Faroqhi, "sicil", *EF*, τ. 9^{ος}, 538-545. Όπως επισημάναμε στην εισαγωγή, θεωρήσαμε σκόπιμο να χρησιμοποιήσουμε τα δημοσιευμένα από τον Νίκο Σταυρινίδη ιεροδικαστικά κατάστιχα του Χάνδακα, λόγω της καταστροφής των αντίστοιχων χανιώτικων κωδίκων. Αν και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύουν αντίστοιχες καταστάσεις, αντιδικίες, αγωγές και συμβιβασμούς που λάμβαναν χώρα στο σαντζάκι των Χανίων, ωστόσο είναι ενδεικτικά για να κατανοήσουμε τη σχέση ευρύτερα των μονών με την κοινωνία και την κυρίαρχη εξουσία στην Κρήτη.

³⁰¹ Για το δικαστήριο του καδή και τα ιεροδικαστικά κατάστιχα βλ. R. Jennings, "Kadi, Court and Legal Procedure in the 17th Century Ottoman Kayseri", *Studia Islamica*, 48 (1978), 133-172· του ίδιου, "Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th Century Ottoman Kayseri", *Studia Islamica*, 50 (1979), 151-184· D. Ze'evi, "The Use of Ottoman Sharia Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal", *Islamic Law and Society*, 5/1 (1998), 35-56· Y. Seng, "The Şer'iye Sicilleri of the Istanbul Müftülügü as a Source for the Study of Everyday Life", *The Turkish Studies Association Bulletin*, 15/2 (1991), 308-325· A. Singer, "Tapu Tahrir", *ό.π.*, 95-125.

Οι παρεμβάσεις των οθωμανών αξιωματούχων στη λειτουργία των μοναστηριών είχαν ήδη αποτυπωθεί πριν τη λήξη του πολέμου, όπως φαίνεται σε μια αχρονολόγητη διαταγή του αρχιστράτηγου της Κρήτης, η οποία όμως έχει τοποθετηθεί σε έγγραφο της περιόδου μεταξύ του 1659 και 1661³⁰². Σε αυτήν, ο αρχιστράτηγος (Χουσεΐν Πασάς) ζητούσε από τον ιεροδίκη Ρεθύμνου να μην επιτρέπει στον σπαχή Οσμάν να ενοχλεί τους μοναχούς ενός μοναστηριού, το οποίο όμως δεν ονομάζει. Η διαταγή έκλεινε με αυστηρές συστάσεις προς τους σπαχήδες και με την επισήμανση ότι αν δεν συμμορφώνονταν θα τιμωρούνταν. Σε φερμάνι του 1670, ένα χρόνο μετά τη λήξη του πολέμου, που εκδόθηκε μετά από αίτημα των μοναχών της Κρήτης, πληροφορούμαστε ότι οι τιμαριούχοι σπαχήδες δεν αποδέχονταν τα δεδομένα που έδινε η απογραφή για τα περιουσιακά στοιχεία των μοναστηριών, βάσει των οποίων θα εισέπρατταν τους διάφορους φόρους, με αποτέλεσμα να επιζητούν να μετρήσουν ξανά τις μοναστηριακές γαίες³⁰³. Όμως, με την έκδοση του παραπάνω φερμανιού, ο σουλτάνος δεν άφηνε περιθώρια παρερμηνείας της απόφασής του απαιτώντας ρητά την εκδίωξη κάθε αξιωματούχου «...όστις καταδυναστεύει και εκπτοεί τους κληρικούς λέγων εις αυτούς ότι θα καταμετρήσω εκ νέου τις γαίες σας».

Η απονομή δικαιοσύνης ήταν δεδομένη όπως φαίνεται από τον συμβιβασμό στα 1671 μεταξύ της Μονής του Αγίου Γεωργίου και του Χασάν Αγά, ο οποίος είχε εισπράξει μεγαλύτερο ποσό από αυτό που είχε οριστεί ως κατ' αποκοπή (*maktu*) και το οποίο επέστρεψε τελικά στη μονή³⁰⁴. Μια άλλη διαμάχη μεταξύ των τεσσάρων μοναστηριών των Χανίων και του Χασάν Αγά έληξε με συμβιβασμό στα 1684³⁰⁵. Τα μοναστήρια είχαν προσφύγει στο δικαστήριο εναντίον του Χασάν Αγά με το επιχείρημα ότι ο τελευταίος είχε εισπράξει παράνομα 2314 γρόσια. Ο Χασάν Αγάς αρνιόταν την κατηγορία, ωστόσο με την επέμβαση διαφόρων ατόμων, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το έγγραφο, συμβιβάστηκε να επιστρέψει 1300 γρόσια.

Ενδεικτικό των πιέσεων που εξακολουθούσαν να υφίστανται οι μοναχοί ήταν η έκδοση και δεύτερου φερμανιού το 1684 αποκλειστικά για τα μοναστήρια³⁰⁶. Αιτία σύνταξης του εγγράφου ήταν η ενέργεια των δεφτερδάρηδων να αναθέσουν την είσπραξη της δεκάτης των μοναστηριών σε τρίτα πρόσωπα, τα οποία λάμβαναν

³⁰² Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Α', 126, αρ. 174.

³⁰³ *Ο.π.*, τ. Β', 59, αρ. 614.

³⁰⁴ *Ο.π.*, τ. Α', 238, αρ. 341.

³⁰⁵ *Ο.π.*, τ. Β', 199, αρ. 781.

³⁰⁶ *Ο.π.*, 249, αρ. 858.

καταχρηστικά το δέκατο πέμπτο και δέκατο έκτο της παραγωγής σε αντίθεση πάντα με το πνεύμα του νόμου. Από το περιεχόμενο του φερμανιού πληροφορούμαστε επίσης, ότι οι φοροεισπράκτορες απαιτούσαν επιπροσθέτως διάφορα δώρα, πέραν του φόρου, όπως μέλι και λάδι, και συνοδεύονταν από φρουρούς, οι οποίοι σύμφωνα με την ίδια πηγή χρησιμοποιούνταν για να «καταθλιβούσι και κατατυραννούσι τους μοναχούς».

Τα δύο φερμάνια δεν είναι σε θέση να στηρίξουν το επιχείρημα ότι αυθαίρετες επεμβάσεις μελών της εξουσίας αποτελούσαν γενικό κανόνα την περίοδο που εξετάζουμε. Ωστόσο, προβληματισμό προκαλεί το γεγονός ότι τα έγγραφα αυτά έρχονταν να προστεθούν σε μια σειρά άλλων φερμανιών που εκδόθηκαν για να προστατεύσουν τους ραγιάδες, οι οποίοι άλλωστε βρίσκονταν στο ίδιο καθεστώς με τα μοναστήρια³⁰⁷. Όπως και να' χει, η συνεχής έκδοση φερμανιών σχετικά με το ίδιο θέμα αντικατοπτρίζει την αδυναμία της Πύλης, όχι τόσο να επιβάλει την πολιτική της, όσο να ελέγξει την εφαρμογή της και να πατάξει οποιαδήποτε απόπειρα παρέκκλισης από αυτήν³⁰⁸.

Όσον αφορά τις σχέσεις των μοναστηριών με τους χωρικούς, είδαμε στην προηγούμενη ενότητα ότι αυτές περιλάμβαναν σχέσεις συνδιαλλαγής, με τους τελευταίους να πωλούν περιουσιακά στοιχεία στα μοναστηριακά ιδρύματα. Η εικόνα όμως αυτή δεν ήταν πάντα αγαστή, καθώς το αρχαιακό υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας, μάς πληροφορεί ότι οι δύο πλευρές προσέφευγαν στον καδή για οικονομικές διαφορές. Σε χοτζέτι του 1671 καταγράφεται η αντιδικία του ιερέα Ιωάσαφ που εκπροσωπούσε ένα μοναστήρι, του οποίου το όνομα δεν σώζεται, και του εξισλαμισμένου Αχμέτ Μπεσέ σχετικά με την κυριότητα ενός αμπελιού στο χωριό Άγιος Μύρων Μαλεβιζίου³⁰⁹. Ο Αχμέτ Μπεσέ κατηγορήσε τον ιερέα ότι οικειοποιήθηκε παράνομα το αμπέλι του πατρός του, ωστόσο με την παρουσία μαρτύρων ο ιερέας απέδειξε ότι το αμπέλι ήταν πράγματι περιουσία της μονής. Το ενδιαφέρον σχετικά με την υπόθεση είναι ότι το μοναστήρι είχε παραχωρήσει την έκταση αυτή στον πατέρα του ενάγοντα υπό το καθεστώς της συνεταιρικής επικαρπίας. Σύμφωνα με τη συμφωνία αυτή, τα 2/3 της παραγωγής θα τα κρατούσε ο μισθωτής και το 1/3 θα το έδινε στο μοναστήρι. Παράλληλα, το στοιχείο που

³⁰⁷ Βλέπε ιδίως τα διατάγματα (*buyrultu*) του 1657 και 1658 και τα φερμάνια του 1670, 1684 (3) και 1686 στο Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Α', σ. 59, 21 και τ. Β', σ. 59, 192, 249, 265 και 258. Επίσης βλ. στη σελίδα 280 ένα αχρονολόγητο φερμάνι.

³⁰⁸ Σ. Λαΐου, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο*, ό.π., 165-166.

³⁰⁹ Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις*, ό.π., τ. Α', 233, αρ. 338.

ενίσχυσε την επιχειρηματολογία του ιερέα ήταν το ότι το διαφιλονικούμενο αμπέλι είχε καταχωρισθεί στην απογραφή του 1670/71.

Στο σκηνικό της διαμάχης μεταξύ χωρικών και μοναστηριών τοποθετούνται δύο χοτζέτια του 1672, στα οποία οι όροι αντιστρέφονται³¹⁰. Σύμφωνα με αυτά, ο ηγούμενος της μονής Στρατηγού της επαρχίας Τεμένους στον Χάνδακα διεκδικούσε παράνομα την κυριότητα δύο αμπελιών από κάποιες χριστιανές. Ο ηγούμενος είχε καταχωρήσει μάλιστα το ένα αμπέλι στην απογραφή του 1670/71, με τον ισχυρισμό ότι ήδη από τη βενετική κυριαρχία ήταν στην κυριότητά του και λάμβανε τις αντίστοιχες προσόδους από την καλλιέργειά του. Στο δικαστήριο ωστόσο, αποδέχθηκε ότι η κατοχή ανήκε στις ενάγουσες. Στα 1672 επίσης, ο ιερομόναχος Γαβριήλ της μονής Αγίου Γεωργίου Σητείας προσήγαγε στον καδή κάποιον Νικόλαο με την κατηγορία ότι του έκλεψε έναν όνο³¹¹. Ο εναγόμενος όμως, με την παρουσία μαρτύρων, εκ των οποίων ο ένας ήταν χριστιανός, απέδειξε ότι είχε αγοράσει το ζώο από τον ιερομόναχο και ως εκ τούτου δικαιώθηκε. Σε μια άλλη αντιδικία στα 1672, ο Μεχμέτ Βέης κατηγόρησε τον ιερέα της μονής Αγίου Γεωργίου Μονοφατσίου ότι δεν του επέστρεψε μία φοράδα την οποία του είχε δανείσει με το αιτιολογικό ότι ψόφησε³¹². Εντύπωση κάνει το γεγονός ότι ο ιερέας δικαιώθηκε, όχι επειδή προσκόμισε μάρτυρες, αλλά επειδή ορκίστηκε «επί του Ιερού Ευαγγελίου».

Οι οικονομικές συναλλαγές αλλά και οι αντιπαραθέσεις πρέπει να απηχούσαν το πλαίσιο επικοινωνίας των μοναστηριών με τους χωρικούς την περίοδο που εξετάζουμε πέρα από τον παραδοσιακό ρόλο των μονών ως λατρευτικά ιδρύματα της ορθόδοξης πίστης. Το υλικό είναι πολύ μικρό για να προχωρήσουμε σε ασφαλή συμπεράσματα, ωστόσο η απουσία περισσότερων εγγράφων που να δικαιολογούν την ύπαρξη αντιδικιών μεταξύ των δύο πλευρών πιθανόν να οφείλεται στις συνθήκες τις εποχής. Πιθανόν, οι χριστιανοί κάτοικοι του νησιού να μην ήθελαν να αντιπαρατεθούν με τα μοναστήρια στη διάρκεια του πολέμου και στα πρώτα χρόνια μετά από αυτόν, όχι για κάποιο άλλο λόγο αλλά γιατί τα θεωρούσαν ως τους μοναδικούς θύλακες της πίστης τους που έπρεπε να επιβιώσουν.

Όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ των ίδιων των μοναστηριών, η εύρεση πόρων για τη φορολογία και ο αγώνας για τον έλεγχο της γης αποτελούσαν τα δύο κύρια θέματα που θα τροφοδοτούν είτε την ανάγκη για μια κοινή πορεία και βοήθεια, είτε

³¹⁰ *Ο.π.*, τ. Β', 81- 82, αρ. 646 Α' & Β'.

³¹¹ *Ο.π.*, 69, αρ. 622.

³¹² *Ο.π.*, 75, αρ. 635.

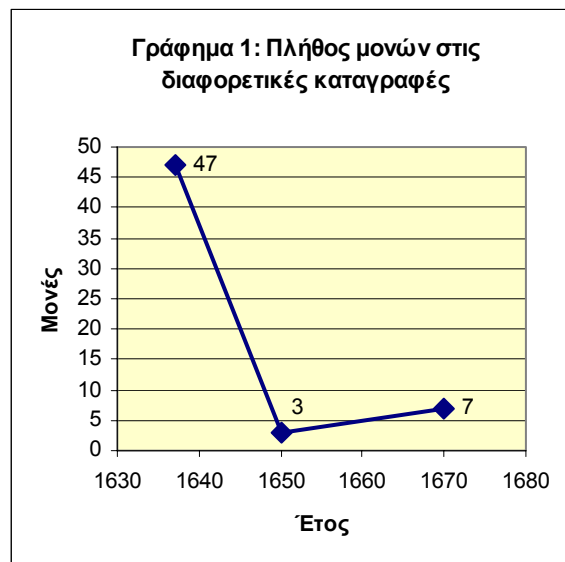
τον ανταγωνισμό μεταξύ των μονών. Στην πρώτη περίπτωση, αντιπροσωπευτική ήταν η συνένωση της μονής του Αγίου Γεωργίου Χλωρή στα Περιβόλια Ρεθύμνου με τη μονή Αρκαδίου, λόγω της αδυναμίας του ηγουμένου της πρώτης μονής να καταβάλει τον κατ' αποκοπή φόρο των 1200 άσπρων στις οθωμανικές αρχές³¹³. Ο Αθανάσιος, ηγούμενος του Αγίου Γεωργίου, παραχώρησε τη μονή μαζί με τα περιουσιακά της στοιχεία στον ηγούμενο της μονής Αρκαδίου Νεόφυτο Δρόσα, δηλώνοντας ότι καμία αξίωση επί αυτών δεν θα είχε στο μέλλον. Αντίθετα, ο πολύχρονος δικαστικός αγώνας μεταξύ δύο μονών, της Αγίας Τριάδος των Μουρτάρων των Χανίων και της Αγίας Λάυρας του Αγίου Όρους που είδαμε αναλυτικά στο δεύτερο κεφάλαιο, κατέδειξε το βαθμό της όξυνσης που μπορούσε να προκαλέσει σε μέλη του ίδιου θεσμού ο αγώνας για μεγαλύτερη συμμετοχή στην εκμετάλλευση της γης.

³¹³ Ο.π., 247, αρ. 854.

Συμπεράσματα

Όπως είχαμε την ευκαιρία να δούμε, οι στρατηγικές επιδιώξεις των Βενετών και Οθωμανών, οι διεθνείς συγκυρίες σε οικονομικό επίπεδο και οι συνθήκες του πολέμου διαμόρφωσαν εν ολίγοις το πλαίσιο στο οποίο κινήθηκαν τα μοναστήρια την περίοδο που μελετάμε. Η πορεία τους δεν ήταν στατική αλλά παρουσίαζε διακυμάνσεις, όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό από την αυξομείωση στον αριθμό εκείνων των ιδρυμάτων που λειτουργούσαν σε κάθε χρονική περίοδο, όπως επίσης από το είδος και την ποσότητα των περιουσιακών τους στοιχείων, το ύψος της φορολογίας και τον αριθμό των μοναχών που τα στελέχωναν. Τα στοιχεία που ακολουθούν, αποτυπώνουν βασικές πτυχές του οικονομικού και κοινωνικού βίου των μονών σε συγκεκριμένες όμως χρονικές περιόδους και σύμφωνα με τις αντιλήψεις και τις επιδιώξεις των συντακτών τους. Ως εκ τούτου, είναι ενδεικτικά και σε καμία περίπτωση αντιπροσωπευτικά της πραγματικότητας.

Αριθμός μοναστηριών. Με βάση τη βενετική απογραφή, το 1637 είχαν καταγραφεί 47 μοναστήρια. Ο αριθμός αυτός, όπως υπογραμμίσαμε στο πρώτο κεφάλαιο, πιθανόν να μην ήταν αντιπροσωπευτικός για το σύνολο των ορθόδοξων ιδρυμάτων, καθώς ζητούμενο των Βενετών ήταν να καταγράψουν τους πόρους των ορθόδοξων μονών και όχι τόσο να συγκεντρώσουν στατιστικά στοιχεία για τη λειτουργία των θρησκευτικών ιδρυμάτων στο νησί. Με την ίδια επιφύλαξη ως προς την αντικειμενικότητα των πηγών πρέπει να σταθούμε και στην απογραφή του 1650, στην οποία καταγράφηκαν μονάχα τρία μοναστήρια για λόγους που είχαν να κάνουν όχι μόνο με τις συνθήκες του πολέμου αλλά και με τον στόχο της απογραφής, ο οποίος σε καμία περίπτωση δεν ήταν δημογραφικός. Οι

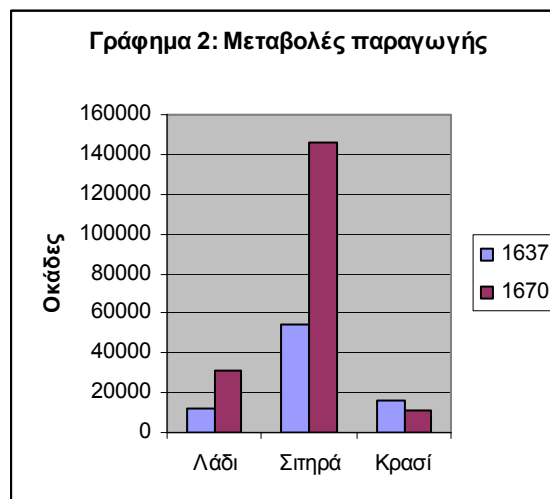

Οθωμανοί δεν επιδίωκαν να καταγράψουν το σύνολο των μοναστικών ιδρυμάτων και των μοναχών που κατοικούσαν σ' αυτά, αλλά τη φορολογήσιμη παραγωγή του νησιού και κατ' επέκταση των μοναστηριών εκείνων που είχαν κάποιο εισόδημα για το οποίο όφειλαν να καταβάλουν τον αντίστοιχο φόρο. Τα πράγματα θα

αντιστραφούν στα 1670/71, οπότε και παρατηρούμε μια σχετική αύξηση των μοναστηριών από τρία σε επτά. Ο πόλεμος είχε ολοκληρωθεί και οι οθωμανικές αρχές προχωρούσαν στη διενέργεια μιας αναλυτικής κτηματολογικής και δημογραφικής απογραφής, στο πλαίσιο της οποίας καταγράφηκαν λεπτομερειακά τα ορθόδοξα μοναστηριακά ιδρύματα.

Μοναστηριακή περιουσία.

Στο ζήτημα της κατοχής κινητής και ακίνητης περιουσίας, οι διαθέσιμες πληροφορίες προέρχονται από την απογραφές του 1637 και του 1670/71. Στην πρώτη, μονάχα η μονή Χρυσοπηγής και η Αγία Τριάδα των Κήπων κατείχαν ελαιοτριβεία και ακίνητο στην πόλη των Χανίων, ενώ η πλειονότητα των μοναστηριών είχε

προσανατολιστεί πρωτίστως στην κατοχή και εκμετάλλευση σιτοπαραγωγών γαιών, αμπελώνων και ελαιόδεντρων, αν κρίνουμε από τα αντίστοιχα μεγέθη σε σιτηρά, κρασί και λάδι που δίνει η βενετική απογραφή. Ωστόσο, οι τάσεις που άρχισαν να διαμορφώνονται από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα ήταν καθοριστικές για την ανάπτυξη της καλλιέργειας σιτηρών και λαδιού τα επόμενα χρόνια. Σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1670/71, η παραγωγή κρασιού μειώθηκε, σ' αντίθεση με την ραγδαία αύξηση της εκτιμώμενης παραγωγής σιτηρών και λαδιού: μέσα σε 35 χρόνια, η παραγωγή σιτηρών αυξήθηκε κατά 165,61% (από 54.769 σε 145.475 οκάδες), του λαδιού κατά 118% με 154% (από 12.110/ 14.110 σε 30.825 οκάδες), ενώ η παραγωγή κρασιού σημείωσε μείωση κατά 30,84% (από 16.340 σε 11.330 οκάδες).

Τα παραπάνω δεδομένα φέρνουν τη συζήτηση σε ένα δεύτερο αλλά εξίσου σημαντικό επίπεδο, αυτό του ρόλου των μοναστηριών στην τοπική οικονομία ως κατόχων μεγάλης έγγειου περιουσίας. Το διαθέσιμο αρχειακό υλικό που παρουσιάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, δεν αφήνει περιθώρια για να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα, ωστόσο οι αυξητικές τάσεις στην αγροτική παραγωγή των μοναστηριών δεν μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για μια de facto μετατροπή τους σε ισχυρούς οικονομικούς μηχανισμούς της τοπικής κοινωνίας. Αυτό φαίνεται στον

παρακάτω πίνακα³¹⁴ όπου επιχειρείται η συγκριτική παράθεση της μοναστηριακής περιουσίας σε ελιές και γαίες με τα αντίστοιχα συνολικά φορολογήσιμα στοιχεία ολόκληρου του σαντζακιού των Χανίων.

1670/71	Τα δεδομένα για το Σαντζάκι Χανίων	Τα δεδομένα για τις ορθόδοξες μονές Χανίων	Ποσοστό % της μοναστηριακής περιουσίας επί του συνόλου
Γαίες (τζερίπια)	74.281	1.322,5	4,5%
Αμπελώνες (τζερίπια)	10.636,5	206	1,9%
Δεντρόκηποι (τζερίπια)	405	11	2,3%
Ελαιόδεντρα (ρίζες)	248.130	6.165	2,4%

Συγκρίνοντας τα δεδομένα του πίνακα, προκύπτει ότι τα επτά μοναστήρια των Χανίων είχαν στην κυριότητα τους μόλις το 1.9% των αμπελιών του σαντζακιού των Χανίων, το 4.5% των καλλιεργήσιμων γαιών, το 2.4% των ελαιόδεντρων και το 2.3% των δεντρόκηπων.

Φορολογία. Το ύψος του φόρου αποτελεί μια σοβαρή ένδειξη ότι η μοναστηριακή περιουσία παρουσίαζε αυξητικές τάσεις στη διάρκεια των 20 ετών από το 1650 μέχρι το 1670/71. Τα μοναστήρια των Χανίων κατέβαλαν 3.320 άσπρα στα 1650 και 3.720 άσπρα στα 1666, με την προσθήκη του εθίμου επί των προβάτων (*adet-i ağnam*). Με τη νέα απογραφή στα 1670/71, ο φόρος είχε ανέλθει στα 84.499 άσπρα.

Η απότομη αύξηση της φορολογικής προσόδου μέσα σε τέσσερα χρόνια δεν σημαίνει, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, ότι τα μοναστήρια απέκτησαν μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία στη διάρκεια των τεσσάρων ετών, από το 1666 μέχρι το 1670/71. Τα μοναστήρια πιθανόν να είχαν αυξήσει τα περιουσιακά τους στοιχεία ήδη από το 1650, ωστόσο συνέχιζαν να

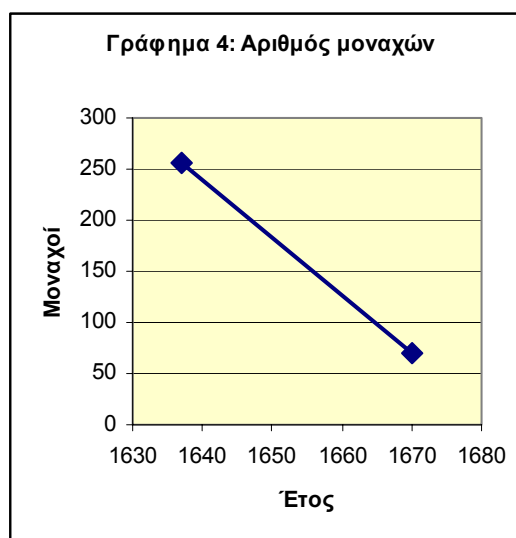

καταβάλλουν το σταθερό ποσό του φόρου που είχε οριστεί με βάση τα παλαιά δεδομένα της απογραφής. Στη νέα απογραφή του 1670/71 οι φορολογικοί συντελεστές είχαν αλλάξει, ενώ το μακτού περιλάμβανε τόσο τους έγγειους και τον

³¹⁴ E. Gülsöy, *Girit'in Fethi*, ό.π., 289.

κεφαλικό φόρο όσο και μια πρόσθετη επιβάρυνση για τη μετατροπή των παλαιών μέτρων σε οθωμανικά. Επίσης, δεν πρέπει να παραβλέψουμε και τη μεγάλη υποτίμηση του άσπρου που συνέβαλε στο να επέλθει η κατακόρυφη αύξηση του κατ' αποκοπή φόρου στα 1670/71.

Αριθμός μοναχών. Η αύξηση της φορολογικής προσόδου μπορεί μεν να συνηγορεί στο ότι τα μοναστήρια κατόρθωναν να ξεπεράσουν τα εμπόδια του παρελθόντος και να αυξήσουν την περιουσία τους, ωστόσο η εικόνα είναι διαφορετική στο ερώτημα αν πέτυχαν εξίσου να προσελκύσουν νέους μοναχούς. Στα 1637, τα ορθόδοξα μοναστήρια των Χανίων στελεχώνονταν από 256 μοναχούς έναντι 71 στα 1670/71.

Συνοψίζοντας τα γενικά σημεία της εξέλιξης των ορθόδοξων μονών των Χανίων την 35ετία 1637-1671, καταλήγει κανείς στη διαπίστωση ότι η ιδιαιτερότητα του πολέμου και η κατ' επέκταση αλλαγή της κυρίαρχης εξουσίας μπορεί μεν να αιτιολογούν την καταγραφή ενός σχετικά μικρού αριθμού ορθόδοξων μονών και τον περιορισμό των μοναχών που κατοικούσαν σ' αυτά, σε σχέση με τα πριν από τον πόλεμο δεδομένα, ωστόσο δεν ανέκοψαν την οικονομική ανάπτυξή τους. Η εικόνα με τα 47 μοναστήρια και τους 256 μοναχούς στα 1637 είναι εκδιαμέτρου αντίθετη με την εικόνα των τριών μοναστηριών λίγα μόλις χρόνια αργότερα, στα 1650, ωστόσο πρέπει να επισημάνουμε ότι οι πολεμικές διεργασίες στο σαντζάκι των Χανίων είχαν λήξει ήδη από το 1645 με την κατάληψη της πόλης και η απογραφή του 1650 δεν περιέγραφε παρά την εικόνα μιας αποδυναμωμένης από τον πόλεμο μοναστηριακής κοινότητας, η οποία εισερχόταν σε μια φάση οικονομικής κυρίως αναδιοργάνωσης. Είκοσι χρόνια αργότερα, η αναδιοργάνωση αυτή θα συνίσταται στη λειτουργία επτά μοναστηριών με μικρό έμπυχο δυναμικό αλλά με μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία.

Η πρώτη λοιπόν παρατήρηση από την οποία πρέπει να ξεκινάει κάθε σχετικός προβληματισμός για τα ορθόδοξα μοναστήρια μιας τοπικής κοινωνίας είναι ότι οι τυχόν υποθέσεις μπορεί μεν να αποτελέσουν την αφετηρία για γενικότερες σκέψεις αλλά σε καμία περίπτωση δεν έχουν καθολικό ή γενικευτικό χαρακτήρα. Αυτό ισχύει

πολύ περισσότερο στην περίπτωση μας, όπου η μελέτη των μοναστηριών των Χανίων οριοθετήθηκε χρονικά στο πλαίσιο ενός πολέμου με τις επιπτώσεις που αυτός αναμφίβολα είχε στην οικονομική, και όχι μόνο, λειτουργία αυτών των ιδρυμάτων. Πάνω σ' αυτή τη λογική στηρίχθηκε η παρούσα μελέτη, η οποία επιχείρησε να προσεγγίσει τη λειτουργία των ορθόδοξων μονών της συγκεκριμένης περιφέρειας μέσα από τα δεδομένα των τριών απογραφών σε μια χρονική περίοδο 35 ετών από το 1637 έως το 1671.

Το πεδίο έρευνας αφορούσε τα μοναστηριακά ιδρύματα, τόσο ως πυρήνες εγκατάστασης, κτιριακά συγκροτήματα που ιδρύονταν, αναπτύσσονταν και εξαφανίζονταν μέσα στο χρόνο, αλλά και ως μηχανισμούς ελέγχου και εκμετάλλευσης της γης. Στην κατεύθυνση αυτή, χρησιμοποιήσαμε τα δεδομένα των απογραφών και στοιχεία από δευτερογενείς πηγές για να αποτυπώσουμε την ιστορική τους διαδρομή και να απαντήσουμε σε κάποια πρώτα ζητήματα, όπως πότε και σε ποιο χώρο εγκαθιδρύθηκαν, ποια μετόχια και εκκλησιαστικά εξαρτήματα διέθεταν και από πόσους μοναχούς απαρτιζόνταν. Ας επανέλθουμε όμως στα βασικά ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή της εργασίας. Ποια ήταν η θέση των παραπάνω ιδρυμάτων στο μεταίχμιο της εναλλαγής των ρόλων από τον βενετό στον οθωμανό κυρίαρχο; Η ένταξη στη νέα οικονομική πραγματικότητα που εγκαινίασε η οθωμανική κυριαρχία επιβράδυνε ή έδωσε νέα ώθηση στην οικονομική δραστηριότητα των μονών και ποιος ήταν ο αντίκτυπος στη σχέση τους με την κοινωνία;

Από τη μελέτη των διαθέσιμων πηγών προκύπτει ότι τα ορθόδοξα μοναστήρια προσαρμόζονταν στην εξελικτική πορεία των ιστορικών γεγονότων με σημείο αναφοράς τον Κρητικό Πόλεμο. Αν και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι τα μοναστήρια ακολουθούσαν ένα στατικό μοντέλο εξέλιξης, ωστόσο η έως τώρα έρευνα μας επιτρέπει να κατατάξουμε την πορεία των μοναστηριών σε τρία στάδια: ανάπτυξη των μονών στην ύστερη βενετοκρατία, στασιμότητα στη διάρκεια του πολέμου και εκ νέου ανάπτυξη με τη λήξη των εχθροπραξιών.

Η «ανάπτυξη» στην περίπτωση της ύστερης βενετοκρατίας λαμβάνει την έννοια της εμφάνισης νέων μοναστηριών μετά από τέσσερις σχεδόν αιώνες απουσίας ορθόδοξων ιδρυμάτων στο νησί, της στελέχωσής τους από ικανοποιητικό αριθμό μοναχών και όχι τόσο της ύπαρξης μεγάλης μοναστηριακής περιουσίας. Λίγα μοναστήρια ήταν εκείνα που κατείχαν το μεγαλύτερο μερίδιο στην εκμετάλλευση της γης, εκ των οποίων το μετόχι της Πάτμου μπορεί να θεωρηθεί ως το κατεξοχήν

μοναστήρι που επιδόθηκε σε καθαρά επιχειρηματική δράση με την καλλιέργεια εμπορευματικών προϊόντων. Τα υπόλοιπα κάλυπταν μονάχα τις ανάγκες επιβιώσής τους και ως εκ τούτου δεν μπορούμε να μιλήσουμε γενικά για οικονομική άνθηση των μοναστηριών εν συνόλω.

Ο Κρητικός Πόλεμος κι η ένταξη της Κρήτης στην οθωμανική επικράτεια δημιούργησαν νέα δεδομένα στη λειτουργία των μοναστηριών. Τα τελευταία φαίνεται ότι μειώθηκαν δραστικά, χωρίς όμως η απογραφή του 1650 να μας επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τη θέση τους στην οικονομία της εποχής. Ωστόσο, είκοσι χρόνια αργότερα, η εδραίωση της ειρήνης και ιδίως ο μετασχηματισμός του καθεστώτος χρήσης της γης και της επιβολής του φόρου προσδιόρισαν καταλυτικά τη φυσιογνωμία των μονών. Τα μοναστήρια αυξήθηκαν, έχοντας στην κατοχή τους μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία.

Η αναγνώριση δικαιωμάτων πλήρους κατοχής και εκμετάλλευσης της γης, σε συνδυασμό με την κατ' αποκοπή καταβολή των φόρων, έδωσαν τη δυνατότητα στις μονές να αυξήσουν την περιουσία τους, να πολλαπλασιάσουν τα μετόχια τους και εν ολίγοις να προσαρμοστούν χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία στο οθωμανικό οικονομικό πλαίσιο. Η αύξηση της μοναστηριακής περιουσίας φαίνεται ότι ήταν απαρέγκλιτος κανόνας για τα ορθόδοξα ιδρύματα και οι τρόποι απόκτησής της ήταν μέσω των αγορών και των αφιερώσεων εκ μέρους των κατοίκων. Χωρίς να παρεκκλίνουν από τις γενικές κατευθύνσεις της οικονομίας του νησιού, οι μονές είχαν προσανατολιστεί στην καλλιέργεια των σιτηρών και των ελαιόδεντρων και σε μικρότερο βαθμό στην αμπελοκαλλιέργεια και στην κατοχή κήπων και δεντρόκηπων. Είναι απίθανο οι ίδιοι οι μοναχοί να καλλιεργούσαν τις παραπάνω εκτάσεις από τη στιγμή που τα επτά μοναστήρια απαρτίζονταν από δύο έως δεκαοκτώ μοναχούς το καθένα. Φαίνεται ότι η εκμετάλλευση των γαιών γινόταν μέσα από αγροληπτικές συμβάσεις των μονών με τους κατοίκους των χωριών, όπως είχαμε την ευκαιρία να εντοπίσουμε σε χοτζέτι του 1671, όπου μια μονή είχε παραχωρήσει ένα αμπέλι σε αγρότη υπό το καθεστώς της συνεταιρικής επικαρπίας.

Οι σχέσεις αγροληψίας και ευρύτερα οι δοσοληψίες με τους χωρικούς δεν απέτρεψαν όμως μια σειρά αντιδικιών με τις μονές, που επιλύονταν στο δικαστήριο του καδή. Αιτία προσφυγής στον καδή ήταν κυρίως η παράνομη καταπάτηση αγρών και από τις δύο πλευρές, χωρίς να υπάρχει η ένδειξη ότι το δικαστήριο ευνοούσε τη μία ή την άλλη πλευρά. Στο μέτρο που η αυθαίρετη επιβολή φόρων και η καταπίεση εκ μέρους των κρατικών αξιωματούχων δυσχέραινε τη λειτουργία των μονών, οι

τελευταίες προσέφευγαν στον καδή και δικαιώνονταν από τη στιγμή που εφοδιάζονταν με φιρμάνια για την αποτροπή αυτών και αντίστοιχων αυθαιρεσιών στο μέλλον. Από την άλλη πλευρά, η πολύχρονη διένεξη μεταξύ της αγιορείτικης μονής της Αγίας Λαύρας και της Αγίας Τριάδας Μουρτάρων κατέδειξε ότι ο αγώνας για απόκτηση και επαύξηση της γης ήταν ο καταλυτικός παράγοντας για τον ανταγωνισμό μεταξύ και των ίδιων ακόμα των ορθόδοξων μοναστηριών.

Άραγε, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο αγώνας για τη γη ήταν το βασικό χαρακτηριστικό των ορθόδοξων μονών, σε σημείο που να μονοπωλεί το ενδιαφέρον μας; Όχι, ωστόσο ήταν το εργαλείο για την ανάπτυξή τους, το σημείο αναφοράς για το ρόλο τους στην κοινωνία και ο κοινός παρανομαστής σε όλες τις ενέργειές τους, των πλούσιων έστω μοναστηριών που άλλωστε επιβίωσαν μετά τον πόλεμο, στο πέρασμά τους από τη βενετική στην οθωμανική Κρήτη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α: ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ

Α.1. ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ ΣΤΗΝ ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1650

**Πηγή: Οθωμανικό Αρχείο της Πρωθυπουργίας (Β.Ο.Α),
Κατάστιχο αρ. ΤΤ 820 (1650)
[Σελ. 487]**

[1] Το μοναστήρι της Παναγιάς Παλιόκαστρου, μαζί με τα μετόχια Αστράτιγγο [που βρίσκεται στην περιοχή] Κεφαλά και Άγιο Γιάννη και Άγιο Γιώργη στα [Διχά;] και άλλο Άγιο Γιάννη στο Μόδι και με τα μετόχια που υπάγονται στο προαναφερθέν μοναστήρι, μέσα στα σύνορα του χωριού Στύλος Αποκορώνου, καταβάλλει πρόσοδο {1220} 1320 [άσπρα]

/ Ο φόρος επί των προβάτων καταβλήθηκε με διαταγή στον απογραφέα Χασάν /

[2] Το μοναστήρι της Αγίας Τριάδος Μουρτάρων, μαζί με τα μετόχια Άγιο Γιάννη στο Γαλαγκάδο Γιάννη και άλλο Άγιο Γιάννη Ελεήμονα στο Καρύδι και με τα μετόχια που υπάγονται στο προαναφερθέν μοναστήρι πλησίον του κόλπου της Σούδας, που υπάγεται στο ναχιγέ των Χανίων, καταβάλλει πρόσοδο {1100} 1200 [άσπρα]

/ Ο φόρος επί των προβάτων καταβλήθηκε στον απογραφέα Χασάν /

[3] Το μοναστήρι Γουβερνέτο, μαζί με τα μετόχια Αγία Μαρίνα και Άγιο Γιώργη και Άγιο Γιάννη και άλλο Άγιο Γιάννη στα Νοχιά, με τα μετόχια που υπάγονται στο προαναφερθέν μοναστήρι πλησίον του κόλπου της Σούδας, καταβάλλει πρόσοδο {1000} 1200 [άσπρα]

/ Ο φόρος επί των προβάτων καταβλήθηκε στον απογραφέα Χασάν /

Επιπλέον, τα τρία μοναστήρια που έχουν αναφερθεί, καταχωρήθηκαν στο αυτοκρατορικό χάσι, όπως δηλώθηκαν στο περιληπτικό κατάστιχο. Γράφτηκε το πρώτο δεκαήμερο του μήνα Σαμπάν ιλ μουαζάμ του έτους εγίρας 1076 (Μάρτης του 1666).

**A.2. ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ ΣΤΗΝ ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ
1670/71**

**Κατάστιχο αρ. ΤΤ 822 (1670/71)
[Σελ. 79]**

Κατ' αποκοπή πρόσοδοι των προαναφερθέντων μοναστηριών μέσα στα σύνορα του προαναφερθέντος χωριού

[1] (Η πρόσοδος από) το μοναστήρι Γδερνέττο, με το άλλο όνομα [;] που το νέμονται οι προαναφερθέντες μοναχοί, (παραχωρείται ως) σουλτανικό χάσι.

Ηγούμενος Μεθόδιος, (κατά κόσμο) Μανόλης Κονταχάρης, γιος του Κων/νου

(μοναχός) Μανασής, (κατά κόσμο) Μάρκος Βασιλόπουλος, γιος του Γιάννη

(μοναχός) Μακάριος, (κατά κόσμο) Μιχάλης Βασιλόπουλος, γιος του Μανόλη

(μοναχός) Διονύσιος, (κατά κόσμο) Μακάριος-Μιχάλης Βασιλόπουλος, γιος του Μανόλη

(μοναχός) Μελέτιος, (κατά κόσμο) Μιχάλης Βουντούλακας, γιος του ξένου

(μοναχός) Λεόντιος, (κατά κόσμο) [...], γιος του Πέτρο

(μοναχός) Ιωακείμ, (κατά κόσμο) Γιάννης Βουράκης, γιος του Γιώργη

(μοναχός) Μαρτινιανός, (κατά κόσμο) Μάρκος Μαντακάκης, γιος του Γιώργη

(μοναχός) Γεδεών, (κατά κόσμο) Γιώργης Γαλαναχάρης, γιος του ξένου

(μοναχός) Ιωακείμ, (κατά κόσμο) Γιάννης Ψαρός, [γιος του] Δημήτρη

(μοναχός) Μάξιμος, (κατά κόσμο) Μιχάλης Σταρλάτος, γιος του ξένου

(μοναχός) Δομετιανός, (κατά κόσμο) Δημήτρης Συριανάτος, γιος του ξένου

(μοναχός) Γρηγόριος, (κατά κόσμο) Γιώργης Μεσσαριάννης, γιος του Μιχάλη

(μοναχός) Μαθιός, (κατά κόσμο) Μιχάλης [Γαλάνης;], γιος του Γιάννη

(μοναχός) Μερκούριος, (κατά κόσμο) Μιχάλης Κεναρέας, γιος του ξένου

(μοναχός) Σίμων, (κατά κόσμο) Σταμάτης Κουμπουράκης, γιος του Γιώργη

(μοναχός) Μεθόδιος, (κατά κόσμο) Μανόλης Κεναρέας, γιος του Μιχάλη

(μοναχός) Σωφρόνιος, (κατά κόσμο) Σταμάτης Κεναρέας, γιος του Γιάννη

Στα σύνορα του χωριού Μουρνιές στο μετόχι του [Καλέργη;]

χωράφια ελαιόδεντρα δεντρόκηποι

τζερίπια αριθμός τζερίπια

35 176 2

Στα σύνορα του χωριού Ξερολιές (με τον Ι.Ν) της Αγίας Μαρίνας

χωράφια ελαιόδεντρα αμπέλια

τζερίπια ρίζες τζερίπια

50 826 17

Στα σύνορα του προαναφερθέντος μοναστηριού
 χωράφια ελαιόδεντρα
 τζερίπια ρίζες
 8 15

Στα σύνορα του χωριού Στέρνες (με τον Ι.Ν) του Αγίου Νικόλα
 χωράφια
 τζερίπια
 49

Στα σύνορα του χωριού Πυργοφυλασσόμενο (με τον Ι.Ν) του Αγίου Παύλου
 χωράφια ελαιόδεντρα δεντρόκηποι
 τζερίπια τζερίπια
 24 90 1½

Στα σύνορα του χωριού Κίτσαμος και Αστράτηγος (με τον Ι.Ν) του Αγίου Παύλου
 χωράφια ελαιόδεντρα αμπέλια
 τζερίπια αριθμός τζερίπια
 72½ 3 5½

Στα σύνορα του χωριού Καμαροκάστελο (με τον Ι.Ν) του Αγίου Αντωνίου
 χωράφια ελαιόδεντρα αμπέλια
 τζερίπια αριθμός τζερίπια
 26 6 6

Στα σύνορα του χωριού Σηρικάρη (με τον Ι.Ν) του Αγίου Ιωάννου
 χωράφια ελαιόδεντρα αμπέλια
 τζερίπια αριθμός τζερίπια
 2 49 2

Στα σύνορα του χωριού Παλιόκαστρο της περιφέρειας Κισσάμου
 χωράφια ελαιόδεντρα αμπέλια
 44 204 2

Στα όρια του χωριού Κριθάρι Κισσάμου
 χωράφια αμπέλια
 τζερίπια τζερίπια
 2 5½

Σύνολο
 μοναχοί χωράφια ελαιόδεντρα αμπέλια δεντρόκηποι
 άτομα τζερίπια αριθμός τζερίπια τζερίπια
 18 312½ 1369 38 3½

Κατ' αποκοπή πρόσοδος 18016 [άσπρα]

Στα όρια του χωριού Γαλαγκάδο (με τον Ι.Ν) του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα
χωράφια ελαιόδεντρα
τζερίπια
38 100

Στα όρια του χωριού Τσικαλαριά (με τον Ι.Ν) του [Χριστού,] και του Αγίου Ιωάννου
χωράφια ελαιόδεντρα
τζερίπια
20 55

Στα όρια του χωριού Μουρνιές (με τον Ι.Ν) Αγία Μονή και Άγιο (Προφήτη) Ηλία
Χωράφια ελαιόδεντρα αμπέλια δεντρόκηποι μπουστάνια
τζερίπια τζερίπια τζερίπια τζερίπια 120 554
12 2 1

Σύνολο
μοναχοί χωράφια ελαιόδεντρα αμπέλια δεντρόκηποι μπουστάνια
άτομα τζερίπια τζερίπια τζερίπια τζερίπια τζερίπια
18 297 2224 47 2 1

Κατ' αποκοπή
πρόσοδος
21321 [άσπρα]

Κατάστιχο αρ. ΤΤ 822 (1670/71)
[Σελ. 79]

[3] (Η πρόσδος από) το μοναστήρι του Αγίου Ελευθερίου στα σύνορα του χωριού Μουρνιές, το οποίο νέμονται οι προαναφερθέντες μοναχοί, (παραχωρείται ως) σουλτανικό χάσι.

Ηγούμενος Αδάμιος, (κατά κόσμο) Σταμάτης [Ρόγιας], γιος του Γιάννη

(μοναχός) Ευθύμιος, (κατά κόσμο) Σταμάτης Γλυγορόπουλος, γιος του Γιώργου

Στα όρια του χωριού Μουρνιές			
χωράφια	ελαιόδεντρα	αμπέλια	δεντρόκηποι
τζερίπια αριθμός	τζερίπια	τζερίπια	
85	360	25	1½

Σύνολο				
μοναχοί	χωράφια [...]	ελαιόδεντρα	αμπέλια [...]	δεντρόκηποι [...]
άτομα	τζερίπια	αριθμός	τζερίπια	τζερίπια
2	85	360	25	1½

Κατ' αποκοπή πρόσδος 6105 [άσπρα]

Κατάστιχο αρ. ΤΤ 822 (1670/71)
[Σελ. 80]

[4](Η πρόσδοδος από) το μοναστήρι της Χρυσοπηγής στα σύνορα της περιοχής των Χανίων και στο χωριό Νεροκούρου του ναχιγέ των Χανίων (παραχωρείται ως) σουλτανικό χάσι.

Ηγούμενος Γρηγόριος, (κατά κόσμο) Γιώργος Μεγάλος, γιος του Τζάνι

(μοναχός) Ιάκωβος, (κατά κόσμο) [Γιακουμής;] Αστραγιάννης, γιος του Χριστοφή

(μοναχός) Μητροφάνης, (κατά κόσμο) Μανόλης Κυριακόπουλος, γιος του Μιχάλη

(μοναχός) Μάξιμος, (κατά κόσμο) Μιχάλης Κυριακόπουλος, γιος του Μανόλη

(μοναχός) Αμόρτιος, (κατά κόσμο) Φοκάς [?], γιος του Μανόλη

(μοναχός) Αφράτιος, (κατά κόσμο) Γιάννης [;], γιος του Γιάννη

(μοναχός)[Νεόφυτος;], (κατά κόσμο) Νικόλας Κανάρης, γιος του Κωνσταντίνου

(μοναχός) Γρηγόριος, (κατά κόσμο) Μιχάλης Τζοπάνης, γιος του Κωνσταντίνου

(μοναχός) [Γιάννης;], (κατά κόσμο) Γιάννης Πενταράκης, γιος του Σταμάτη

(μοναχός) Μακάριος, (κατά κόσμο) Μανόλης Πενταράκης, γιος του Γιάννη

(μοναχός) Λαυρέντιος, Ιλυοκόμης, γιος του Τζόρτζι

(μοναχός) Μάξιμος, (κατά κόσμο) Μιχάλης [Καρβούνης;], γιος του Γιώργη

(μοναχός) Μανασή, (κατά κόσμο) Μανόλης Κουμής, γιος του [Γέρο;]

(μοναχός) Παΐσιος, (κατά κόσμο) Μανόλης Περάκης, γιος του Γιώργη

(μοναχός) Μερκούριος, (κατά κόσμο) Μάρκος Καπράλος, γιος του Φάνη

(μοναχός) Γρηγόριος, (κατά κόσμο) Γιώργης [;], γιος του Γιώργη

(μοναχός) Παΐσιος, (κατά κόσμο) Μανόλης Γριβαλάκης, γιος του Μιχάλη

Στα όρια του χωριού Θέρισσο

χωράφια

τζερίπια

6

Στα όρια των [Χανίων] [;]

χωράφιαελαιόδεντρα

τζερίπια αριθμός

129½

300

Στα όρια του χωριού Νεροκούρου και (με τον Ι.Ν) του Αγίου Ιωάννου

χωράφιαελαιόδεντρα

αμπέλια

τζερίπια

τζερίπια

34

150

22

Στα όρια του χωριού Παλαιόκαστρο και (με τον Ι.Ν) της Αγίας Κυριακής και των Αγίων Παίδων μετόχια του προαναφερθέντος μοναστηριού

χωράφια	ελαιόδεντρα	αμπέλια
τζερίπια		τζερίπια
25	400	22

Στα όρια της γειτονιάς [;] μετόχι του προαναφερθέντος μοναστηριού

χωράφια	ελαιόδεντρα
τζερίπια	
5	30

Στα όρια του χωριού Γαρίπα

χωράφια	ελαιόδεντρα
τζερίπια	
4	30

Στα όρια του χωριού Καστριδοχώρι

χωράφια	ελαιόδεντρα
τζερίπια	αριθμός
4	6

Στα όρια του χωριού Μουρνιές

χωράφια	ελαιόδεντρα
τζερίπια	αριθμός
15	58

Στα όρια του χωριού Βατόλακος (με τον Ι.Ν) του Αγίου Ιωάννου

χωράφια	ελαιόδεντρα
τζερίπια	
6	12

Σύνολο

μοναχοί	χωράφια [...]	ελαιόδεντρα	αμπέλια [...]
άτομα	τζερίπια	αριθμός	τζερίπια
17	228½	986	44

Κατ' αποκοπή πρόσδοδος

15527 [άσπρα]

Κατάστιχο αρ. ΤΤ 822 (1670/71)
[Σελ.80]

[5](Η πρόσδοδος από) το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας, βακούφι του όρους Σινά, το οποίο νέμονται οι προαναφερθέντες μοναχοί, (παραχωρείται ως) σουλτανικό χάσι.

Ηγούμενος Μακάριος, (κατά κόσμο) Μανόλης Ραμογιάννης, γιος του Κωσταντίνου

(μοναχός) Ιωακείμ, (κατά κόσμο) Δημήτρης Σπαθής, γιος του Δημήτρη

(μοναχός) Μακάριος, (κατά κόσμο) Μανόλης Γαβρ[ιάς:], γιος του Γλαβά

(μοναχός) Μακάριος, (κατά κόσμο) Μανόλης Κουμής, γιος του Γιώργη

Στα σύνορα του χωριού Μεσαριανά		
χωράφια ελαιόδενδρα		μποστάνια
τζερίπια		τζερίπια
50	200	2

Στα σύνορα του χωριού Θέρισο [;]		
χωράφια ελαιόδενδρα		αμπέλια
τζερίπια		τζερίπια
1	4	5

Στα σύνορα του χωριού Πυργοφυλασόμενο και Παλαιόκαστρο		
χωράφια ελαιόδενδρα		αμπέλια
τζερίπια		τζερίπια
12	33	1

Στα σύνορα του χωριού Μουρνιές		
χωράφια ελαιόδενδρα		
τζερίπια ρίζες		
15	41	

Σύνολο					
μοναχοί	χωράφια	ελαιόδενδρα	αμπέλια	μποστάνια	
άτομα	τζερίπια	τζερίπια	τζερίπια	τζερίπια	
4	78	278	6		2

Κατ' αποκοπή πρόσδοδος
3920 [άσπρα]

Σφραγίδα:

Ο ταπεινός απογραφείας [Μεχμέτ:] [Εφέντης:]

Κατάστιχο αρ. ΤΤ 822 (1670/71)
[Σελ. 273]

[7] (Η πρόσοδος από) το μοναστήρι της Γωνιάς, που υπάγεται στο Λευκό Μοναστήρι, στα σύνορα των χωριών Γριμπλιχώρι, Αστράτηγος και Σκουτελώνας Κορνάρω, την οποία νέμονται οι προαναφερθέντες μοναχοί, (παραχωρείται ως) σουλτανικό χάσι.

Ηγούμενος Αμβρόσιος, (κατά κόσμο) Αλέξανδρος [Γιανουράς;], γιος του Κωνσταντίνου

(μοναχός) Ασάνης, (κατά κόσμο) Παπά Διακόπουλος, γιος του Κωνσταντίνου

(μοναχός) Αρίστος, (κατά κόσμο) Αντώνης Μικρός, γιος του Θεοδώρη

(μοναχός) Γεράσιμος, (κατά κόσμο) Γιώργος [;], γιος του Μάρκου

(μοναχός) Κυριάκος, (κατά κόσμο) Κωνσταντίνος Διακόπουλος, γιος του Μανόλη

(μοναχός) Ακάκιος, (κατά κόσμο) Αντώνιος Μεγαλοκονόμος, γιος του Γιάννη

(μοναχός) Μακάριος, (κατά κόσμο) Μανόλης, γιος του Γιάννη

(μοναχός) Κύριλλος, (κατά κόσμο) Κωνσταντίνου Βάκης, γιος του Γιάννη

(μοναχός) Γεράσιμος, (κατά κόσμο) Γιώργος [Καρβάλας;], γιος του Μανόλη

(μοναχός) Γερμανός, (κατά κόσμο) Γιώργος Κολυράς, γιος του Μάρκου

(μοναχός) Μελέτιος, (κατά κόσμο) Γρύλος, γιος του Μάρκου

(μοναχός) Γεράσιμος, (κατά κόσμο) Γιώργος Ξαβάς, γιος του Μανόλη

(μοναχός) Χρήστος, (κατά κόσμο) Τζόρτζης Χριστόδουλος Ασάνης, γιος του Γιωργιλιά

(μοναχός) Θεοφάνης, (κατά κόσμο) [Ιάκωβος;] Μελετιόπουλος, γιος του Γιώργου

(μοναχός) Ανανίας, (κατά κόσμο) Αντώνης Πάρχος, γιος του Πάνο

Στα σύνορα του μοναστηριού

χωράφια ελαιόδεντρα		αμπέλια	χωράφια
τζερίπια		τζερίπια	τζερίπια
25	25	4 ½	1

Στα όρια του χωριού Σπηλιά, Δρακώνα (με τον Ι.Ν) του Αγίου Ιωάννου

χωράφια ελαιόδεντρα		αμπέλια	
τζερίπια		τζερίπια	
23½	240	13	

Στα όρια του χωριού Σκουτελώνας Κορνάρω

χωράφια	
τζερίπια	
4	

Στα όρια του χωριού Σκουτελώνας Καπέλω
χωράφια
τζερίπια
12 ½

Στα όρια του χωριού Γριμπλιχώρι (με τον I.N) της Αγίας Ειρήνης
χωράφια ελαιόδεντρα αμπέλια
τζερίπια τζερίπια
27 ½ 162 7

Στα όρια του χωριού Δαρμαροχώρι
χωράφια ελαιόδεντρα αμπέλια
τζερίπια τζερίπια
5 71 ½

Στα όρια του χωριού [Μεγάλος Πρόδρομος;] (με τον I.N) του Αγίου Γεωργίου [...] και Αγίου Αντωνίου
χωράφια
τζερίπια
60

Στα όρια του χωριού Βουλγάρω (με τον I.N) του Αγίου Ιωάννου
χωράφια ελαιόδεντρα αμπέλια
τζερίπια τζερίπια
43 180 8½

Στα όρια του χωριού Καστέλι Κισσάμου
χωράφια
τζερίπια
13 ½

Άθροισμα
μοναχί χωράφια ελαιόδεντρα αμπέλια δεντροκήποι
αριθμός τζερίπια τζερίπια τζερίπια
15 201 ½ 678 46 1

Κατ' αποκοπή
πρόσοδος 15100 [άσπρα]

Σφραγίδα:

Ο ταπεινός απογραφέας [Μεχμέτ;] [Εφέντης;]

**ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ
ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΤΩΝ ΜΟΥΡΤΑΡΩΝ**

Οι μοναχοί του μοναστηριού της Αγίας Λαύρας του Αγίου Όρους, αφού ήρθαν στον αυτοκρατορικό στρατό, (δήλωσαν ότι) κατείχαν και νέμονταν πριν την κατάκτηση το γνωστό μοναστήρι του Σαρακίνα που βρίσκεται στο χωριό Μουρνιές στο ναχιγέ και σαντζάκι των Χανίων στη νήσο Κρήτη, με τα γνωστά σύνορα με αμπέλια και δεντρόκηπους και επιπλέον, μετά την κατάκτηση με το να βρίσκεται στα χέρια τους (η νομή και κτήση του μοναστηριού) κατέβαλλαν το χρόνο προς αποκοπή φόρο 5151 άσπρα.

(Ενώ λοιπόν ήταν οι κύριοι του μοναστηριού), οι μοναχοί του μοναστηριού με το όνομα Αγία Τριάδα, στη νέα απογραφή του νησιού, ενέγραψαν τον κατ' αποκοπή αυτό φόρο στην αύξηση του φόρου του δικού τους μοναστηριού στο αντίγραφο του αναλυτικού κατάστιχου.

Οι μοναχοί (της Αγίας Λαύρας), έχοντας ήδη λάβει χοτζέτι από την πλευρά του ιεροδικείου, επειδή επιθυμούσαν να αναλάβουν την κατοχή και χρήση αυτού του μοναστηριού σύμφωνα με το προηγούμενο αναλυτικό κατάστιχο, υπέβαλαν επιτόπου κατά τον ιερό νόμο αγωγή εναντίον των μοναχών (της Αγίας Τριάδος) για την κατοχή και την αδικία που εδώ και μερικά χρόνια τελούσαν εις βάρος τους, όπως έχει σημειωθεί και καταγραφεί στο αντίγραφο του αναλυτικού κατάστιχου. (Όταν υπεβλήθη η αγωγή), έγινε έλεγχος των περιληπτικών και αναλυτικών κατάστιχων τα οποία διατηρούνται στην αυτοκρατορική γραμματεία

Σύμφωνα με αυτά που έχουν λεχθεί, ο Elhac Huseyn, ο οποίος είναι πράγματι τιμημένος, ένδοξος και πραγματικά μεγαλόδωρος υπάλληλος και ο βεζίρης μας, ένδοξος και πραγματικά επικεφαλής των οικονομικών υπαλλήλων, εκλεκτός σύμβουλος, μέγας στρατάρχης, η τάξη του κόσμου, βεζίρης Es-Seyyid Mustafa Pasa, διαρκώς βεζίρης, μετά από γραπτό αίτημα (των μοναχών), αφού έλαβαν τα περιληπτικά και αναλυτικά κατάστιχα, ζήτησαν να διορθώσουν επιτόπου την αδικία και παρέμβαση των μοναχών της Αγίας Τριάδας, όταν είδαν ότι πράγματι οι μοναχοί της Αγίας Λαύρας είχαν καταβάλλει τον κατ' αποκοπή φόρο των 5151 άσπρων.

Αυτό σημειώθηκε γραπτά στο απλό αυτοκρατορικό διάταγμα και εκδόθηκε στα τέλη του μήνα Receb q1-mqrecceb, του έτους εγίρας 1098 (Ιούνιος του 1687).

Υπογραφή

Ο ταπεινός Ya40wb, ο επί των μονογραμμάτων

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β: ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΩΡΙΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ ΣΤΑ 1650-1670/71

Στον κατάλογο που ακολουθεί παρουσιάζονται αλφαβητικά οι οικισμοί και τα χωριά των Χανίων, τα οποία αναφέρονται στις καταχωρίσεις των μονών από τα οθωμανικά κατάστιχα του 1650 και 1670/71, ενώ παράλληλα καταγράφονται οι κατά το δυνατόν διαθέσιμες πηγές, στις οποίες γίνεται μνεία ή αναφορά στα εξεταζόμενα χωριά.

Οι πηγές στις οποίες ανατρέξαμε είναι οι εξής:

1577 Fr. Barozzi, *Descrittione Dell' Isola Di Creta 1577-1578*, (επιμ. Στ. Κακλαμάνης), Ηράκλειο 2004. (στο εξής Barozzi)

1577-1629 P. Faure, «Villes et Villages de la Crète centrale. Listes inédites de l'époque vénitienne comparées aux tablettes de Knossos», *Κρητολογία*, 5 (1977), 45-98. (στο εξής Faure)

1630 Fr. Basilicata, *Relazione 1630*, στο Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, τ. 5, (επιμ. Σ. Σπανάκης), Ηράκλειο 1969. (στο εξής Basilicata)

1637 Μ. Χαιρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών της περιοχής Χανίων του έτους 1637», *Ε.Ε.Β.Σ.*, 36 (1968), 335-388. (στο εξής Χαιρέτη)

1645 *Χρονικόν Αντωνίου Τριβάν*, μτφ. Γ. Πόρταλης, Χανιά 1930, 85-87. (στο εξής Trivan)

1881 Ν. Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης. Μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κτλ. Ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνα 1890. (στο εξής Σταυράκης)

1991 Σ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, τ. Α'-Β', Ηράκλειο 1991. (στο εξής Σπανάκης)

Akefalu: Κεφαλάς, χωριό της επαρχίας Αποκορώνου.
Barozzi 340, Faure 80, Basilicata 134, Χαιρέτη αρ. 260 & 274, Trivan 85, Σταυράκης, αρ. 283-284, Σπανάκης 396.

Amarya: Άγνωστο χωριό.

Astratigo: Αστράτηγος, οικισμός του χωριού Ροδωπού της επαρχίας Κισσάμου.
Barozzi 339, Faure 90, Basilicata 135, Trivan 86, Σταυράκης, αρ. 103, Σπανάκης 160.

Cikalarya: Τσικαλαριά, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας.
Barozzi 339, Faure 85, Χαιρέτη αρ. 43, 46, 49, 50, 96, 150-1, Trivan 85, Σταυράκης, αρ. 83, Σπανάκης 774-775.

Darmarohori: Δαρμαροχώρι, οικισμός του χωριού Σπηλιάς της επαρχίας Κισσάμου.
Barozzi 339, Faure 91, Χαιρέτη αρ. 251, Trivan 86, Σταυράκης, αρ. 117, Σπανάκης 586-587.

Diha: Άγνωστο χωριό.

Dirakona: Δρακώνα, χωριό της επαρχίας Κισσάμου.
Barozzi 339, Faure 91, Basilicata 135, Χαιρέτη αρ. 322, Trivan 86, Σταυράκης, αρ. 158, Σπανάκης 254.

Galagato: Γαλαγκάδο, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας.
Faure 86, Χαιρέτη αρ. 21-22, 26, Trivan 85, Σταυράκης, αρ. 5, Σπανάκης 331.

Garipa: Γαρίπα, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας.
Barozzi 339, Faure 86, Χαιρέτη αρ. 67-69, 71, 185-186, Trivan 85, Σταυράκης, αρ. 74, Σπανάκης 216.

Giribilehori: Γριμπιλιχώρι ή Γριμπιλιανά, χωριό της επαρχίας Κισσάμου.
Barozzi 339, Faure 92, Basilicata 136, Χαιρέτη αρ. 278, Trivan 86, Σταυράκης, αρ. 109.

Hanya: Χανιά, πρωτεύουσα της επαρχίας Χανίων
Basilicata 133, Χαιρέτη αρ. 33, 37-39, 52, 54-58, 62-63, 70, 73, 75, 78, 85-87, 113-119, 124, 128, 129, 136, 138-141, 154-156, 169, 170, 174, 188, 189, 195, 255, 256, 264, 282, 310, Trivan 85, Σταυράκης, αρ. 1, Σπανάκης 810.

Ikserolyes: Ξερολιές, παλιός οικισμός της επαρχίας Κυδωνίας.
Faure 85, Trivan 85, Σπανάκης 590.

Iskutelona Kapelo/ Iskutelona Yornaro: Σκουτελώνας, οικισμός του Κολυμπαρίου της επαρχίας Κισσάμου.
Barozzi 339, Faure 94, Basilicata 135-6, Χαιρέτη αρ. 84, 281, Trivan 86, Σταυράκης, αρ. 121, Σπανάκης 728.

Ispilya: Σπηλιά, χωριό της επαρχίας Κισσάμου.
Barozzi 339, Faure 94, Basilicata 135, Χαιρέτη αρ. 266, Trivan 86, Σταυράκης, αρ. 99, Σπανάκης 734.

Isternes: Στέρνες, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας.
Barozzi 339, Faure 85, Χαιρέτη αρ. 2-18, Trivan 85, Σταυράκης, αρ. 6, Σπανάκης 741.

Istilos: Στύλος, χωριό της επαρχίας Αποκορώνου

Barozzi 340, Faure 81, Basilicata 133, Χαιρέτη αρ. 121, 194, 196-198, Σταυράκης, αρ. 268, Trivan 85, Σπανάκης 743.

Kaloruma: Καλόρουμα, οικισμός του χωριού Μουζουράς της επαρχίας Κυδωνίας.

Trivan 85, Faure 85, Σταυράκης, αρ. 12, Σπανάκης 341.

Karidi: Καρύδι, οικισμός του Βάμου της επαρχίας Αποκορώνου.

Barozzi 340, Faure 79, Basilicata 133, Χαιρέτη αρ. 226, 330, Trivan 85, Σταυράκης, αρ. 940, Σπανάκης 371-372.

Kastel-i Kamara: Καμαροκάστελο, χωριό της επαρχίας Κισσάμου.

Barozzi 339, Faure 90, Basilicata 135, Χαιρέτη αρ. 285, Trivan 86, Σταυράκης, αρ. 104, Σπανάκης 347.

Kastridohori: Καστριδοχώρι, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας.

Barozzi 339, Faure 85, Χαιρέτη αρ. 98, 99, Trivan 85, Σταυράκης, αρ. 74, Σπανάκης 380.

Mesarhyana: Μεσαρχιανά, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας.

Faure 86, Trivan 85.

Modi: Μόδι, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας.

Barozzi 339, Faure 86, Χαιρέτη αρ. 109, Trivan 85, Σταυράκης, αρ. 62, Σπανάκης 543-544.

Murnes: Μουρνιές, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας.

Barozzi 339, Faure 87, Χαιρέτη αρ. 53, 65, 81, 100, 172, Trivan 85, Σταυράκης, αρ. 81, Σπανάκης 557-558.

Kastel-i Kisamu: Καστέλι Κισσάμου, πρωτεύουσα της επαρχίας Κισσάμου.

Basilicata 135, Χαιρέτη αρ. 292-294, 296, 297, 299, Trivan 86, Σταυράκης, αρ. 145, Σπανάκης 399.

Nerokuru: Νεροκούρου, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας.

Barozzi 339, Faure 87, Χαιρέτη αρ. 59, 127, Trivan 85, Σταυράκης, αρ. 82, Σπανάκης 580.

Nohya: Νοχιά, χωριό της επαρχίας Κισσάμου.

Barozzi 339, Faure 93, Basilicata 136, Χαιρέτη αρ. 125, Trivan 86, Σταυράκης, αρ. 107, Σπανάκης 585.

Palyokastro (Apokoronu): Παλαιόκαστρο Αποκορώνου, παλιός οικισμός του χωριού Καλάμι Αποκορώνου.

Σταυράκης, αρ. 273, Σπανάκης 601.

Palyokastro (Varipetru): Παλαιόκαστρο Βαρυπέτρου, παλιός οικισμός του Βαρυπέτρου.

Δε σώζεται στις πηγές. Για το χωριό Βαρύπετρο βλ. Χαιρέτη αρ. 89, Faure 88, Trivan 85.

Palyokastro Kisamu: Παλαιόκαστρο, χωριό της επαρχίας Κισσάμου.
Barozzi 339, Faure 93, Basilicata 135, Trivan 86, Σταυράκης, αρ. 147,
Σπανάκης 600.

Pervola: Περβόλια, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας.
Σταυράκης, αρ. 74

Protomos Kebir: Πρόδρομος, οικισμός των Δελιανών της επαρχίας
Κισσάμου.
Barozzi 339, Faure 87, Basilicata 135, Trivan 86, Σταυράκης, αρ. 130,
Σπανάκης 663.

Pyrgofylasomeno: Πυργοφυλασσόμενο, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας.
Barozzi 339, Faure 87, Χαιρέτη αρ. 130, 295, Trivan 85.

Suda: Σούδα, κωμόπολη των Χανίων.
Χαιρέτη αρ. 47, 48, 95, 117, 286, Σταυράκης, αρ. 98, Σπανάκης 730.

Syrikari: Σειρικάρι, χωριό της επαρχίας Κισσάμου.
Barozzi 339, Σταυράκης, αρ. 152, Σπανάκης 704.

Teriso: Θέρισσο, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας.
Barozzi 339, Faure 88, Χαιρέτη αρ. 162, 163, Σταυράκης, αρ. 97, Σπανάκης
304-305.

Tirihari Kisamu: Βλ. Νοχιά Κισσάμου.

Vatolako: Βατόλακκος, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας.
Barozzi 339, Faure 88, Χαιρέτη αρ. 152, 153, Σταυράκης, αρ. 37, Σπανάκης
180-181.

**ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ: ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΜΟΝΑΧΩΝ ΤΗΣ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (1670/71)**

1. Μονή Γδερνέττου

Μοναχός	Όνομα (κοσμικό)	Επίθετο (κοσμικό)	Όνομα πατρός
Ηγούμενος Μεθόδιος	Μανόλης	Κονταχάρης	Κωνσταντίνος
Μανασής	Μάρκος	Βασιλόπουλος	Γιάννης
Μακάριος	Μιχάλης	Βασιλόπουλος	Μανόλης
Διονύσιος	Μακάριος-Μιχάλης	Βασιλόπουλος	Μανόλης
Μελέτιος	Μιχάλης	Βουντούλακας	Ξένος
Λεόντιος	[...]		Πέτρος
Ιωακείμ	Γιάννης	Βουράκης	Δημήτρης
Μαρτινιανός	Μάρκος	Μαντακάκης	Γιώργης
Γεδεών	Γιώργης	Γαλαναχάρης	Ξένος
Ιωακείμ	Γιάννης	Ψαρός	Δημήτρης
Μάξιμος	Μιχάλης	Σταρλάτος	Ξένος
Δομετιανός	Δημήτρης	Συριανάτος	Ξένος
Γρηγόριος	Γιώργης	Μεσαριάννης	Μιχάλης
Μαθιός	Μιχάλης	[Γαλάνης;]	Γιάννης
Μερκούριος	Μιχάλης	Κεναρέας	Ξένος
Σίμων	Σταμάτης	Κουμπουράκης	Γιώργης
Μεθόδιος	Μανόλης	Κεναρέας	Μιχάλης
Σωφρόνιος	Σταμάτης	Κεναρέας	Γιάννης

2. Αγία Τριάδα Μουρτάρων

Ηγούμενος Διονύσιος	Δημήτρης	Μαγκανάρης	Γιώργης
[Λυκάριος;]	[...]	Γαλαναχάρης	Μιχάλης
Δωρόθεος	Δημήτρης	Γαλαναχάρης	Μανόλης
Μακάριος	Μανόλης	[Θεριοκεφάλης;]	Κωνσταντίνος
Μελχισεδέκ	Μανόλης	Μεγαλοκονόμος	Μιχάλης
Θεοφάνης	Γιώργης	Μαχαιρώτης	Γιώργης
Αντώνιος		Γαλαναχάρης	Δημήτρης
Μερκούριος	Μιχάλης	Γαλαναχάρης	Γιώργης
Μάρκος	Μανόλης	Γαλαναχάρης	Δημήτρης
Μελέτιος	[...]	Σπαθάρης	Γιάννης
Ιωακείμ	Γιάννης	Σπαθάρης	[...]
Μαθιός	Γιάννης	[Γαλατάς;]	Μιχάλης

Θεοφάνης	Θεόδωρος	Αστρανικόλας	Μανόλης
Καλλίνικος	Κώστας	Κουλαμέρης	Νικόλας
[;]	Γιάννης	[Γαλατάς;]	Μανόλης
[...]	[Κακογιάννης;]	Μεγαλοκονόμος	Γιώργης
Σισώης	Αστρανικόλας	Τζακάνδρο	Ορφανός
Γεδεών	Γιώργης	Τσικαλαριάννης	Κωνσταντίνος

3. Άγιος Ελευθέριος

Ηγούμενος Αδάμιος	Σταμάτης	[Ρόγιας;]	Γιάννης
Ευθύμιος	Σταμάτης	Γλυγορόπουλος	Γιώργης

4. Ζωοδόχος Πηγή (Χρυσοπηγή)

Ηγούμενος Γρηγόριος	Γιώργης	Μεγάλος	Τζάνι
Ιάκωβος	[Γιακουμής;]	Αστραγιάννης	Χριστοφής
Μητροφάνης	Μανόλης	Κυριακόπουλος	Μιχάλης
Μάξιμος	Μιχάλης	Κυριακόπουλος	Μανόλης
Αμόρτιος	Φοκάς	[;]	Μανόλης
Αφράτιος	Γιάννης	[;]	Γιάννης
[Νεόφυτος;]	Νικόλας	Κανάρης	Κωνσταντίνος
Γρηγόριος	Μιχάλης	Τζοπάνης	Κωνσταντίνος
[Ιωάννης;]	Γιάννης	Πενταράκης	Σταμάτη
Μακάριος	Μανόλης	Πενταράκης	Γιάννης
Λαυρέντιος	-	Ιλουκόμης	Τζόρτζι
Μάξιμος	Μιχάλης	[Καρβούνης;]	Γιώργης
Μανασής	Μανόλης	Κουμής	[Γέρος;]
Παΐσιος	Μανόλης	Περάκης	Γιώργης
Μερκούριος	Μάρκος	Καπράλος	Φάνης
Γρηγόριος	Γιώργης	[;]	Γιώργης
Παΐσιος	Μανόλης	Γριβαλάκης	Μιχάλης

5. Αγία Τριάδα του Σινά

Ηγούμενος Μακάριος	Μανόλης	Ραμογιάννης	Κωνσταντίνος
Ιωακείμ	Δημήτρης	Σπαθής	Δημήτρι
Μακάριος	Μανόλης	Γαβρ[ιάς]	Γλαβά
Μακάριος	Μανόλης	Κουμής	Γιώργης

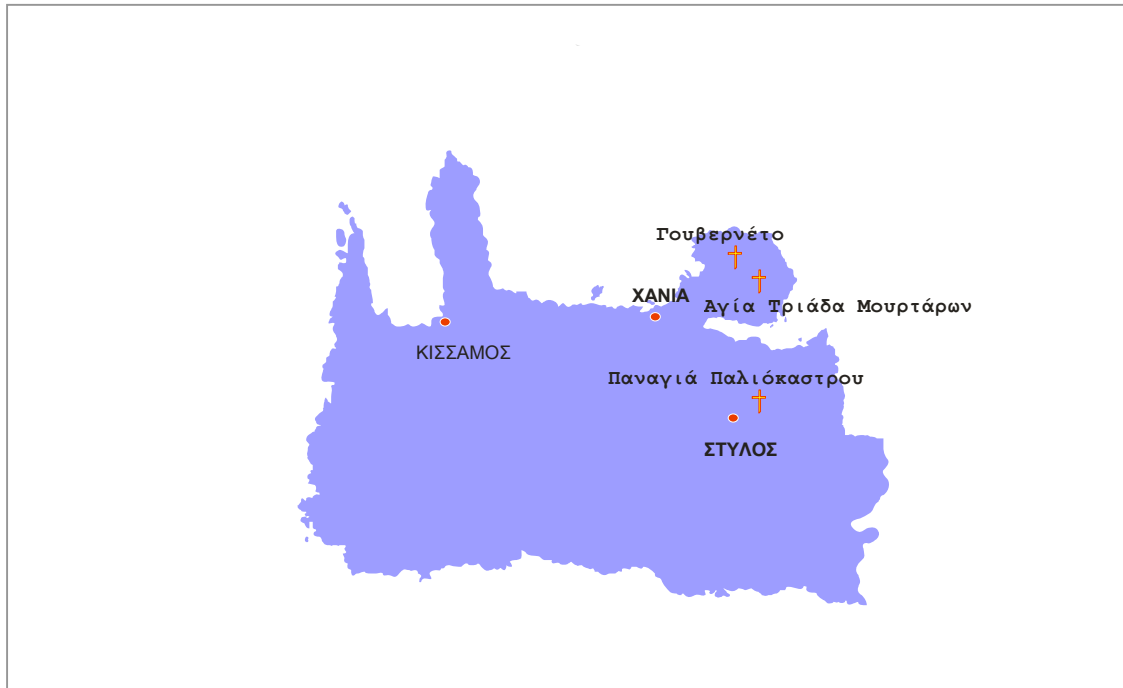
6. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, μετόχι της Πάτμου

Γρηγόριος	Γεώργιος	[Οι]κονόμος	Νικόλας Γρίμιος
-----------	----------	-------------	-----------------

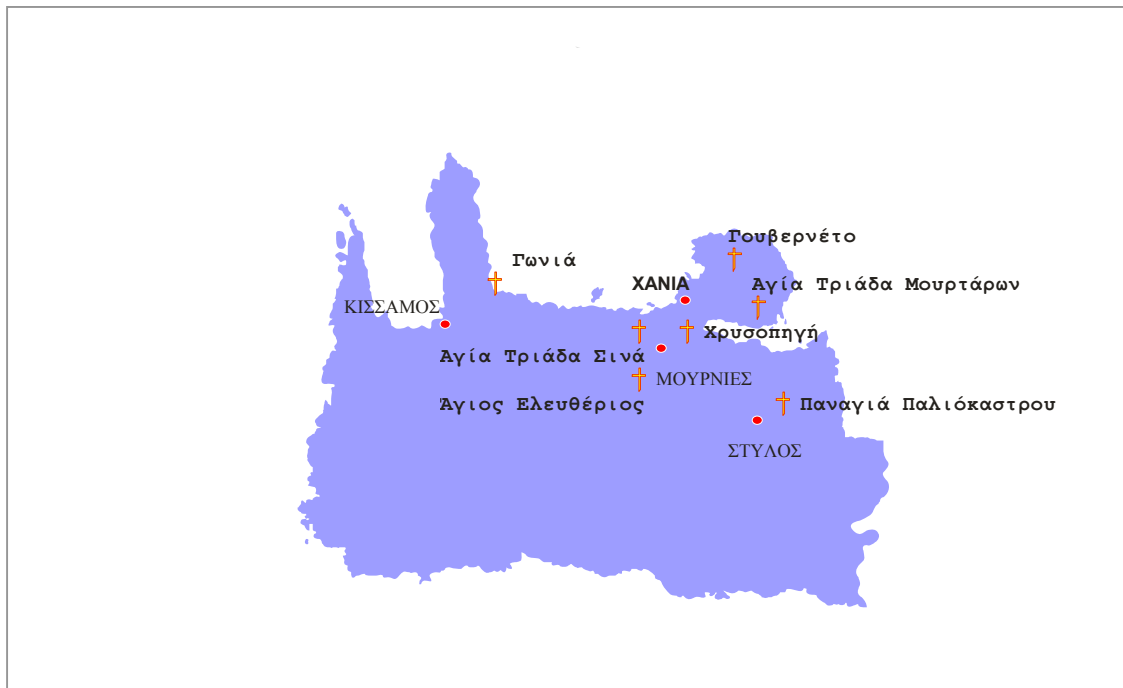
7. Μονή Γωνιάς

Ηγούμενος Αμβρόσιος	Αλέξανδρος	[Γιανουράς;]	Κωνσταντίνος
Ασάνης	-	Παπά Διακόπουλος	Κωνσταντίνος
Αρίστος	Αντώνης	Μικρός	Θωδωρής
Γεράσιμος	Γιώργος	[;]	Μάρκος
Κυριάκος	Κωνσταντίνος	Διακόπουλος	Μανόλης
Ακάκιος	Αντώνιος	Μεγαλοκονόμος	Γιάννης
Μακάριος	Μανόλης	-	Γιάννης
Κύριλλος	Κωνσταντίνος	Βάκης	Γιάννης
Γεράσιμος	Γιώργος	[Καρβάλας;]	Μανόλης
Γερμανός	Γιώργος	Κολυράς	Μάρκος
Μελέτιος	-	Γρύλος	Μάρκος
Γεράσιμος	Γιώργος	Ξαβάς	Μανόλης
Χρήστος	Τζόρτζης	Χριστόδουλος- Ασάνης	Γιωργιλά
Θεοφάνης	[Ιάκωβος;]	Μελετιόπουλος	Γιώργος
Ανανίας	Αντώνης	Πάρχος	Πάνος

Χάρτης 2. Τα ορθόδοξα μοναστήρια των Χανίων σύμφωνα με την ανέκδοτη οθωμανική απογραφή του 1650

Χάρτης 3. Τα ορθόδοξα μοναστήρια των Χανίων σύμφωνα με την ανέκδοτη οθωμανική απογραφή του 1670

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξανδρόπουλος, Ιωάννης, «Τα μοναστήρια των Μετεώρων στους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας», *Τρικαλινά*, 4 (1984), 81-88.

Αναστασόπουλος, Αντώνης, «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», *Κρητολογικά Γράμματα*, 17 (2001), 97-109.

Ανδριανάκης, Μιχάλης, Μοναστήρια του νομού Χανίων, *εφ. Χανιώτικα Νέα*, 5-14/06/1985.

Ανδριανάκης, Μιχάλης, «Ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης και η μονή Γδερνέττου», *Πεπραγμένα Ε΄ Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 1985, 14-53.

Adiyekke, Nükhet, «Υποθέσεις αντιδικιών ανάμεσα σε μη μουσουλμάνους από τα ιεροδικαστικά κατάστιχα του Ρεθύμνου κατά τον 17ο αιώνα», *Κρητολογικά Γράμματα*, 19 (2004), 9-31.

Βενέρης, Τιμόθεος, «Νεόφυτος Πατελάρος, ο πρώτος μητροπολίτης της Κρήτης μετά την κατάκτησιν αυτής υπό των Τούρκων», *Ε.Ε.Κ.Σ.*, Α΄ (1938), 2-14.

Βλαχάκη, Ρένα, «Οικονομικά στοιχεία της Μονής Αρκαδίου κατά τον 17ο αιώνα», *Κρητολογικά Γράμματα*, 13 (1997), 81-89.

Βλαχοπούλου, Αγγελική, «Τα μοναστήρια στην Κρήτη μετά την οθωμανική κατάκτηση, 1647-1672», *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Γ1 (Νεότερη Περίοδος), Ηράκλειο 2005, 9-22.

Γάσπαρης, Χαράλαμπος, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη 13^{ος}-14^{ος} αι.*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα 1997.

Γιαννόπουλος, Ιωάννης, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, χ.ε., Αθήνα 1978.

Greene, Molly, *Κρήτη ένας κοινός κόσμος χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, μτφρ. Ελένη Γκαρά και Θέμις Γκέκου, εκδόσεις του εικοστού πρώτου, Αθήνα 2001.

Γρυντάκης, Γιάννης, *Η κατάκτηση της δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους*, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη, Ρέθυμνο 1998.

Δετοράκης, Θεοχάρης, «Η αγγαρεία της θάλασσας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητολογία*, 16-19 (1984), 103-139.

Δημητριάδης, Βασίλης, «Ο Kanunnâme και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *Μακεδονικά*, 19 (1979), 328-376.

Ζαχαριάδου, Ελισάβετ, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, I.B.E/ E.I.E., Αθήνα 1996.

Ζούνης, Κωνσταντίνος, *Ο ναός της Παναγίας της Μοναστήρας, χ.ε.*, Αθήνα, 1969.

İnalçık, Halil, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή 1300-1600*, μτφρ. Μιχάλης Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, 143-144.

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδα, «Το μετόχι της Πάτμου στον Στύλο Αποκορώνου και η αυτοκρατορική λύσις του 1196», στον τόμο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου, Τετράδια Εργασίας 18*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2003, 93-132.

Kabrda, Joseph, «Ο τουρκικός κώδικας (*kanunname*) της Λαμίας», *Ελληνικά*, 17 (1960), 202-218.

Καραντζίκου, Ελένη - Πηνελόπη Φωτεινού, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Ιεροδικείο Ηρακλείου: Τρίτος Κώδικας (1669/73-1750-67)*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2003.

Καρποδίνη- Δημητριάδη, Ευαγγελία, *Κάστρα και Φορτέτσες της Κρήτης*, εκδ. Αδάμ, Αθήνα 1995.

Κολοβός Ηλίας - Μαρίνος Σαρηγιάννης, «Οθωμανικές πηγές για τον Κρητικό Πόλεμο», υπό δημοσίευση στα *πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου της Εταιρείας Κρητικών Ιστορικών Μελετών* με θέμα «Ο Κρητικός Πόλεμος. Από τη χαρτογραφία στη λογοτεχνία» (Ηράκλειο, 31.3-1.4.2006).

Κριαράς, Εμμανουήλ, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Δημόδου Γραμματείας, Ι΄*, Θεσσαλονίκη 1988.

Kunt, Metin, *Οι υπηρέτες του Σουλτάνου. Ο μετασχηματισμός της οθωμανικής επαρχιακής διακυβέρνησης, 1550-1650*, μτφρ. Στέφανος Παπαγεωργίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2001.

Λαΐου, Σοφία, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο: πτυχές του οικονομικού και κοινωνικού βίου, 16^{ος} -18^{ος} αι.*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002.

Λασσιθιωτάκης, Κωνσταντίνος, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά*, 21 (1969), 177-233, 459-493.

Λελεδάκης, Άνθιμος, «Περί της εν τη επαρχία Κισσάμου της Κρήτης ιεράς σταυροπηγιακής μονής της Υπεραγίας Δεσποίνης ημών Θεοτόκου, της Κυρίας Οδηγήτριας της επικαλουμένης Γωνιάς», *Χριστιανική Κρήτη*, Β΄ (1913), 3-53.

Λιάτα, Ευτυχία, *Φλώρια δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15^{ος}-19^{ος} αι.*, Κ.Ν.Ε/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1996.

Μαλτέζου, Χρύσα, *Η εντολή του δόγη Βενετίας προς τον ρέκτορα Χανίων 1589*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2002.

Μαλτέζου, Χρύσα, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας», στο συλλογικό τόμο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τ.Ε.Δ.Κ. Κρήτης, 1988, 105-162.

Μαλτέζου, Χρύσα, «Νέο άγνωστο χειρόγραφο της Περιγραφής της Κρήτης του Πέτρου Καστροφύλακα (1583) και το πρόβλημα της κριτικής εκδόσεως της», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β', Αθήνα 1974, 176-183.

Μαλτέζου, Χρύσα, «Τα λατινικά έγγραφα του πατμιακού αρχείου», *Σύμμεικτα*, 2 (1970), 349-378.

Μαρεντάκης, Παναγιώτης, *Η Αγία Μονή του Σαρακηνού, το μετόχι της Αγίας Λαύρας στις Μουρνιές Χανίων*, χ.ε., Χανιά 2005.

Μέρτζιος, Κωνσταντίνος, «Νέαι Ειδήσεις περί Κρητών εκ των αρχείων της Βενετίας», *Κρητικά Χρονικά*, Β' (1948), 274-276.

Μιχαήλ, Μιχάλης, *Το τσιφλίκι της οθωμανικής περιόδου*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2005.

Moutafchieva, Vera, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία (15^{ος}-16^{ος} αι.)*, μτφρ. Ουρανία Αστρινάκη-Ευαγγελία Μπαλτά, Πορεία, Αθήνα 1990.

Μπαλτά, Ευαγγελία – Σπηλιωτοπούλου, Μαρία, «Εγγεια ιδιοκτησία και φορολογική απαίτηση στη Σαντορίνη τον 17^ο αιώνα», *Μνήμων*, 18 (1996), 109-142.

Μπαλτά, Ευαγγελία, «Η ελαιοκομία στην Κρήτη στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης», στο *Ελαιοσοδεία*, 29-30 (1999-2003), 173-193.

Μπολανάκης, Ιωάννης, «Εκκλησία και εκκλησιαστική παιδεία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, παρ. αρ., 3, Ρέθυμνο 2002.

Ξανθουδίδης, Στέφανος, «Δουκικά διατάγματα, πατριαρχικά σιγίλια και γράμματα Χρυσοπηγής», *Χριστιανική Κρήτη*, Β' (1914), 195-236.

Ξανθουδίδης, Στέφανος, «Η Κυρία Γωνιά», στο *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, 109-111.

Ξανθουδίδης, Στέφανος, «Έρευνα περί των Καλλέργων εν Μυλοποτάμω» στο *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, 130-135.

Ξανθουδίδης, Στέφανος, «Οι άρχοντες Βαρούχαι ως φεουδάρχαι» στο *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, 93-106.

Ξανθουδίδης, Στέφανος, «Πατριαρχική εγκύκλιος του 1401 προς τον κλήρο της Κρήτης» στο *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, 106-108.

Ξανθουδίδης, Στέφανος, «Χριστιανικά επιγραφαί εκ Κρήτης», *Αθηνά*, 15 (1903), 49-163.

Παπαδογιάννης, Μανόλης. «Το Μουζούρι και το Μίστατο στην Κρήτη. Συμβολή στη μέχρι τώρα παρουσία τους», *Αμάλθεια*, 18 (1987), 71-111.

Παπαδοπετράκη, Γρηγόριος, «Ιστορία της Ιεράς Μονής Αγίας Τριάδος επονομαζόμενης των Ζαγκαρολών», *Κρητικά Χρονικά*, 20 (1966), 17-162.

Πετρόπουλος, Δημήτριος, «Συμβολή εις την έρευνα των λαϊκών μέτρων και σταθμών», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 7 (1952), 57-101.

Προσκυνητάριο Ι. Μ. Χρυσοπηγής, Χανιά 2006.

Σήφακας, Αντώνιος, «Το υπό των Τούρκων εισαχθέν εις Κρήτην φορολογικόν σύστημα», *Ε.Ε.Κ.Σ.*, Γ' (1940), 156-178.

Σπανάκης, Στέργιος, «Έκθεση για την στρατιωτική κατάσταση της Κρήτης (1589)», *Κρητικά Χρονικά*, 2 (1948), 235-252.

Σπανάκης, Στέργιος, «Ένα έγγραφο της Βενετικής Γερουσίας για την άμυνα του Βασιλείου της Κρήτης (1589)», *Κρητικά Χρονικά*, 2 (1948), 476-486.

Σπανάκης, Στέργιος, «Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή Κρήτης Isero Civran του 1639», *Κρητικά Χρονικά*, 21 (1969), 635-458.

Σπανάκης, Στέργιος, «Η έκθεση του Δούκα της Κρήτης Ιωάννη Σαγκρέντο (1604)», *Κρητικά Χρονικά*, 25 (1973), 519-534.

Σπανάκης, Στέργιος, «Η θρησκευτικό-εκκλησιαστική κατάσταση στην Κρήτη τον 16^ο αιώνα», *Κρητικά Χρονικά*, 21 (1969), 134-152.

Σπανάκης, Στέργιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. IV- V, χ.ε., Ηράκλειο, 1969.

Σπανάκης, Στέργιος, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέραςμα των αιώνων*, 2 τ., εκδ. Γ. Δετοράκη, Ηράκλειο 1991.

Σταυρινίδης, Νικόλαος, «Απογραφικοί πίνακες της Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά*, KB' (1970), 119-132.

Σταυρινίδης, Νικόλαος, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1975, 1976-1985.

Σταυρινίδης, Νικόλαος, «Τουρκοκρατία», *Το Ηράκλειο και ο Νομός του*, Ηράκλειο 1971.

Τριανταφυλλίδου- Baladié, Γιολάντα, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης από τις αρχές της οθωμανικής κυριαρχίας έως το τέλος του 18^{ου} αιώνα*, Δήμος Ηρακλείου, Ηράκλειο 1988.

Τσιρπανλής, Ζαχαρίας, «Από τη φιλορθόδοξη πολιτική της Βενετίας στην Ελληνική ανατολή», *Ε.Ε.Β.Σ.*, 39-40 (1972-1973), 295-311.

Τσιρπανλής, Ζαχαρίας, *Το κληροδόχημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος, για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1967.

Τωμαδάκης, Νικόλαος, «Έλεγχος των εν Κρήτη αρχιερατευσάντων επί Τουρκοκρατίας (1645-1898)», *Ε.Ε.Κ.Σ.*, Γ' (1940), 114-155.

Τωμαδάκης, Νικόλαος, «Η Ιερά Μονή Αγίας Τριάδος των Τζαγκαρολών εν Ακρωτηρίω Μελέχα Κρήτης», *Ε.Ε.Β.Σ.*, 9 (1932), 289-350.

Τωμαδάκης, Νικόλαος, «Η Αγία Τριάδα των Μουρτάρων ή Τζαγκαρολών και οι ιδρυταί αυτής», *Ε.Ε.Β.Σ.*, 35 (1966), 1-16.

Τωμαδάκης, Νικόλαος, «Η θρησκευτική πολιτική της Ενετίας εν Κρήτη έναντι των ορθοδόξων Κρητών από του ΙΓ' έως του ΙΕ' αιώνα», *Ε.Ε.Φ.Σ.*, 20 (1969), 21-38.

Τωμαδάκης, Νικόλαος, «Νέαι ειδήσεις περί της Εκκλησίας της Κρήτης», *Μνημοσύνη*, Α' (1967), 1-40.

Τωμαδάκης, Νικόλαος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κρήτης επί Τουρκοκρατίας (1645-1898)*, Αι Πηγαί, εκδ. Ι. Μυρτίδη, Αθήνα, 1974.

Τωμαδάκης, Νικόλαος, «Πατριαρχικόν γράμμα περί της Αγίας Μονής μετοχίου της Μ. Λαύρας εν Κυδωνία (1659)», *Κρητικά Χρονικά*, 5 (1951), 323-327.

Τωμαδάκης, Νικόλαος, *Τυπικόν της Ι. Μ. Οδηγήτριας Γωνιάς Κισσάμου*, Κρητολογία, 9 (1979), 5-22.

Χαιρέτη, Μαρία., «Η απογραφή των ναών και των μονών της περιοχής Χανίων του έτους 1637», *Ε.Ε.Β.Σ.*, 36 (1968), 335-388.

Χαιρέτη, Μαρία, «Μια απογραφή των ναών και των μονών του διαμερίσματος Χανίων δια το έτος 1637», *Ε.Ε.Β.Σ.*, 35 (1967), 304-311.

Χαιρέτη, Μαρία, «Αι ορθόδοξαι μοναί των Χανίων κατά την απογραφή του έτους 1637», *Ε.Ε.Β.Σ.*, ΛΘ'-Μ' (1972), 563-578.

Χαιρέτη, Μαρία, «Ειδήσεις για τρεις Μονές των Χανίων στις αρχές του ΙΖ αιώνα», *Θησαυρίσματα*, Β' (1963), 3-35.

Χαιρέτη, Μαρία, «Η εν Ακρωτηρίω Κυδωνίας γυναικεία μονή του Αγίου Γεωργίου Κερατιδιώτη και η οικογένεια του Γαβριήλ Σεβήρου. Ελληνικά έγγραφα (1596-1615)», *Θησαυρίσματα*, 6 (1969), 157-181.

Χρονικόν Αντωνίου Τριβάν, μτφ. Γ. Πόρταλης, Χανιά 1930.

Ψιλάκης Βασίλειος, *Ιστορία της Κρήτης*, τ. Β', εκδ. Αρκάδι, Χανιά 1969.

Ψιλάκης, Νίκος, *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης*, τ. Β', χ.ε., Ηράκλειο 2002.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adiyeke, Nükhet, N. Adiyeke and Balta Evangelia, "The Poll Tax in the Years of the Cretan War: Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance", *Θησαυρίσματα*, 31 (2001), 323-359.

Alexander (Alexandropoulos) John, "The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569", *Ο Άθως στους 14^ο-16^ο αιώνες*, *Αθωνικά Σύμμεικτα*, 4 (1997), 149-200.

Alexander, (Alexandropoulos) John, *Toward a History of Post-byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500-circa 1600*, χ.ε., Αθήνα 1985.

Ataman Bekir, "Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35 (1992), 187-198.

Babinger, Franz, "Nāhiye", *Encyclopaedia of Islam*², τ. 7, 906.

Barkan, Ömer, *XV ve XVInci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları*, I, Kanunlar, Bühraneddin Matbaası, Κωνσταντινούπολη 1943.

Cvetkova, Bistra, "Early Ottoman Tahrir Defters as a Source for Studies on the History of Bulgaria and the Balkans", *Archivum Ottomanicum*, 8 (1983), 133-214.

Kâtib, Çelebi, *Fezleke*, v. II.

Darling, Linda, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, E. J. Brill, Λέιντεν-Νέα Υόρκη-Κολωνία 1996.

The Encyclopaedia of Islam (νέα έκδοση), E. J. Brill, Λέιντεν 1960-.

Faroqhi, Suraiya, “Crisis and Change, 1590-1699”, στο H. Inalcik και D. Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1994, 411-636.

Faroqhi, Suraiya, “sicil”, *Encyclopaedia of Islam*², τ. 9, 538-545.

Francesco Barozzi, *Descrittione Dell’ Isola Di Creta 1577/8*, (εισαγωγή- έκδοση- επιμέλεια Στ. Κακλαμάνης), Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2004.

Gerola, Giuseppe, *Monumenti Veneti Nell’ Isola Di Creta*, I, Βενετία 1905-1952.

Greene, Molly, “An Islamic Experiment ? Ottoman Land Policy on Crete”, *Mediterranean Historical Review*, 11 (Ιούνιος 1996), 60-78.

Greene, Molly, “Commerce and the Ottoman Conquest of Kandiye”, *New Perspectives on Turkey*, 10 (1994), 95-118.

Gülsoy, Ersin, *Girit’in Fethi ve ada’ da Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tatav, Κωνσταντινούπολη 2004.

Gülsoy, Ersin, “Olive Production in the Eyalet of Crete (1650-1670)”, στο *Ελαιοσοδεία*, 29-30 (1999-2003), 195-205.

Gülsoy, Ersin, “Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim Örneği: Girit Eyâleti’nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları”, στο Kemal Çiçek (επιμ.), *Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Sota and Yeni Türkiye Yayınları, Haarlem, Αγκυρα 2001, 183-204.

Heffening, Willi, “Wakf”, *Encyclopaedia of Islam*¹, τ. 8, 1096-1103.

İnalcık, Halil, “Djizya”, *Encyclopaedia of Islam*², τ. 2, 562-566.

İnalcık, Halil, “Introduction to Ottoman Metrology”, *Turcica*, 15 (1983), 311-348.

İnalcık, Halil, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), 283-337.

İnalcık, Halil, “Ottoman Methods of Conquest”, *Studia Islamica*, 3 (1954), 103-129.

İnalcık, Halil, “Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law”, *Archivum Ottomanicum*, I (1969), 105-138.

İnalcık, Halil, “The çift Hâne System and Peasant Taxation”, *Analecta Isiana*, XIX (1995), 61-72.

İnalçık, Halil, “The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600”, στο H. Inalcik και D. Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1994, 9-410.

İslamoğlu-İnan, Huri, *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century*, E. J. Brill, Λέιντεν- Νέα Υόρκη- Κολωνία 1994.

Jennings, Ronald, “Kadi, Court and Legal Procedure in the 17th Century Ottoman Kayseri”, *Studia Islamica*, 48 (1978), 133-172.

Jennings, Ronald, “Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th Century Ottoman Kayseri”, *Studia Islamica*, 50 (1979), 151-184.

Kolovos, Elias, “Beyond ‘Classical’ Ottoman Defterology: A Preliminary Assessment of the Tahrir Registers of 1670/71 Concerning Crete and the Aegean Islands”, στο Ηλίας Κολοβός, Φωκίων Κοτζαγιώργης, Σοφία Λαΐου, Μαρίνος Σαρηγιάννης (επιμ.), *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward A Social and Economic History*, Κωνσταντινούπολη 2007, 201-233.

Kolovos, Elias. “Negotiating for State Protection: Çiftlik- Holding by the Athonite Monasteries (Xeropotamou Monastery, Fifteenth-Sixteenth C.)”, στο Colin Imber, Keiko Kiyotaki, Rhoad Murphey (επιμ.), *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West*, I. B. Tauris, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2005, 196-209.

Lowry, Heath, *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos, Eren*, Κωνσταντινούπολη 2002.

Lowry, Heath, “The Ottoman Tapu Defterleri as a Source For Social And Economic History: Pitfalls and Limitations”, στο H. W. Lowry (επιμ.), *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Κωνσταντινούπολη 1992, 3-18.

Murphey, Rhoads, “Ottoman Census Methods in the Mid-Sixteenth Century: Three Case Histories”, *Studia Islamica*, 71 (1990), 115-126.

Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2000.

Pamuk, Şevket, “Money in the Ottoman Empire, 1326-1914”, στο H. Inalcik και D. Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 2ος (1600-1914), Κέιμπριτζ 1997, 947-980.

Pashley, Robert, *Travels in Crete*, II, Λονδίνο 1837.

Seng, Yvonne. “The Şer’iye Sicilleri of the Istanbul Müftülüğü as a Source for the Study of Everyday Life”, *The Turkish Studies Association Bulletin*, 15/2 (1991), 308-325.

Singer, Amy, “Tapu Tahrir Defterleri and Kadi Sicilleri: A Happy Marriage of Sources”, *Tarih*, 1 (1990), 95-125.

Tarih-i Naima, τ. 4^{ος}, Matbaa-yi Amire 1280.

Ugo Tucci, «Un problema di metrologia navale: La botte veneziana», *Studia Veneziani*, 9 (1967), 201-246.

Veinstein, Gilles “Le législateur ottoman face à l’ insularité, l’ enseignement des *kânûnnâmes*” στο Nicolas Vatin και Gilles Veinstein (επιμ.), *Insularités Ottomanes*, Maisonneuve & Larose, Institut Français d’ Études Anatoliennes, Παρίσι 2004, 91-110.

Zachariadou, Elizabeth, “Historical Memory in an Aegean Monastery: St John and the Emirate of Mentеше”, στο Karl Borchardt, Nicolas Jaspert, Helen J. Nicholson (επιμ.), *The Hospitallers, the Mediterranean and Europe*, Ashgate, 131-137.

Zachariadou, Elizabeth, “Ottoman Documents From the Archives of Dionysiou (1495-1520)”, *Südost Forschungen*, 30 (1971), 1-36.

Zachariadou, Elizabeth, “Some Remarks About Dedications to Monasteries in the Late 14th Century”, *Ο Άθως στους 14^ο-16^ο αιώνες*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών-Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1997, 27-31.

Ze’evi, Dror, “The Use of Ottoman Sharia Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal”, *Islamic Law and Society*, 5/1 (1998), 35-56.

Zilfi, Madeline. *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age, 1600-1800*, Bibliotheca Islamica, Μιννεάπολη 1988.